

ACTA
REGIAE SOCIETATIS SCIENTIARUM ET LITTERARUM
GOTHENOBURGENSIS

Interdisciplinaria
16

GÖTEBORG

de första 100 åren

Redaktör: Bo Lindberg

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället

GÖTEBORG

© Författarna och Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets- Samhället i Göteborg, 2018

Bokomslag: Gunnar Dahlström
Inlagan är satt med Garamond, tryckt på 130 g Silk
Omslagstitlar: Futura

Distribution:

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg
Göteborgs universitetsbibliotek
Box 222 – 405 30 Göteborg
ISBN 978-91-984647-0-2
ISSN 0347-4925

Rundqvists Boktryckeri, Göteborg 2018

INNEHÅLL

<i>Lars-Gunnar Andersson</i> : Förord	5
<i>Martin Fritz</i> : Vilka berättade om staden?	7
<i>Tom Wennberg</i> : Hur planerade man staden? Göteborg som idealstad och fästning	19
<i>Ola Nylander</i> : Hur byggde man staden?	33
<i>Anders Jarlert</i> : Vad trodde man på?	43
<i>Annika Nordström</i> : Vad trodde man på vid sidan om?	55
<i>Erland Hjelmquist</i> : Vad lärde man sig?	61
<i>Christina Möller</i> : Vad levde man av?	73
<i>Agnes Wold</i> : Vad dog man av?	79
<i>Jens Heimdahl</i> : Vad växte i staden? Om trädgårdsodling, mat, dryck och örtmedicin	93
<i>Rikard Wingård</i> : Vad läste man?	111
<i>Erik M. Petzell</i> : Hur talade man? Om göteborgskan innan den fanns	125
<i>Olle Edström</i> : Hur lät det i staden? Om sång och musik	139
Om författarna	157

FÖRORD

VÄLKOMMEN TILL EN BOK om hur Göteborg kunde ha tett sig de första hundra åren. Göteborg grundades officiellt 1621, och 2021 firar staden sitt 400-årsjubileum. I samband med jubileet arrangeras utställningar av olika slag, och det kommer att ges många tillfällen att fundera över hur staden såg ut och hur man levde där för några hundra år sedan.

Skulle vi känna igen oss om vi fick gå en promenad i centrum som det såg ut mot slutet på 1600-talet? Hur byggdes husen 350 år före miljonprogrammet? Hur försvarades staden? Vad levde man av? Vad låg på tallrikarna innan det fanns någon hämpizza? Vad dog man av? Fanns det någon skola att gå till, och vad lärde man sig där? Vad läste man för att bli klokare eller för att bli underhållen? Vad trodde man på? Prästerna förmedlade kyrkans syn på livet och evigheten, folktron hade sin syn. Hur lät det när människor talade med varandra längs gatorna och kanalerna i staden. Hur roade man sig? Hur lät det när man musicerade? Det finns många frågor av det här slaget.

BOKEN BASERAS PÅ FÖREDRAG som hölls på symposiet *Göteborg – de första 100 åren*. Symposiet arrangerades av Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (KVVS) den 16 oktober 2016. Eftersom jag var ordförande i KVVS det här året fick jag förtroendet att arrangera symposiet, dock med gott och nödvändigt bistånd från andra ledamöter i akademien. Tanken var att spegla staden och livet i staden från många olika håll, helst så många som möjligt. Eftersom allt skulle rymmas under en dag, fanns det en begränsning av hur många föredrag som kunde rymmas.

Artiklarna har ett vetenskapligt förhållningssätt, men tillgången på källmaterial är väldigt olika. Att beskriva hur staden såg ut fysiskt med gatunät, kanaler och befästningsanläggningar kan göras på ett övertygande sätt utifrån bevarade kartor och arkeologiska fynd. Stadens kanaler finns till stor del kvar och de ligger där de en gång låg. Befästningsanläggningarna finns åtminstone delvis kvar. Gatunamn som Vallgatan och Larmgatan säger mer om staden för 400 år sedan än om dagens Göteborg. Här är tillgången på källor god.

För många andra vinklingar på ämnet går det att hitta uppgifter i skriftliga källor, men det varierar en hel del mellan olika ämnen. Ibland finns det gott om information, ibland är informationen mager, och ibland saknas den helt. Det vore naturligtvis intressant att veta hur det lät när människor samtalade med varandra, men det går inte att få reda på.

Det fanns ingen inspelningsutrustning, och det skriftspråk som finns bevarat säger inte mycket om det vardagliga uttalet.

Jag hyste en viss oro under planeringen av symposiet för att skiftet från ett ämne till ett annat skulle bli lite väl halsbrytande och att det skulle ge samma intryck som när man skuttar från en tv-kanal till en annan. Så blev det inte, utan det ena ämnet gled rätt väl över i nästa, ibland häpnadsväckande väl. Mycket tack vare föredragshållarnas förmåga att knyta an till vad som avhandlades i tidigare föredrag. Förhoppningsvis finns den här kopplingen mellan föredragen kvar i bokens texter. Bokens artiklar kommer därför i den ordning de hade under symposiet.

Det ska också sägas att artiklarna skrivs på olika villkor av de olika författarna.

Några av dem skriver om sina specialområden; de har flera års forskningserfarenhet på området och de har skrivit om ämnet tidigare. För andra handlar det om att lägga ett historiskt och göteborgskt perspektiv på sitt vetenskapliga fält. En del av de ämnen som tas upp i boken är jungfrulig mark för vetenskaplig beskrivning.

Som en sista punkt på programmet arrangerades ett musikaliskt inslag för att spegla hur det kunde låta när människor musicerade för flera hundra år sedan. KVVVS-ledamöterna Olle Edström och Martin Bagge stod tillsammans med musikerna Anders Edlund och Johan Franke-Blom för det musikaliska inslaget med gamla noter och gamla instrument. Med den här boken följer ingen grammofoninspelning. Bokens sista kapitel presenterar det arbete som låg bakom framträdandet.

Vi hoppas att boken ska vara till glädje, väcka nyfikenhet och leda till funderingar och samtal. Och, naturligtvis, även nya studier om Göteborg de första hundra åren.

Jag vill till sist tacka alla presentatörer på symposiet, dels för välplanerade presentationer under strikta tidsramar, dels för välvilligheten att leverera texterna till boken. Slutligen ett tack till KVVVS bibliotekarie Bo Lindberg för att han sammanställt texter och bilder till en bok.

Göteborg i januari 2018

Lars-Gunnar Andersson

Ordförande i KVVVS 2016

VILKA BERÄTTADE OM STADEN?

FÖR ATT PÅ ETT MENINGSFULLT och nyanserat sätt kunna närma sig rubrikens fråga bör även ett antal andra frågor inledningsvis ställas och bli föremål för diskussion. Om huvudfrågan, som har ställts, är *Vilka berättade om staden?* torde det vara rimligt att också försöka redovisa vad det var för en stad man i så fall kunde berätta om, hur den såg ut, vad var dess funktion och karaktär och på vilket sätt avvek Göteborg möjligen från andra, samtida svenska städer?

En annan viktig fråga, som inledningsvis kan vara värd att ställa, gäller vilka förutsättningar och möjligheter det kan ha förelegat att publicera och sprida skrifter med berättelser om staden? Fanns det tryckerier, fanns det bokhandlare, fanns det bibliotek och, inte minst, fanns det några intresserade, läskunniga personer i Göteborg, som hade råd att köpa böcker utöver de mer obligatoriska – bibeln och psalmboken? Och, i så fall, vilka var köparna? Kan man över huvud taget få en uppfattning om läskunnighet och allmän bildningsnivå i 1600-talsstaden Göteborg?

Det skall dock genast sägas att våra möjligheter att med någon större precision besvara dessa frågor är mycket små. Bristen på relevant källmaterial är påtaglig, när det gäller stadens första 150 år, men frågorna är ändå viktiga att lyfta.

Efter en diskussion av dessa mer allmänna frågor redovisas så den faktiska men ganska magra utgivning av böcker, vilka kunde berätta om staden under de första 150 åren. Vilka var författarna? Vad var det författarna intresserade sig för, vad var det för enskildheter de ville berätta om? Och slutligen – har dessa samtida berättelser lämnat några bidrag som kunnat öka kunskapen om stadens historia?

GÖTEBORG FRAM TILL MITTEN AV 1700-TALET

Det nuvarande Göteborg är en anlagd stad. Den har inte naturligen vuxit fram ur en tidigare verksamhet, t.ex. kult- eller marknadsplats, eller utifrån en funktion, t.ex. korsande kommunikationsleder eller en god, naturlig hamn. Göteborg var i stället en av de många svenska städer, 28 stycken, som grundades under 1600-talet – varav nio mellan åren 1619 och 1624 – genom beslut av den svenska statsmakten. Detta idoga stadsgrundande var ett led i en medveten politisk ambition att stärka landets ekonomiska ställning och därmed också kunna öka Sveriges militära och politiska styrka. Städer var lättare än landsbygd att beskatta.

Göteborgs internationella anknytning, särskilt till Holland, var viktig när staden anlades. I dess råd 1624 satt tio holländare, sju svenskar och en skotte. Vid anläggandet av Göteborg var också den militära aspekten särskilt viktig – Halland var danskt (fram till 1645) och Bohuslän norskt (fram till 1658). Kvar som svenskt land med förbindelse till västerhavet var en smal och svår försvarad remsa kring Göta Älvs mynning.

Men det är också möjligt att se Göteborg som en fortsättning på tidigare, mer naturliga stadsbildningar längre in mot landet, som baserades på handel och handelskontakter, även med utlandet. Det nuvarande Göteborg med en historia på strax 400 år är den sista länken i en kedja av föregångare. Till denna, ”den vandrande staden”, brukar först räknas den under medeltiden betydande handelsplatsen Lödöse några mil norrut vid Göta Älv, en stad med goda handelsförbindelser med Västergötland.

Den av Norge behärskade Bohus Fästning söder om Lödöse och uppförd i början av 1300-talet kom dock att utgöra ett hot mot handeln, vilket medförde att en ny stad anlades på 1470-talet vid Sävans utlopp i Göta Älv, benämnd Nya Lödöse. Trots ett militärt stöd av Gamla Älvsborgs fäste skapade det oskyddade läget svårigheter. De många krigen mot Danmark präglade tiden, och behovet växte av en handelsstad med ostörd handel, fr.a. med Nederländerna och tyska Östersjöstäder.

Gustav Vasa hade reducerat det tyska inflytandet i Östersjön och försökte stimulera en svensk handel västerut, något som fortsattes av hans söner. I detta mönster ingår även yngste sonens Karl IX:s försök med en stad för holländska köpmän på Hisingen, vid nuvarande Färjenäs, mitt emot Älvsborgs fästning, för att förstärka handeln med länderna runt Nordsjön. Dess levnadstid blev kort – anläggningen förstördes redan 1611 av danskarna.

Gustaf II Adolf valde emellertid ett annat alternativ för att definitivt trygga handeln mot väster. Han befälde invånarna i Nya Lödöse att flytta till en helt ny, anlagd stad – ett Göteborg nedanför Otterhällorna. Namnet Göteborg hade tidigare använts på Karl IX:s kortlivade anläggning på Hisingen.

Problemet var att skydda och behärska den smala korridoren västerut, viktig för handel med Västeuropa och viktig för försvaret av Västsverige, i krigen mot dansken. En snabb blick på samtida kartor bekräftar Sveriges dilemma. Gustav II Adolf blev den som med kraft skulle lösa denna uppgift.

På hans initiativ togs beslut om den nya staden 1619, och den fick sina privilegier den 4 juni 1621. Den anlades av inkallade holländare och den blev till en början en tidstypisk holländsk stad med kanaler, raka gator och rektangulära kvarter. Dagens människor som besöker centrum tar sig fortfarande fram i denna holländska, planerade 1600-talsstad, även om kanalerna i Västra och Östra Hamngatorna blivit igenlagda under 1900-talets första hälft. En Göteborgskarta från 1644 är fortfarande helt användbar som orientering för en turist, som aldrig tidigare varit i Göteborg. Denna karta finns för övrigt att studera i stenläggningen på Gustav Adolfs Torg, strax väster om statyn.

I litteraturen har det tidigare påpekats en likhet mellan Göteborg och två andra jämn-gamla städer, även de anlagda av holländare och med en nästan identisk holländsk stads-

Karta över Sveriges instängda läge. (Göteborgs stadsmuseum)

plan – Batavia (Jakarta) på Java och staden längst ner på Manhattan, Nya Amsterdam (New York). Ett vittne i Göteborg under 1700-talets första år, Erik Benzelius, fann, att ”staden är mycket reguläire och lik Amsterdam medelst sina gravar, sköna bror, rediga och rena gator samt nätta hus.” I detta avseende var Göteborg tydligen i gott sällskap.

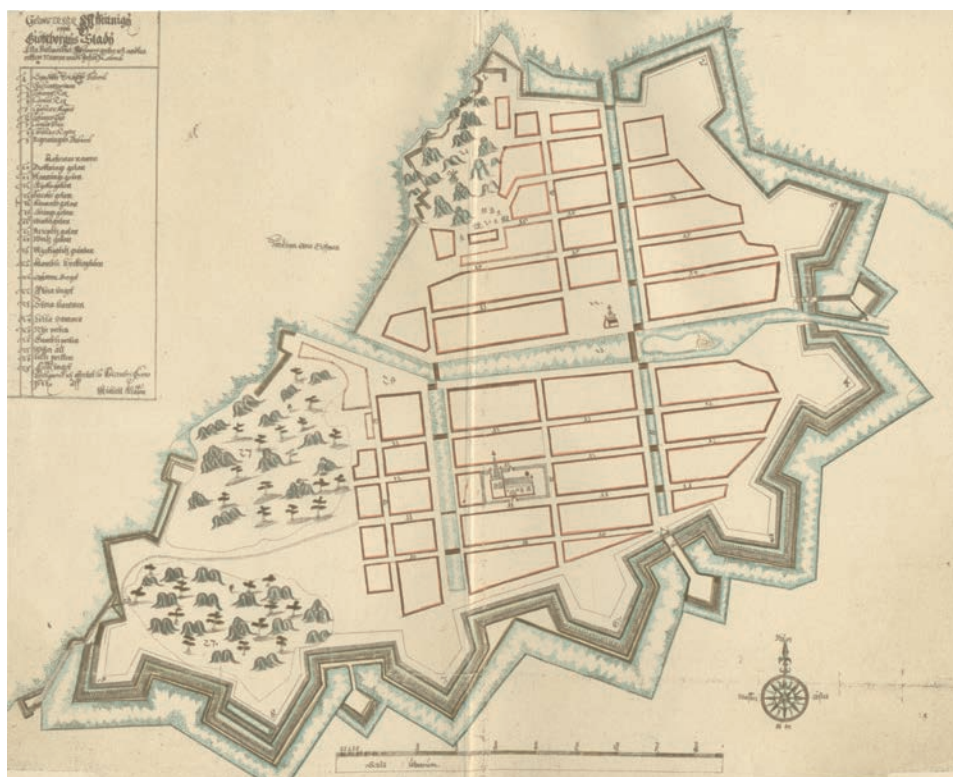
Men vad som framför allt skiljer ut Göteborg från de många övriga anlagda svenska 1600-talsstäderna blev dess relativa storlek och – framför allt – de omfattande befästningsverken. Det blev en stor investering med en vallgrav runt staden, de två bommarna mot Göta Älv, som stängdes nattetid, den höga muren med sina tre portar, Karlsporten i väster, Drottningporten i öster och Kungsporten i söder. Senare, under 1600-talets sista årtionden, tillkom de två stora skansarna Kronan och Lejonet. Göteborgs blev en välbefäst stad, som ironiskt nog aldrig blev utsatt för något allvarligt angrepp.

Den starkt befästa staden innebar också, att en besökare kunde notera, att den militära närvaron i Göteborg var mycket mer påtaglig än i andra städer. Till en början fick borgerskapet svara för säkerheten tillsammans med soldater från Sävedals härad. Senare förlades landsbygdsregementen till staden. Först 1680 fick Göteborg ett eget garnisonsregemente förlagt till staden, vilket på 1730-talet kunde räkna 800 man. Dessa soldater hade ofta hustru och barn med sig. De låga lönerna tvingade soldaterna att arbeta vid sidan av den militära tjänsten, ofta som hantverkare.

Sammanfattningsvis var Göteborg under sina första 150 år en liten stad i Sveriges utkant, där adel nästan helt saknades, men där det däremot fanns gott om soldater.

Försvarsverken dominerade sålunda stadsbilden. Bebyggelsen låg innanför vallgraven men disponerade en betydligt mindre yta än idag, eftersom befästningsverken fram till rivningarna under 1800-talets första hälft lade beslag på stora ytor närmast vallgraven. Däremot var området väster om nuvarande Kaserntorget närmast obebyggt. Stadens centrum var Stora Hamnkanalen. I dess närhet låg Domkyrkan (1636) och Tyska Kyrkan (1648) liksom offentliga byggnader såsom Rådhuset (1624), fängelset (1636), båda vid Stora Torget (nuvarande Gustav Adolfs Torg) samt Kronhuset (1653), och residenset. Däremellan fann besökaren en bebyggelse, som utgjordes av små stugor, byggda i trä och uppförda i högst två våningar. Någon särskild kasernbyggnad för den i Göteborg förlagda garnisonen fanns inte förrän på 1700-talets sista år, utan officerare och manskap blev inackorderade hos stadens borgerskap, som hade skyldighet att förse de inneboende med lyse, värme och sängkläder. Förhållandet var inte utan konflikter.

Om försvar av Västsverige var det ena benet på vilket Göteborg vilade, blev utrikeshandeln det andra – precis som varit Gustav II Adolfs avsikt. Men om kungen inte bara överlevt slaget vid Lützen utan också fått leva under hela det fortsatta 1600-talet, hade han nog känt en besvikelse över den långsamma utvecklingen på affärsområdet. Även om Göteborg blev en av de större städerna i landet, var avståndet till Stockholm fortfarande mycket stort vad beträffar både befolkningsutvecklingen och omfattningen av varuhandel. Av landets export gick 60-70 % över Stockholm och endast 10 % över Göteborg. För landets import var stadens andel dock något större. Bland exportvarorna dominerade järn, som skeppades till Nederländerna och tyska Östersjökusten men också en växande export

Göteborg 1644 enligt lantmätaren Kiättil Classons karta.

till England. Vid sidan om järnet exporterades också hudar, skinn, tjära, master och andra trävaror. Bland viktigare importvaror över Göteborg märks salt från Spanien och Portugal, tyger från England och kolonialvaror och vin från Tyskland.

Omslaget för Göteborg till en vital, starkt växande handelsstad med utbyggda utländska förbindelser skulle dröja och inträffa först under 1700-talet, då Stockholm och Östersjön kom i bakvatten och världshandels centrum försköts mot Nordsjön och senare mot Atlanten. Tack vare sitt geografiska läge och med de ekonomiskt expansiva nationerna Holland och England som draghjälp kunde då Göteborg inta rollen som en av de viktigare moderna i den västeuropeiska handeln. Befolkningstillväxten ökade och staden ändrade karaktär.

Men under de första 150 åren av staden gick utvecklingen långsamt, trots att Göteborg gynnades av statsmakten på bekostnad av andra västkuststäder genom en rad förmåner, som skulle locka till inflyttning, bland annat skattefrihet. Staden var osund och dödligheten hög. Då antalet döda i staden var större än antalet födda, var ett inflyttningsöverskott länge en nödvändig förutsättning för befolkningstillväxten.

Vad gäller storleken på Göteborgs befolkning är siffrorna för de tidiga åren både sparsamma och osäkra. Man har emellertid uppskattat antalet invånare under de första decennierna till mellan 1 200 och 1 500, som 1680 växte till drygt 4 000 personer. Då Stockholms befolkning 1680 har uppskattats till 40 000 personer, nådde därmed Göteborg knappt en tiondel av denna siffra. Med den ökade handelsaktiviteten följde dock en fortsatt tillväxt, och 1750 nådde invånareantalet 10 500, vilket kan jämföras med Stockholms 51 800 och Karlskronas – också en garnisonsstad – 9 700. Till Göteborgs folkmängd brukar också inräknas den i Majorna, som år 1800 nått 4 000 personer.

Vad gäller befolkningens fördelning på olika samhällsgrupper och yrken under äldre tider möter det även på detta område betydande svårigheter att göra en rimlig beräkning, och förändringar över tid är svåra att fastställa på grund av olika redovisningsprinciper. Allting pekar dock på en kraftig majoritet av de individer som klassificerats som ”övriga”, medan adel, ämbetsmän, ståndspersoner, handelsidkare och hantverkare tillsammans nådde runt 30 %. En borgarelängd från 1639 redovisar endast 80 personer.

Mot denna bakgrund kan man sammantaget konstatera, att det i Göteborg under de första 150 åren det knappast kunde föreligga en särskilt stor eller växande marknad för böcker, som kunde berätta om hemstaden.

VILKA MÖJLIGHETER FANNS DET ATT NÅ UT MED BERÄTTELSE OM STADEN?

De mycket fåtaliga, små boktryckerier som fanns i Göteborg under de första 100 åren, arbetade uteslutande för kyrkans och skolans behov. Under loppet av 1700-talet ökade antalet småtryckerier något. Men det som trycktes var fortfarande koncentrerat till uppbyggelselitteratur, främst biblar och psalmböcker, och skolböcker. Från mitten av 1700-talet började tryckerierna också framställa tidningar, vartill kom en del broschyrer och skillingtryck. Boktryckare och bokbindare svarade länge också för försäljningen av böcker. Dessa yrkeskategorier gav arbete endast åt några få personer. Viss import av böcker på främmande språk anses ha ägt rum, och vissa siffror har presenterats från 1740-talet.

Vad gäller bibliotek och möjligheter till boklån fanns gymnasiebiblioteket vid Domkyrkan att tillgå. Det var givetvis främst avsett för de studerande, lärarna samt stiftets prästerskap, men även intresserade göteborgare hade tillgång till biblioteket.

Men även om det fanns viss tillgång till böcker, vilka var då läskunniga? På vilken nivå låg den allmänna bildningen? Var lärde man sig läsa? I skolan?

I Göteborg fanns sedan 1648 ett gymnasium beläget vid Domkyrkan. Antalet elever var inte stort, de flesta kom från landsbygden, och studierna utgjorde en förberedelse för prästyrket. Teologi tillsammans med hebreiska, grekiska och latin dominerade studierna. Frånsett prästerna var personer med högre utbildning sällsynta i Göteborg.

Som en förberedelse till gymnasiet, men med samma studieinriktning, fanns också en trivialskola. Elevantalet är inte känt. Om kvalitén på undervisningen kan man inte uttala sig. Detsamma gäller den tyska skolan liksom den privatundervisning som förekom. Både skol- och privatundervisningen var emellertid avgiftsbelagda, vilket självklart begränsade

möjligheten för majoriteten av Göteborgs ungdomar att lämna analfabetismen. Viss kostnadsfri undervisning skedde dock men med en blygsam början på 1700-talet vid stadens barnhus och framför allt vid Willinska skolan, grundad 1767, där ett större antal fattiga barn, både pojkar och flickor, fick elementär kunskap i läsning, skrivning och räkning.

Ibland har man försökt mäta omfattningen av läskunnighet och läsande genom att studera bouppteckningarnas uppgifter om böcker, något som dock är förenat med flera problem. En avhandling (Lext 1950) har studerat denna fråga vad gäller Göteborg på 1700-talet. Han konstaterar att endast för en mindre del (ca 20%) av befolkningen upprättades en bouppteckning, dock huvudsakligast efter de ekonomiskt mest välbeställda. Tre fjärdedelar av bouppteckningarna redovisade också bokinnehav.

Visserligen förekom viss utländsk litteratur i bouppteckningar efter de mest förmögna, men det slående är den religiösa litteraturens totala dominans. Det går knappast att utifrån bouppteckningarnas uppgifter mäta läsandets omfattning.

TIDIGA BERÄTTELSE OM GÖTEBORG

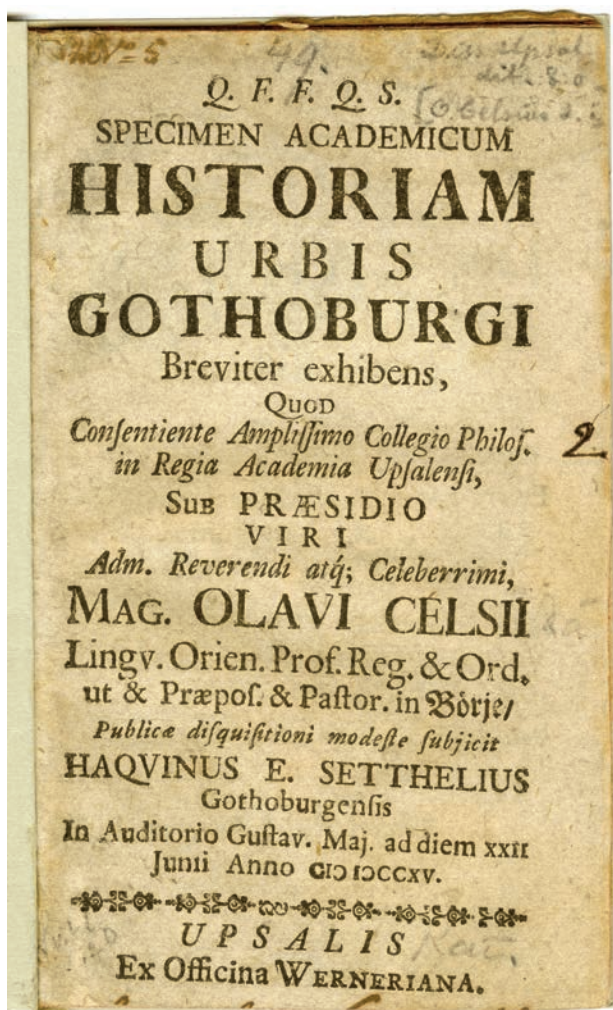
Haquin Setthelius 1715

I samband med Göteborgs 300-årsjubileum och Jubileumsutställningen 1923 gavs det ut en ambitiös bibliografi, *Bibliographia Gothoburgensis, systematisk förteckning över skrifter rörande Göteborg utkomna t.o.m. år 1920*. Författare till detta arbete med 3 870 noteringar var bibliotekarien vid Göteborgs Stadsbibliotek Simon Aberstén. Denna bibliografi inleds med ”Geografisk-historisk-statistiska beskrivningar, resehandböcker och uppsatser med ett blandat innehåll”. Av denna kategori (Vilka berättade om staden?) ingår dock endast två böcker tryckta före 1750 – dock ingen på 1600-talet – en av prästen Haquin (Håkon) Setthelius (1715), en av ämbetsmannen Eric Cederbourg (1739).

Det skulle sålunda dröja 90 år efter Göteborgs grundläggning innan en första skrift blev publicerad, som berättade någonting om Göteborg. Haquin Setthelius var präst, först adjunkt i Sätilla och Hyssna (Setthelius är en latinisering av Sätilla) och från 1746 till sin bortgång 1754 pastor i Kville socken i Bohuslän. Under sina studieår i Uppsala skrev han en akademisk avhandling om Göteborg, vilken han endast 21 eller 22 år gammal försvarade vid en disputation i Gustavianum den 22 juni 1715.

Enligt den akademiska traditionen var avhandlingen skriven på latin, *Historia Urbis Gothoburgi* (Staden Göteborgs historia) och har med goda skäl ansetts ha blivit skriven av honom själv, något som inte alltid var fallet med avhandlingar vid denna tid. Han var uppenbarligen född i Göteborg och hade varit elev på gymnasiet vid Domkyrkan. Som seden var med akademiska avhandlingar, är det en lång rad personer som skall avtackas, och omvänt finns ett antal gratulationstexter också med i avhandlingen. Återstående sidor, som utgör själva avhandlingen, är endast 25 av totalt 38. År 1927 blev Setthelius arbete för första gången översatt till svenska men har sedan givits ut i nya upplagor.

Setthelius korta avhandling, med den uttalade avsikten ”att ställa en bild av Göteborg inför Dina ögon”, är disponerad i fem kapitel på följande sätt:

"Historia Urbis Gothoburgi" (staden Göteborgs historia), en akademisk avhandling om Göteborg från år 1715, skriven av prästen Haquin Setthelius under hans studietid i Uppsala.

1. Om staden Göteborgs grundläggning
2. Om namnet och läget
3. Om befästningarna, förstäderna, de förnämsta byggnaderna och andra stadens prydnader
4. Om staden Göteborgs styrelse, handel och hamn
5. Om staden Göteborgs förnämsta minnesvärda händelser och öden

Hans beskrivning karaktäriseras av hans kärlek till och beundran av staden. Den utformas som en panegyrisk hyllningsskrift. Han beundrar de imponerande befästningsverken, "vilka tack vare de lysande konungarnas uto-mordentliga omsorg blivit mycket starka." Samma beundran känner han inför de två kyrkorna. Men då och då kan han även lämna praktiska synpunkter, t.ex. rörande järnvågen vid nuvarande Brunnsparken: "Denna byggnad är på alla sidor omgiven av vatten, så att de, som lasta ut järnet, och de, som mottaga det, från alla håll kunna lägga till här."

Om Haga, skriver han, att det "är en förstad med smakfullt uppförda bopningar och de täckaste trädgårdar". Sedan kommer en överraskande information om friluftslivet i Göteborg: "på ringa avstånd härifrån (Haga) grönskar Slottsskogen, som upptager ett mycket vidsträckt område, till vilket många

strömma till från staden och där de för att skaffa sig hedervärd vederkvickelse anordna olika lekar, och på båda sidor har den mest förtjusande snårskog vuxit upp liksom till en för åskådarna behaglig skådeplats."

Både den inrikes handeln och den med främmande länder, ibland exotiska, beskrivs som livlig, och "hamnen är på samma gång rymlig och säker, då den är skyddad av den nya fästningen Älvsborg".

Setthelius framställning är rent deskriptiv; han för ingen reflekterande diskussion, han jämför inte Göteborg med andra städer, och han problematiserar inte vad han ser och redovisar. En infödd göteborgare hade vid en läsning av avhandlingen vid utgivningsåret 1715 knappast lärt sig något nytt om sin stad.

Eric Cederbourg 1739

Om det dröjde nästan hundra år från anläggandet av Göteborg innan den första skildringen av Göteborg publicerades, förflöt det endast 24 år innan nästa bok av liknande karaktär gavs ut. Om denna utgåva i sin allmänna uppläggning och disposition var likartad sin föregångare, var den dock betydligt utförligare än Setthelius arbete och omfattade inte mindre än 244 sidor. Trots omfånget fick den titeln *Kort beskrivning öfver den i västra hafvet belägna, väl bekanta och mycket berömliga sjö-, handels- och stapelstaden Göteborg utur åtskillige trowärdige historieböcker, gamla bref, minnesmärken och andre tillförlätelige bewis, både med nöye och flit sammanletad.*

Författare var Eric Cederbourg, även han född i Göteborg och dessutom några år före Setthelius. Liksom denne var han uppvuxen i staden. Efter studier vid gymnasieskolan och vid i Uppsala universitet återvände han till hemstaden och blev rådman och sedan under lång tid preses i Kämnärsrätten (ett slags lägre domstol i staden). Cederbourg har av Hugo Fröding, en flitig historieskrivare om Göteborg under tidigt 1900-tal, betecknats som ”den göteborgska lokalhistoriens fader”. Fröding är dock kritisk mot författaren, då denne var dels, ”ehuru gammal domare, näppeligen någon skarpsinnig man, dels har han den förlåtliga svagheten att till det yttersta vilja förhårliga sin stad”. Om den senare egenkapen kan väl sägas att den också kännetecknar Setthelius lilla bok. Även många sentida Göteborgsskildrare kanske har anledning begrunda Frödings synpunkter.

Bokens disposition är snarlik Setthelius arbete. Särskilt utförligt behandlar han befästningsverken.

1. Stadens grundläggning, befästningsverk, gator och byggnader
2. Stadsplan, befästningsverk och byggnader, borgare och hantverkare
3. Stadens omgivningar med omkringliggande befästningsverk
4. Stadens styrelse, magistrat och kämnärsrätt
5. En stor avdelning om handel och sjöfart, manufaktur och handelskompanier
6. Kronologisk sammanfattning, märkvärdiga händelser

Hugo Fröding har i boken *Berättelser ur Göteborgs historia under Frihetstiden* (1919) gjort ett noggrant referat av huvuddragen av Cederbourgs text, men han har också påpekat brister och gjort vissa korrigeringar. Frödings genomgång bör därför läsas parallellt med Cederbourgs text. Fröding gör också en jämförelse mellan ”Cederbourgs oändligt tråkiga och tröttande beskrivning” och Linnés förmåga i sin *Västgötaresa* (1746) där han ”klart och kortfattat uttrycker sina tankar.” Cederbourg själv beklagar bristen på tillgängligt källmaterial, ”bevis och dokumenter, som en olyckelig vålded 1690 detta stadens archivum övergått.”

Man sträckläser inte boken. Det är lätt att hålla med den tidigare nämnde Aberstén, som menar att bokens ”förmämsta fel, en torr och långrandig omständlighet”, vilken ”framträder redan på titelbladet.”

Cederbourgs arbete är liksom den tidigare nämnde Setthelius berättande och redovisande – inte reflekterande eller diskuterande. Boken trycktes i en oförklarligt stor upplaga om 2 000 exemplar. Vad hade Cederbourg för slags förväntningar? Göteborg hade vid denna tid 7 000 – 9 000 invånare, varav endast ca 25 % var potentiella köpare – ståndspersoner, handlanden, fabrikerare eller hantverkare.

Cederbourg dog emellertid året efter utgivningen, och hans änka beklagade sig i en supplik till rådhusrätten, att hennes man för ”avtryckande” av boken ej blivit ”med en enda styver hugnad”. Dessutom hade, strax efter hans bortgång, nämner hon i samma skrivelse, många exemplar gått förlorade i en stor eldsvåda. Av en senare genomförd specialundersökning av bouppteckningar i Göteborg, upprättade mellan 1740 och 1830 (Lext), framgår, att av sammanlagt över 4 000 akter förekommer Cederbourgs bok endast i totalt 36, trots att den är den vanligast förekommande boken inom det geografiska området. Det var av bouppteckningsmaterialet att döma främst handelsidkare och hantverkare som haft boken i sin ägo.

Eric Cederbourgs bok var länge en raritet. Den utgavs i en förkortad faksimilupplaga 1920. År 1986 gavs boken ut på nytt och i ett modernt typsnitt, då ”första upplagan är idag nästan omöjlig att komma över och samma sak gäller även faksimil-upplagan”. Efter Cederbourgs arbete skulle det dröja till 1814 innan nästa betydande bok om Göteborg blev publicerad, P. A. Granbergs mer utförliga *Staden Göteborgs historia och beskrivning*, som gavs ut i två delar.

ÖVRIGA PUBLIKATIONER

I detta sammanhang skall uppmärksammas ytterligare ett samtida arbete, okänt för de flesta av den tidens göteborgare, vikt ända till 1999 förblev opublicerat (*Lejonet och skeppet – 1737 och 1741 års beskrivningar av Göteborg och Strömstad*). Denna beskrivning av Göteborg skedde på order från myndigheter i Stockholm och var avsedd att ingå i ett större verk om Sverige geografi. Den blev inte publicerad utan stannade som arkivhandling på landsarkivet i Göteborg och universitetsbiblioteket i Uppsala och blev heller aldrig läst. Uppdraget att på magistratens vägnar skriva om Göteborg gick till stadssekreteraren Sigfrid Sirenus och resulterade i ett ”tämligen värdelöst opus” (Aberstén).

Carl von Linnés *Västgötaresa* 1746, tryckt året efter, med den välkända, medryckande inledningen:

Göteborg var den täckaste ibland alla i riket, till storlek något mindre än Uppsala, nästan rund, omgiven och befästad med vallar och gravar, avdelad med reguljära, räta och jämna gator, genomskuren med åtskilliga grakter eller gravar, som på ömse sidor hava gator. ... Broarna eller bryggorna äro välvda, lövträn äro planterade på ömse sidor om gravarna, så att denna stad mycket liknar de holländska städer.

Linné lämnar på sina 25 sidor en positiv bild av Göteborg. Huruvida Linnés bok med sitt friska språk och sina litterära kvaliteter lästes av samtidens göteborgare kan ifrågasättas. I den tidigare nämnda undersökningen av bouppteckningar i Göteborg fram till 1830 redovisas Linnés Västgötaresa endast i tre fall.

En annan tryckt reseberättelse som kan uppmärksammas – inte för att den lästes av samtida göteborgare utan för att den avser ett besök i Göteborg så tidigt som i november 1653. Berättelsen utgavs först 1772 och översattes i sammandrag till svenska fem år senare. I sin helhet blev Göteborgsbesöket publicerat på svenska först 1989 (*Lejonet & kronan*). Berättelsen avser den engelske juristen och politikern *Bulstrode Whitelockes dagbok*, som fördes under hans resa till Sverige med uppgift att underteckna en freds- och vänskaps-pakt. Sverigebesöket inleddes i Göteborg, och han redovisar ett antal intressanta detaljer, som utnyttjats och diskuterats av Fröding. Mest handlar det dock om vilka han träffade och åt middag med och med vilka han kunde samtala med på latin. Hans attityd är den överlägsne engelsmannens.

TIDNINGAR UNDER 1700-TALET

Någon möjlighet att läsa om sin stad i dagstidningar förelåg inte under Göteborgs första hundra år. Det var först under 1700-talets andra hälft som göteborgarna fick tillgång till tidningsläsning, men då i gengäld mycket att välja emellan. Då utgavs *Göteborgs Weckoblad*, *Göteborgska Magsinet*, *Göteborgs Nyheter*, *Hvad Nytt Hvad Nytt* och *Göteborgske Spionen*.

Oftast var tidningsutgivning ett enmansprojekt, en lärare, som satte sin prägel på innehåll. Innehållet dominerades av dikter, uppsatser i religiösa ämnen, i historiska och ekonomiska ämnen. *Göteborgske Spionen*, startad 1766, var mer nyhetsinriktad, med in-sändare och diskussioner.

SLUTORD

Frågan *Vilka berättade om staden?* under Göteborgs första hundra år har inte kunnat besvaras särskilt utförligt eller nyanserat. Endast ett fåtal författare och deras arbeten har kunnat presenteras. Skälet är enkelt: Litteratur av detta slag publicerades ytterst sparsamt. Frågeställningen har dock utvidgats till att även omfatta en diskussion om vilka förutsättningar som kan ha förelegat i staden för bokutgivning i äldre tider: Vad var Göteborg för ett slags stad under sina första hundra år? Fanns det boktryckare, bokhandlare, bibliotek? Fanns det personer, som besatt tillräcklig köpkraft för bokförvärv utöver den allmänna religiösa litteraturen? Hur var det med läskunnigheten och den allmänna bildningsnivån?

Svaren på dessa frågor leder alla till konstaterandet, att man knappast kan förvänta sig en särskilt livlig bokutgivning kring Göteborg, dess historia eller geografiska förhållanden. Två arbeten från denna tid har kunnat presenteras lite utförligare. Dessa har också utnytt-

jats, men också kritiskt granskats, av senare författare, särskilt under 1900-talets första hälft. Idag är kunskapen om Göteborgs historia god, och någon anledning att i forskningssyfte åter utnyttja denna litteratur föreligger knappast.

Referenser

- Aberstén, Simon, *Bibliographia Gothoburgensis, systematisk förteckning över skrifter rörande Göteborg utkomna t.o.m. år 1920*. Göteborg 1922.
- Aberstén, Simon, *Göteborg i utlandets litteratur*. Göteborg 1919.
- Almquist, Helge, *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren I-II*. Göteborg 1929, 1935.
- Andersson, Bertil, *Göteborgs historia, Näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad 1619-1820*. Stockholm 1996.
- Cederbourg, Eric, *Kort beskrifning öfver den i västra hafvet belägna, väl bekanta och mycket berömliga sjö-, handels- och stapelstaden Göteborg utur åtskillige trowärdige historieböcker, gamla bref, minnesmärken och andre tillförlätelige bewis, både med nöye och flit sammanletad*. Götheborg 1739 (1920, 1986).
- Fröding, Hugo, *Berättelser ur Göteborgs historia under frihetstiden*. Göteborg 1919.
- Lejonet & kronan. Stormaktstidens Göteborg*. Göteborg 1989.
- Lejonet och skeppet. 1737 och 1741 års beskrivningar av Göteborg och Strömstad*, Göteborg 1999.
- Lext, Gösta, *Bok och Samhälle i Göteborg 1720–1809*. Göteborg 1950.
- Magnusson, Thomas, *Proletär i uniform, Studier kring den väpnade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle*. Göteborg 1987.
- Setthelius, Haquin (preses Olof Celsius), *Historia Urbis Gothoburgi*. Uppsala 1715.

Tom Wennberg

HUR PLANERADE MAN STADEN? GÖTEBORG SOM IDEALSTAD OCH FÄSTNING

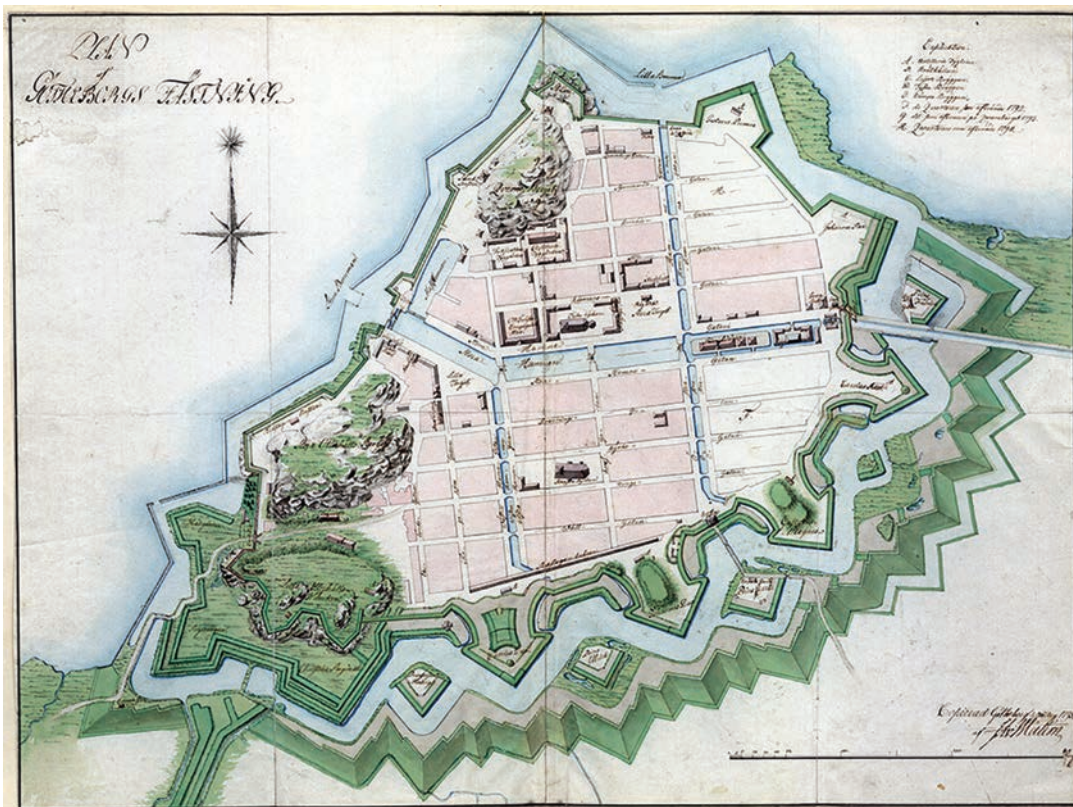
IDEALSTADEN VAR EN EUROPEISK dröm som har blivit symbolen för den tidigmoderna staden. Göteborg var ett modernt stadsbyggnadsprojekt som byggde på principer om den perfekta staden. Stadsgrundningsprojekt med idealstaden som drivande idé hade bara några årtionden tidigare börjat realiseras på kontinenten. Staden skulle vara symmetrisk för att effektivt kunna kontrolleras och försvaras. Idén om idealstaden formades i renässansens Europa och kan spåras ner i 1400-talets Italien. Under 1500-talet utvecklades en italiensk skola som sedan anpassades i Nederländerna. Den nederländska skolan blev utgångspunkt för grundandet av Göteborg. Föregångarna Nya Lödöse och Gamla Lödöse hade både sina rötter i ett mera pragmatiskt och organiskt medeltida stadsbyggande. Men Göteborg blev inte perfekt utan en kompromiss av flera faktorer där den lokala topografin avgjorde vissa grundläggande drag, exempelvis den vinklade Stora Hamnkanalen (se figur 1 på nästa sida).

Befästningarna som omgärdade staden genomgick förenklat fyra skeden under 150 år vilka samtliga influerades av samtida strömningar i Europa. I dagens Göteborg ser vi dock väldigt tydliga spår efter idéerna om idealstaden. Det är framförallt det vinkelräta gatunätet och Stora Hamnkanalen som finns kvar än idag i det moderna stadsrummet. Efter beslut 1807 revs befästningarna ner till gatunivå. Större delen av fästningsgördeln finns kvar än idag under dagens gatunivå. Det tydligaste bevarade spåren är vallgraven i sydöst och Otterhälleverken på Kungshöjd.

UTOPIA – FRÅN KAOS TILL ORDNING

Städerna i 1500-talets Europa hade vanligen medeltida rötter och växte ofta fram organiskt under århundraden, ibland årtusenden. Detta gav brokiga stadsplaner vilka var svåra att effektivt administrera. En bärande idé under renässansen var att skapa en förutbestämd symmetri. Symmetrin var ett självändamål där rektanglar och cirklar var grundelementen i det arkitektoniska arbetet. Renässansträdgården med mittaxlar och tydliga kvarter är ett bra exempel på detta.

Redan under 1400-talet började arkitekter leka med idéer om symmetriska idealstäder. Engelsmannen Thomas More publicerade 1516 sin skrift *Utopia* där han beskriver hur

Figur 1. Plan över Göteborg från 1795 som visar Göteborg i sin fulla utbredning som fästningsstad. Den är sannolikt den äldsta bevarade kartan över Göteborg innan befästningarna raserades efter raseringsbeslutet 1807. Just denna karta visar bränderna under 1790-talets första hälft. Krigsarkivet: SFP Göteborg 432b.

ett perfekt samhälle bör byggas upp. Boken fick stort genomslag och en tidig roll i diskussionen om idealstaden (Kuilman 2013, 4.1.4.1). De utopiska idealen applicerades dock främst på den fysiska miljön till skillnad från Mores mera civilisationsövergripande idéer. Utopia betyder direktöversatt från grekiskan "ingenstans".

IDÉN OM IDEALSTADEN SPRIDS ÖVER EUROPA

Efter några trevande teoretiska försök att rita idealstäder under 1400-talet, kan vi under 1500-talet se hur arkitekter över hela Europa experimenterar med olika symmetriska lösningar på den perfekta staden (Kuilman 2013, 4.1.4.1). Den Nürnbergfödde tyske målaren, arkitekten och teoretikern Albrecht Dürer (1471–1528) publicerade 1527 exempel på

idealstäder i *Instruktioner angående befästandet av städer och slott* där han visade symmetriska stadsplaner, men framförallt diskuterade befästandet av desamma (figur 2). Dürer hade en bred ingång och staden skulle vara både funktionell och pragmatisk och ta sociala hänsyn.

Idéerna slog framför allt rot i renässansens Italien där ett stort antal förslag ritas och publiceras (figur 3). Ett av de viktigare bidragen gjordes av Pietro Cataneo som 1554 publicerade *De första fyra böckerna om arkitektur*. Han presenterade runda och sexkantiga befästa städer med symmetriska stadsplaner (figur 4). En viktig nymodighet var bastionen som försvarsverk. Stadsplaner presenterades både med vinkelräta rutnätsplaner samt med radialplaner där kvarter och gator strålar in mot ett centralt torg. Båda dessa idéer levde kvar under 1600-talet men stadsplanerna med de rektangulära kvartererna kan ändå sägas ha blivit den vanligaste typen.

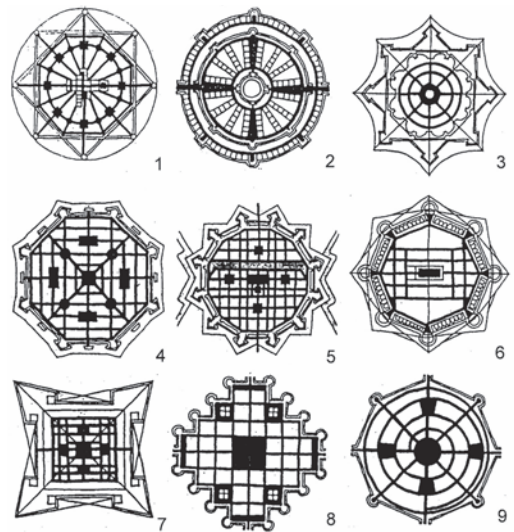
ITALIENSKA ARKITEKTER UTFORMAR KONKRETA IDEALSTÄDER

Idealstaden var länge bara en filosofisk idé eller en arkitektonisk dröm. Trots att ett stort antal geometriska stadsplaner upprättades under 1500-talet kom de oftast inte längre än till ritbordet. Det var italienska arkitekter som först ritade konkreta stadsplaner som också genomfördes i full skala.

Zamość i sydöstra Polen, som grundas 1580, anses vara den första genomförda idealstaden i Europa. Stadsplanen är rätvinklig och ritades av den italienske arkitekten Bernardo Morando. Stadsplanen var en närmast rätvinklig rutnätsplan med en symmetrisk omslutande befästningsgördel av bastioner sammanlänkade med kurtinmurar. Mitt i staden anlades ett torg med de viktiga stadsfunktio-

Figur 2. Dürer hade idéer om hur en idealstad skulle disponeras. Planen ovan publicerades 1527 och blir en viktig del i utvecklingen av den moderna fästningsstaden (Dürer 1969).

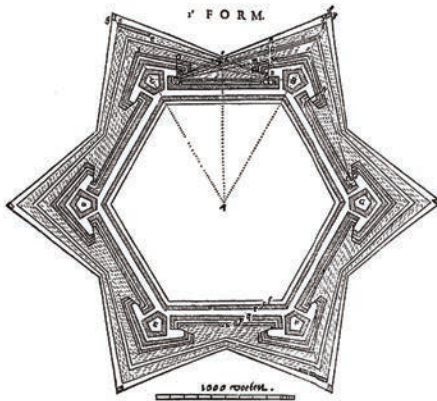
Figur 3. Idén om idealstaden utvecklades starkt i renässansens Italien. Radialplanen var den populäraste men även rutnätsplaner upprättades. Städerna omgavs av befästningar och bastionen var en nyhet i denna rörelse. De var dock länge bara en skrivbordsprodukt. Exempel på idealstadsplaner från 1400-tal och 1500-tal.

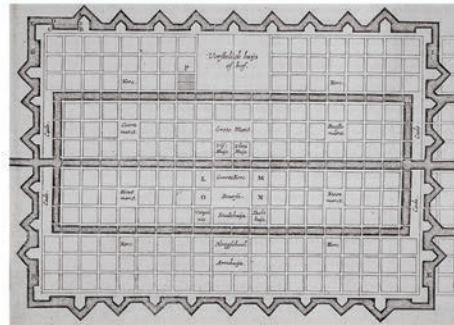
Pietro Cataneo 1554

Palmanova, 1593

Simon Stevin 1594

Simon Stevin 1594

Figur 4. Överst t.v. italiensk fästningsstad med rutnätplan av Pietro Cataneo från 1554. Planen har en symmetrisk utformning med rätvinkligt gatunät. Överst t.h. Palmanova i nordöstra Italien är ett klassiskt exempel på den italienska idealstaden fullt genomförd. Staden anlades några mil nordöst om Venedig, och utfördes med en radialplan. Nederst till höger syns Simon Stevins generella stadsplan med vinkelräta gator och kanaler från 1590 (Stevin 1594). Idéerna går tydligt igen i Göteborg och Stora Hamnkanalen. Simon Stevins utvecklar även fästningsstaden där de italienska murarna ersätts av vallar. Bastionen är fortsatt huvudkomponenten i försvaret. Idén vid anläggande av befästningar på lågland är att använda jordmassor från vallgravsgrävandet till att uppföra vallar.

nerna runt det. Staden är välbevarad med den ursprungliga stadsplanen intakt.

Ett enastående konkret exempel på en radialplan är Palmanova, beläget fem mil norr om Venedig (figur 4). Palmanova anlades och utfördes som en befäst handelsstad på initiativ av de styrande i Venedig. Staden grundades 1593 och är en fullt genomförd befäst idealstad med radialplan. Stadsplanen är till stora delar bevarad än idag.

FÖRSVAR OCH STADENS FUNKTION – TVÅ MOTSTÅENDE INTRESSEN

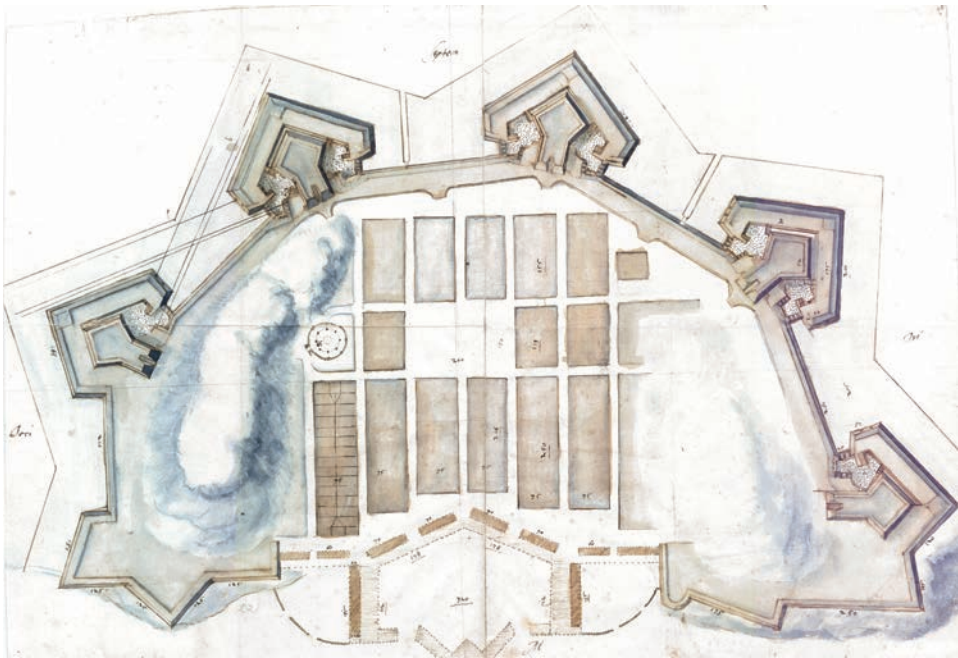
Idén om idealstaden innebar att två motstående intressen skulle fungera inom ramen för samma stadsbildning. Det ena intresset var stadens funktion som en plats för människor att bo, vistas och handla i. Överhetens strävan efter kontroll över handel var en av drivkrafterna för att realisera dessa idéer. Det ansågs generellt att vinkelräta rutnätsplaner med kvadratiske kvarter var det mest effektiva sättet att administrera och underhålla en stad. Detta stod i motsats till det andra intresset vilket är behovet att skydda och försvara staden i orostider. Ett försvarsverk blir mest effektivt om man utgår från en cirkulär planlösning. Inom en cirkulär fästningsgördel passar vinkelräta gator sämre, därför experimenterade man med radiella stadsplaner. Palmanova är just ett sådant exempel. Dessa motstående intressen gjorde att en stor mångfald förslag arbetades fram under 1500- och 1600-talen, vilket avspeglas både på en teoretisk nivå och på konkreta förslag som anpassats efter lokala förhållanden. Trots att radialstaden genomfördes på ett antal ställen i Europa så blev rutnätsplanen den helt dominerande i utvecklandet av de tidigmoderna städerna.

DEN NEDERLÄNDSKA IDEALSTADEN

Under sent 1500-tal vidareutvecklade framförallt den nederländska matematikern och arkitekten Simon Stevin (1548–1620) den befästa idealstaden efter lokala förhållanden i Nederländerna. Där är det överlag flack terräng och kanalgrävande för att effektivisera transporter var vardag. Att använda sig av vatten och att gräva kanaler var en del av grundförutsättningarna för transporter i de låglänta Nederländerna. Kanaler grävdes över stora avstånd som transportleder. Amsterdam var på väg att bli världsnävet i den globala handeln och det fanns stora ambitioner för den holländska staden. Simon Stevin publicerade 1594 *Byggandet av befästningar* som behandlar hur befästningskonsten och städerna skall moderniseras. Han tillförde framförallt och förenklat två saker: jordvallar och kanaler (figur 4). Försvarsverken runt staden uppförs av jordvallar bakom en vattenfylld vallgrav vilket så klart är en fördel i låglänta områden utan sten. I Italien utgjordes bastionerna av jordfyllda stenmurar med torrgrav framför. Kanaler drogs in i staden innanför befästningarna för att underlätta transport men framförallt för skydda handel och handelsvaror.

GÖTEBORG PÅ HISINGEN – KARL IX:S GÖTEBORG

Hertig Karl, senare Karl IX, hade en agenda att modernisera Sverige och ämnade göra landet till en tydligare del av det kontinentala Europa. Sverige skulle bli en del av de nya globala handelsnät som i mångt och mycket styrdes från Amsterdam. Därför gav han order om att en holländsk handelskoloni skulle etableras vid Göta älv efter moderna europeiska mönster (Scander 1975, Veenstra 2006 och 2008). Det första Göteborg kallas även Karl IX:s Göteborg och anlades på Hisingen vid nuvarande Färjenäs, tvärs över älven vid Älvsborg. Utkast till stadsprivilegier skrevs under 1603. Byggmästare Nicolaus de Kemp, möjligen elev till Simon Stevin i Leiden, tillskrivs de mycket detaljerade förslag

Figur 5 Det första Göteborg anlades på Hisingen från 1609. Planen är en kopia och originalet är sannolikt från 1608. Planen är sannolikt direkt inspirerad av Stevins ritning (figur 8) men idéerna går tillbaka på Catanos plan från 1554 (figur 5). Krigsarkivet SFP Göteborg 74b.

som finns bevarade i Krigsarkivet; de kan sannolikt dateras till 1608 (Ahlberg 2012). Planförslagen visar en rätvinklig rutnätsplan omgärdad av befästningar som ser ut att vara direkt kopierade från Simon Stevins bok (figur 5, jmf figur 4). Staden uppfattades av danskarna som ett hot och brändes ner redan 1611 under Kalmarkrigets första år. Hur mycket som färdigställdes av Göteborg på Hisingen saknar vi idag kunskap om men än idag går det att se spår efter en kyrkoruin på den östra höjden. Stadens placering föll senare i glömska och först på 1910-talet återfanns platsen av arkeologen Georg Sarauw på Göteborgs museum. På 1920-talet gjordes arkeologiska utgrävningar som bekräftade ett hamnmagasin i stadens södra delar.

GÖTEBORG – FÖRSTA SKEDET (1622–1643)

Först efter att slutbetalningen av Älvsborgs lösen avslutat Kalmarkriget 1619 bestämdes en ny plats för det nya Göteborg. Nu valde man de flacka strandängarna bakom Otterhällorna. Hur första stadsplanen såg ut vet vi inte, men det finns en odaterad skiss i Krigsarkivet som sannolikt kan dateras till 1619 eller 1620 (figur 6). Den visar ett slott på Stora

Figur 6. Skiss över det planerade Göteborg från Krigsarkivet. Dateringen är oklar men mycket tyder på att den är så tidig som 1619. Krigsarkivet SFP Göteborg 78. OBS stavningen "Gottjborghs".

Otterhällan och en kyrka på dåvarande Lilla Otterhällan (nuvarande Kvarnberget).

Runt Lilla Otterhällan planeras en hamnkanal. Hur stadsplanen i övrigt var tänkt finns det ingen bevarad information om. Spår efter denna kanal finns i kartmaterialet fram till 1636 så vi vet att den ursprungliga stadsplanen som staden stakades ut efter såg annorlunda ut än den stadsplan som sedan fastslogs (figur 6). Efter att ha stött på berg vid grävandet av den första hamnkanalen, beslutades snabbt om ett nytt läge för kanalen. Redan 1622 var den pragmatiskt anpassade och krökta Stora Hamnkanalen färdiggrävd mellan Otterhällorna som vi ser än idag. Den nya staden kunde nu växa fram med Stora Hamnkanalen som utgångspunkt. Vi vet att stadsplanen och befästningsverken ritades av en holländare som vi idag inte vet namnet på; möjligen var Hans Flemming inblandad som tidigare hade arbetat för den svenska staten med bland annat Älvsborg och det första Göteborg på Hisingen. Den äldsta bevarade planen över det slutgiltiga förslaget är från 1624 och här framgår den holländska befästa kanalstaden tydligt med en rätvinklig rutnätsplan.

Olof Hansson Svart var bördig från Nya Lödöse och 1632 utnämndes han till generalkvartermästare. Han adlades Örnehufvud 1635 och året efter verkar han ha utarbetat

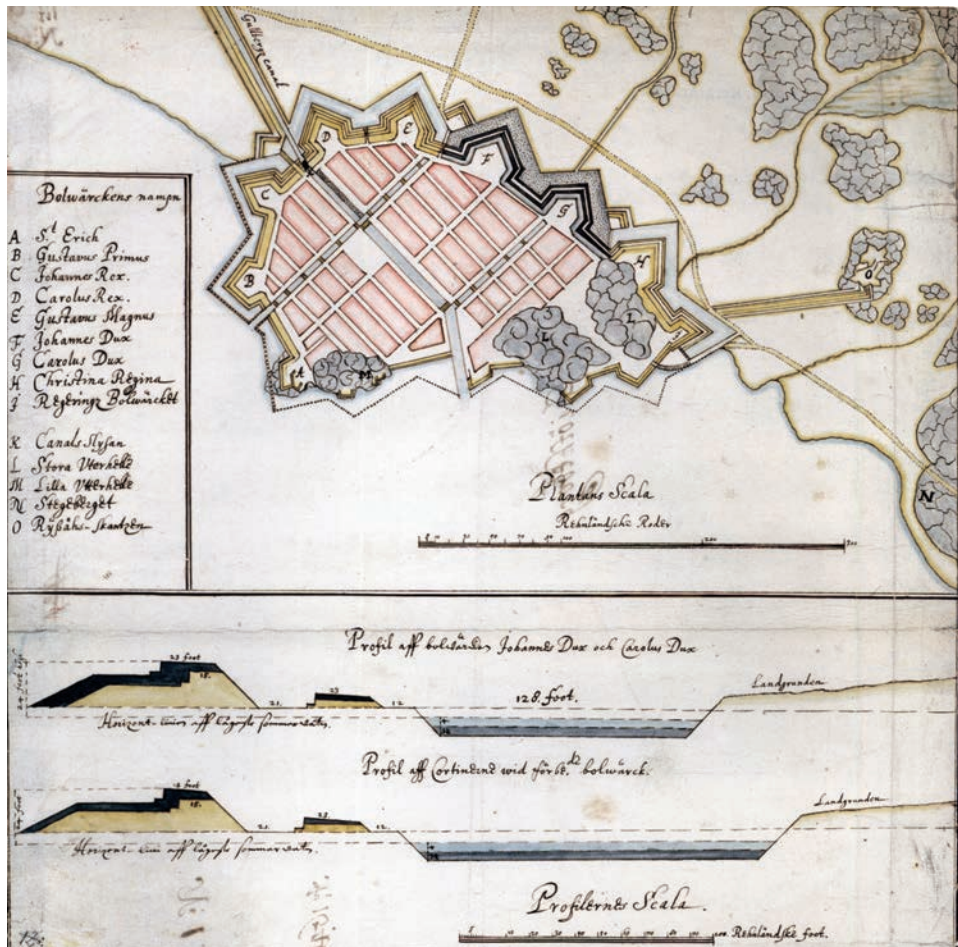

Figur 7. Förslag till vidare utbyggnad av Göteborg daterad 1636. Stora hamnkanalen är färdiggrävd redan 1622. Till vänster syns fortfarande ett tänkt stjärnformat citadell som en streckad linje. Krigsarkivet SFP Göteborg 77.

en större plan för Göteborg (figur 7). Intressant med planen från 1636 är att en tidigare idé med ett citadell öster om staden inte verkar övergiven. Östra Hamnkanalen är utgrävd och Västra Hamnkanalen är under anläggande. Arbetet med att befästa älvfronten pågår. Olof Örnehufvud presenterade 1639 en plan hur den östra fronten skulle färdigställas vilket också genomfördes 1640. Då vattnet i hamnkanalerna var dåligt kompletterades staden 1641 med vatten från Mölndalsån via den nygrävda Fattighusån. Örnehufvud avled 1643 och Johan Wårnschiöldh övertog ämbetet som generalkvartermästare. Det första utbyggnadsskedet sägs generellt pågå till 1643 (Ljungberg 1924).

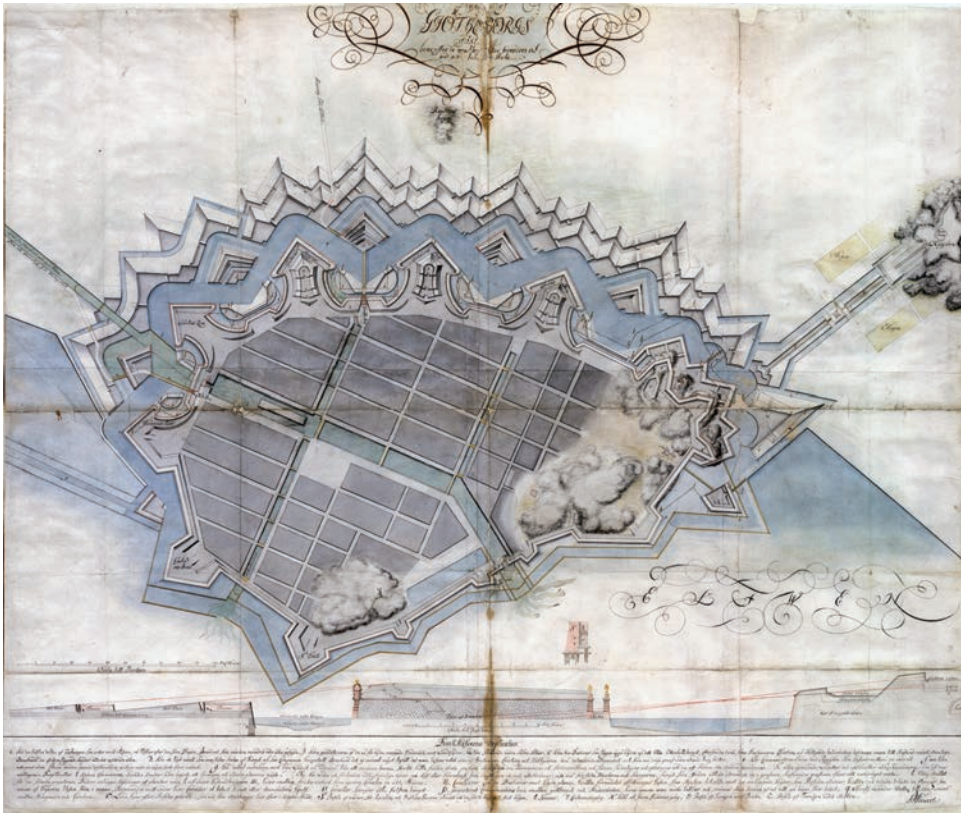
GÖTEBORG – ANDRA UTBYGGNADSSKEDET (1644–1683)

Det andra utbyggnadsskedet drevs framförallt av Johan Wårnschiöldh. Stadsplanen var fastlagd och tillskottet var främst förstaden Haga som anlades tillfälligt men med en rutnätsplan som skulle visa sig bli permanent. Wårnschiöldh tog dock även fram inte mindre än fyra olika planförslag för förstäder runt Göteborg, bland annat i Gullbergsvass (Ahlberg 2012 s. 198). Under denna tid blev Göteborg helt färdigställt enligt den hol-

Figur 8. Relationsritning över Göteborg från 1646 som visar förstärkningarna av bastionerna Johannes Dux och Carolus Dux det året. Profilerna visar tydligt hur vallarna runt Göteborg ser ut vid detta skede. Vallarna var ca 2 rod höga över medelvattennivån i vallgraven, vilket motsvarar cirka 7,5 meter. 1 Rhenländsk rod = 12 fot, 1 fot = 0,31385 meter (Södergren 1923). Krigsarkivet SFP Göteborg 562.

ländska fortifikationskolans principer (figur 8). Landfronten skyddades då av en dubbelvall hela vägen. Detta innebar en mindre vall mot vallgraven, så kallad fossebray, och en högre vall därbakom. Syftet var att kunna beskjuta en anfallare från två nivåer. Under den senare fasen av detta skede färdigställdes även försvaret mot älvfronten. Här byggdes en lägre mur med ett sänkverk framför (även kallat krubbverk) vilket bestod av kraftiga timmerkistor fyllda av sten. Dessa anlades längs hela älven vilket innebar att skepp inte kunde ta sig ända fram till staden. Vattnet mellan stadsmuren och sänkverket fungerade i prak-

Figur 9. Planritning över Göteborg daterad till 1688 som visar hur fästningsstaden är tänkt att moderniseras vid denna tid. Framförallt syns Dahlberghs bastioner mot landfronten med insvängda flanker och högverk samt tenaljer framför kurtinmurarna. På lilla Otterhällan finns Otterhälleverken inritade. En tidig version av kaponjären visar hur staden befästingar skall knytas ihop med Risåsen och Skansen Kronan. Krigsarkivet SFP Göteborg 103.

tiken som en vallgrav. I denna vallgrav slogs även en rad med pålar ned mitt i denna vallgrav för att ytterligare försvåra ett anfall.

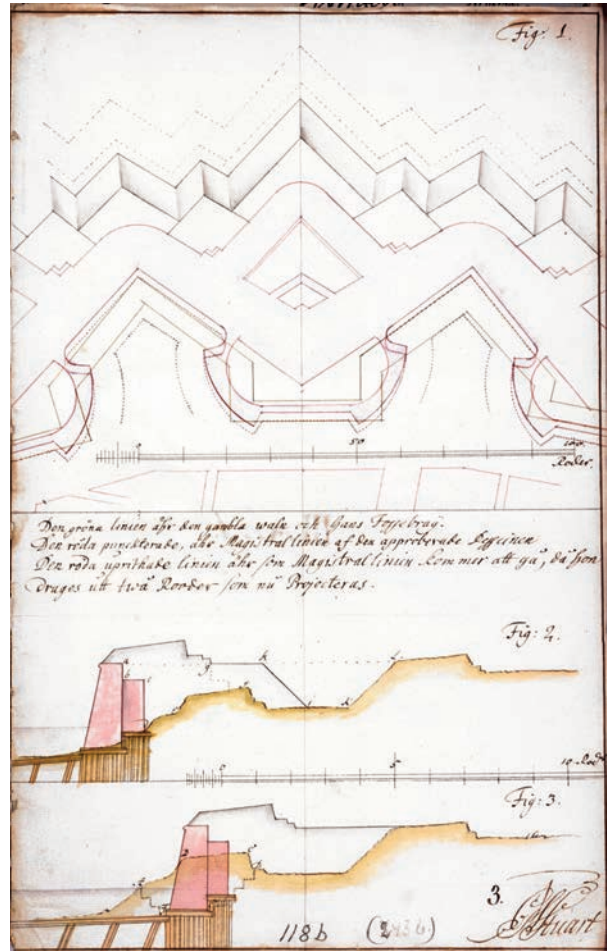
DEN FRANSKA BEFÄSTNINGSSKOLAN

Den franska befästningsskolan utvecklades under 1600-talets mitt och var ursprungligen ett försök att anpassa den italienska och den nederländska skolan efter främst ett modernare artilleri (Ljungberg 1924 s. 11). Den franska skolan utvecklade sedan en egen stil med exempelvis tenaljer, högverk samt invecklade system av yttre befästingar. Huvudbefästningen bestod av högre stenmurar som i den italienska skolan men ett nytt inslag var

en lägre vall, fossebrey, framför kurtinmuren kallad tenalj, vilken inspirerats av den nederländska skolan. Högverken var högre artilleriställningar på bastionerna. Syftet var här att kunna få flera nivåer av kanoner. De yttre befästningarna bestod av större raveliner och ibland invecklade system av låga fältvallar med retireringssystem av sidovallar (figur 1 och 9). Syftet var att tvinga en belägrares kanonställningar med allt kraftfullare kanoner bort från huvudfästningen. Fältmarskalk markis Sebastien la Prestre de Vauban var den tongivande personen i utvecklingen av den franska skolan.

GÖTEBORG – DET TREDJE UTBYGGNADSSKEDET (1684–1719)

Under ledning av Erik Dahlbergh gjordes en omfattande ombyggnad och utvidgning av Göteborgs befästningar under perioden 1684–1719. Stadsplanen förblev intakt under denna fas. Dahlbergh var starkt influerad av den franska befästningsskolan men anpassade den efter svenska förhållanden. Först ritade Dahlberg bastioner med nedsänkta flanker men 1685 fastslås så de för Göteborg karaktäristiska bastionerna med insvängda flanker och orillioner mellan fas och flank, ett avrundat bastionshorn (figur 9). De nederländska dubbellvallarna skulle ersättas med 8 meter höga murar vilket det finns exakta byggnadsritningar över (figur 10). Bastionerna mot landfronten planerades med högverk och tenaljer framför kurtinmurarna. De yttre befästningarna förstärktes med fler och större raveliner. En fältvall planeras längs hela landsidan vilket dock inte genomförs förrän under 1700-talets mitt. Satellitskansarna Kronan och Lejonet uppfördes på Risåsen och Gullberg. Båda uppfördes på äldre befästningsverk. Upp mot Skansen Kronan planerades

Figur 10. Förslagsritning eller arbetsritning i plan och profil för ombyggnad av de nederländska vallarna till Dahlberghs murar från tidigt 1693. Figuren illustrerar tydligt skillnaden mellan andra och tredje skedet av Göteborgs befästningar eller mellan den nederländska och den franska befästningsskolan när det gäller huvudbefästningen. Krigsarkivet SFP Göteborg 118b.

en kaponjär som skulle skydda truppförflyttningar mellan staden och skansen. Kaponjären består av två lägre parallella vallar som bildar en skyddad löpgrav. Uppe på Lilla Otterhällan uppfördes tre bastioner mot söder kallade Otterhälleverken. Dahlbergh ritade även två barocka stadsportar vid Drottningporten och Kungsporten. Det var dock bara Kungsporten som genomfördes. Drottningporten fick ett enklare utförande.

Skansarna stod i huvudsak färdiga 1689 och året efter påbörjades ombyggnaden av landfrontens bastioner. Först ut var Gustavus Primus bastionsspets och arbetet fortsatte långt in på 1700-talets första årtionde. Merparten av vad som planerats utfördes med framförallt undantaget av de yttre befästningarna mot land. Det Stora nordiska kriget fick dock inverkan på byggplanerna och arbetet avstannade 1719. Göteborg ansågs dock vid denna tid vara ett av Nordens starkaste fästningar (figur 1 och 9).

GÖTEBORG – FJÄRDE UTBYGGNADSSKEDET (1720–1807)

Det fjärde utbyggnadsskedet är egentligen en samling olika händelser som samlats under ett tak. Ursprunget är de fästningskommissioner som organiserades i Stora nordiska krigets efterdyningar (v. Kartaschew 1994), för Göteborgs del främst den från 1733. Den viktigaste händelsen för fästningsstaden Göteborg i detta sammanhang var färdigställandet av de yttre befästningarna 1746–1755 under Bengt Wilhelm Carlberg (figur 1). Fältvallen planerades redan av Erik Dahlbergh men färdigställdes först nu i linje med den franska skolan. Göteborg kan nu anses som färdigutbyggt och framöver var det främst underhållsarbete som utfördes med några undantag. Exempelvis var bastionerna Johannes Rex och Gustavus Primus norr om Drottningporten i väldigt dåligt skick och stora delar av muren hade rasat ut i vattnet. Undantaget är de kruthus som uppfördes runt hela fästningen under 1770-talet för att förbättra försvarsförmågan.

Renoveringsarbete utfördes så sent som några år in på 1800-talet men efter en oenig diskussion som påbörjades officiellt redan 1803 togs beslutet 1807 om att de nu omoderna befästningarna skulle raseras. Staden hade brunnit i flera omgångar från 1792 till 1804 och beslut togs att trästaden Göteborg skulle återuppbyggas som stenstaden Göteborg. Det gick även en generell trend genom Europa att rasera stadsbefästningar så Göteborgs beslut var egentligen bara i linje med en bredare europeisk strömning. Göteborgarna lyckades konsekvent genomföra detta arbete vilket inte alltid var fallet på andra ställen. Murarnas sten var samtidigt en eftertraktad råvara för de nya husen vilket kanske gav extra motivation. Enligt raseringskontraktet skulle befästningarna rivas ner till marknivå. Arbetet var omfattande och anses inte vara genomfört förrän så sent som runt 1850. Av det gamla fästningsområdet innanför vallgraven blev det ny kvartersmark och de yttre befästningarna blev parkmark, idag mera känd som Trädgårdsföreningen, Kungsparken och Nya Allén. Endast Otterhälleverken och Kungsporten sparades för eftervärlden (Figur 11). Kungsporten for dock illa relativt omgående och redan 1837 demonterades även den. Portens två krönlejon finns dock bevarade i Göteborgs stadsmuseums samlingar.

Figur 11. Vy från 1787 över Göteborg med befästningarna mot älven och Stora Otterhällan mitt i bild. Till höger syns Karlsporten jämte bastion Carolus Undecimus Rex imponerande uppsyn. Till vänster syns Residenset och Kronhuset vilka fortfarande vid denna tid fortfarande kontrasterade mot övrig bebyggelse. Johan Fredrik Martin troligen 1787, Göteborg stadsmuseum arkiv, GM 39739.

INGENSTANS GÖTEBORG

Stadsbyggnadsprojektet Göteborg var metoden för kungamakten i Sverige att realisera föresatsen att bli en del av världshandeln i en begynnande globaliserad värld. Amsterdam var navet i världshandeln ur ett europeiskt perspektiv och det naturliga blev att vända sig dit. Det fanns redan kopplingar och det bodde holländare i Nya Lödöse. Både Karl IX:s Göteborg på Hisingen och det ursprungliga nuvarande Göteborg var i sin utformning ett projekt utformat av nederländska arkitekter efter moderna holländska stadsbyggnadsprinciper. Detta blev till slut ett mycket lyckat projekt. Exempelvis är Göteborg den enda stad i Sverige som med Gothenburg förärats ett internationellt namn, ett tydligt tecken på dess betydelse ute i Europas handelsnät.

Göteborg på Hisingen var det första projektet att anlägga en fästningsstad i Skandinavien med utgångspunkt i den tidigmoderna idésfären. I detta fall är kopplingen till Nederländerna och Simon Stevin odiskutabel. Holländarna hade i sin tur format sina idéer efter främst italienska stadsbyggnadsidéer. Holländarna hade vid denna tid inte heller genomfört särskilt många projekt från grunden utan det var oftast moderniseringar av befintliga städer. Det första fullskaliga genomförandet var 1580 i Zamość i södra Polen, bara drygt 20 år före Göteborg på Hisingen. I detta avseende ser vi att svenska kungamakten med Karl IX i projektet med Göteborg var mycket tidigt ute att anamma idéerna om idealstaden. Under 1600-talet skulle dessa idéer fullständigt explodera på kontinenten och kanske främst i Skandinavien där ett stort antal städer nybildas under denna tid. Gus-

tav II Adolf grundade exempelvis hela 15 nya städer under sin regeringstid.

Det tidigmoderna stadsbyggnadsprojektet hade sin utgångspunkt i idealstaden, eller *citta ideale*, vilket var en idé om en perfekt stad. Italienarna var de största innovatorerna i denna idéströmning även om det även fanns andra som publicerade liknande stadsbyggnadsidéer i denna strömning under 1500-talet. Idéerna om symmetriska ideal är typiska för renässansen och det går med fog att hävda att dessa idéer tog fart efter att Thomas More publicerade *Utopia* 1516, även om dessa tankegångar går att följa ner i 1400-talet. Även om Göteborg var långt ifrån perfekt är det ett mycket lyckat stadsbyggnadsprojekt som kan härledas tillbaka till Mores *Utopia*, eller ingenstans som den grekiska betydelsen egentligen är.

Referenser

- Ahlberg, Nils. (2012) *Svensk stadsplanering. Arvet från stormaktstiden, resurs i dagens stadsutveckling*. Stockholm.
- Dürer, Albrecht. (1969) *Etliche Unterricht, zur Befestigung der Stett, Schoss und Flecken* (1527) Unterschneidheim.
- von Kartaschew, Kenneth. (1994). *Frihetstidens fästningskommissioner*. Fortifikationsförvaltningen. Stockholm.
- Kuilman, Marten. (2013), *Quadralectic Architecture. A Panoramic Review* <https://quadralectics.wordpress.com>
- Ljungberg, Valdemar. (1924), *Göteborgs befästningar och garnison. Göteborgs jubileumspublikationer VIII*. Göteborg.
- More, Thomas. (2001), *Utopia. Landet ingenstans* (1516). Norma: Bjärnum 2001.
- Munthe, Ludvig W:son. 1902. *Kungl. Fortifikationens historia. I. Svenska fortifikationsväsendet från nyare tidens början till inrättandet af en särskild fortifikationsstat år 1641*. Stockholm.
- Munthe, Ludvig W:son. 1906. *Kungl. Fortifikationens historia. II. Fortifikationsstaten under Örnebufwudh och Wärnschiöld 1641-1674*. Stockholm.
- Scander, Ralph. (1975), *Karl IX:s Göteborg på Hisingen: en holländsk koloni med svenskt medborgarskap. Göteborg förr och nu*. Göteborg.
- Scander, Ralph. (1976). *Göteborg, uppkomst och äldre historia. Göteborg*. En orientering. Av Stig Roth, bearbetad av Ralph Scander. Femte omarbetade upplagan.
- Stevin, Simon. (1964) *The principal works of Simon Stevin. Vol. 4, The art of war*. Edited by W.H. Schukking.
- Södergren, Arvid. 1923. *Historiskt kartverk över Göteborg*. Upprättat för jubileumstställningen i Göteborg 1923. Beskrivning.
- Veenstra, Raimond. (2006), *Var Karl IX:s Göteborg en holländsk koloni?: en källkritisk diskussion utifrån bland annat nederländska källor. Göteborg förr och nu 2006*.
- Veenstra, Raimond (2008), *Göteborgs första handelskompani (1606-1611): vem och varför? Göteborg förr och nu 2008*.

HUR BYGGDE MAN STADEN?

GÖTEBORG OCH 1600-TAL handlar mycket om spadar och att gräva i lera och dy. Väst-länken framstår som enkel i jämförelse med det uppdrag som den 29-årige Johan Adler Salvius fick av den då 24-årige kungen Gustav II Adolf – att rita och bygga en stad på sankmarkerna mellan Kvarnberget och Otterhällan.

De första spadtagen togs på hösten 1619 då arbetet med hamnen påbörjades. Drängar från intilliggande gårdar började gräva där Kronhusbodarna nu ligger. Planen då var att gräva ut en hamn från Lilla bommen till Packhusplatsen, runt Kvarnberget. Efter ett par månader stötte man på berg ett par meter ner i leran, vilket gjorde att hamnen inte skulle få tillräckligt djup. Hamnens läge fick ändras och 1620 började arbetet med det som skulle bli Stora Hamnkanalen, den nya staden Göteborgs hamn. Kajkanterna förstärktes med över 10 m långa träpålar som slogs ned i leran, tätt intill varandra. I höjd med där nu Tyska kyrkan ligger stötte man återigen på berg och Hamnkanalens ursprungliga strikta östvästliga riktning fick korrigeras några grader. Sen fick Hamnkanalens läge vara styrande för resten av gatunätet. I Domkyrkans placering med porten mot öster och koret mot väster syns skillnaden.

1622 var hamnen klar, men häftiga regn på hösten gjorde att leran inte hölls på plats. Kajerna rasade in och hamnen förstördes. Det gick inte att få hamnen tillräckligt djup. Större båtar fick omlastas ute på älven. Samtidigt började man gräva ut för två mindre hamnkanaler, Östra och Västra hamnen, det som senare döptes till Östra och Västra Hamngatan. Kanalerna var viktiga för att kunna föra in och ut varor i staden, men de dränerade också effektivt den sank och leriga platsen så det blev möjligt att bygga hus och gator.

Hamnen var central för hela idén med att anlägga en ny stad vid Göta älv. Att bygga städer var ett sätt att för kungen och statsmakten att dirigera handeln till ett ställe. Därigenom kunde skatt tas ut på allt som såldes och köptes. Den 23 maj 1621 fick Göteborg sina stadsprivilegier och stadsplan

Anläggandet av Göteborg var också ett sätt att slippa skeppa alla svenska varor genom Öresund där danskarna tog ut höga tullar. Göteborg uppskattades inte av Danmark som bränt upp tidigare försök att bygga städer vid Göta älvs mynning, vid Färjenäs på Hisingen och i Nylöse i Gamlestan. En stark fästning runt hamnen och handelsplatsen var därför nödvändig som skydd för den nya staden. Arbetet med fästningen påbörjades 1624 och

skulle pågå i nästan 100 år. Den första befästningarna bestod av en höga vallar av lera och jord förstärkta med en träpalissad. Utanför fästningen anlades en 1,5 m djup vallgrav. Även här blev det ett tungt grävarbete i leran med spade och skottkärra för drängar och soldater. Det krävdes dessutom enorma mängder sten och trä för att bygga fästningen. Ekskogen som fanns på Otterhällan högs ned och för att få tillräckligt grova stockar för pålar och annat forslades timmer till bygget ända från Dalsland och Värmland.

HOLLÄNDARNA

Holländarna var betydelsefulla för Göteborgs tillkomst då de kunde bygga städer på sankmark och lera. Stadsplanen för Göteborg gjordes med holländska städer som Amsterdam som förebild. Holländare använde en liknande stadsplan när man anlade Batavia 1624, nu Djakarta, och Nya Amsterdam som anlades 1619, den stad som engelsmännen tog över och döpte om till New York 1664. Göteborg är i fint sällskap.

Staden delades in i fem delar med gator i rutnätsmönster. Hamnen och Stora torget var centrum. Intill huvudgatan Kungsgatan byggdes 1621 den första kyrkan, i trä. Längs fästningsmuren gick Larmgatorna. Mot ekskogarna på Otterhällan anlades Ekelundsgatan och intill vallgraven låg Vallgatan. Kvarteren var rektangulära, långsmala. Varje kvarter var indelat i smala tomter, 10x20meter, tänkta för ett bostadshus mot gatan, en gård och gårdshus i den inre delen. Gatorna lutade svagt ned mot kanalerna. De kvarter som mötte fästningsmuren, Otterhällan och Kvarnberget fasades av och fick andra former.

Med en fästning som skydd, en hamn och stadsprivilegier kunde bosättare, framförallt holländare, lockas till Göteborg. Nylöseborna fick man tvinga in till den nya staden. Den förste göteborgaren var holländaren *Johan van Lingen* som den 13 juni 1621 fick ett så kallat borgarbrev och efter några år bodde över 500 holländare i Göteborg.

Att anlägga en ny stad var ett vågspel. Skulle Göteborg fungera som den port mot väster som det var tänkt? Tack vare holländarna fick Göteborg en bra start. Holländska handelsmän hade goda kontakter med Europas handelshus och bankväsende och kunde sälja svenska råvaror som koppar, järn, trä, tjära, råg och hudar.

Staden växte och Göteborg hade redan i början av 1630-talet 2000 invånare och mot slutet av 1600-talet 6000 invånare. Många av dem var just holländare, men det bodde också många tyskar, engelsmän och skottar i Göteborg. Holländska var tillsammans med svenska de officiella språken i Göteborg fram till 1670, vilket vittnar om betydelsen av det holländska inslaget. Göteborg utvecklades snabbt till en stor svensk stad. Som jämförelse hade Stockholm år 1635 16000 invånare och Norrköping, stad nummer två hade 6000 invånare år 1650. Förutom handelsmän, var de som bosatte sig i Göteborg hantverkare, arbetare, sjömän och tjänstefolk. Men det fanns också soldater som tjänstgjorde som vaktstyrka vid fästningen.

Det nya politiska läget gynnade också Göteborgs tillväxt. Efter frederna i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658 var Göteborg inte längre en gränsstad. Fästningen var tillräckligt avskräckande och danskarna vågade sig inte på något anfall då Göteborg belägrades 1643.

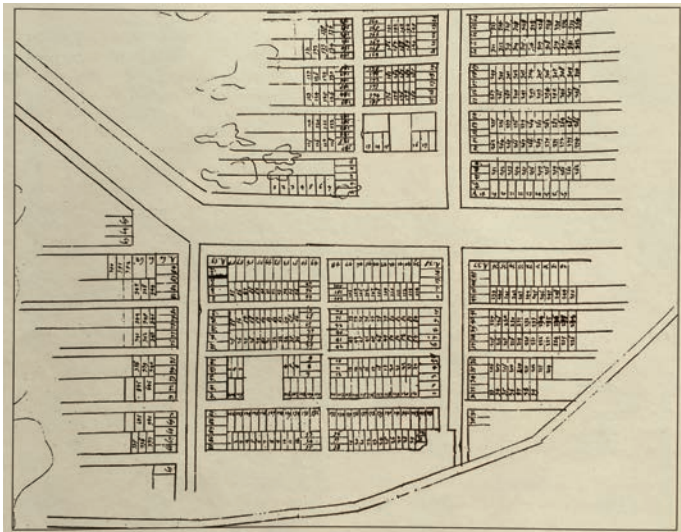
Några år senare stoppades den danska flottan ute vid Nya Älvsborgs fästning. Sveriges maktposition stärktes vilket gynnade Göteborgs utveckling som viktig handelsstad.

HUR BODDE MAN?

Hur 1600-talsstaden Göteborg såg ut är inte dokumenterat i bild, men besökare vittnar om en typisk holländsk stad med kanaler, prydda av alléer, många broar och små låga trähus med höga gavlarna ut mot gatorna. De finaste gatorna och där framförallt holländarna bosatte sig låg vid Stora Hamnkanalen. Jacobsgatan eller Holländaregatan var länge namnet på nuvarande Drottninggatan. Det var från början vattensjuk mark, men det passade holländarna bra, då de hade kunskapen att bygga på den typen av förhållanden. Tomterna i den nya stadens skänktes ut till dem som lovade bebygga dem: stenhus vid Hamnkanalen och trähus längs de mindre gatorna. Utanför vallgraven byggdes i slutet av 1630-talet förs-taden Haga.

Livet för många av de första göteborgarna var att bygga stadens alla hus och befästningsanläggningar. Under de allra första åren var de fuktiga sankmarkerna fortfarande ett problem liksom vattentillförseln. Epidemier och sjukdomar var vanliga. Hamnen och kanalerna användes både som avlopp och vattentäkt. När Mölndalsån leddes in i kanalsystemet via Fattighusån 1641 blev vattenkvaliteten i kanalsystemet mycket bättre. Det dröjde fram till slutet av 1600-talet innan gatorna stensattes. Besökare klagade på Göteborgs leriga, smutsiga och illaluktande gator.

Under de första decennierna var långt från alla tomter i staden bebyggda. Då man fritt valde tomt, stod husen utspridda och det fanns inga helt bebyggda gator. ”Det ena huset

Tomtkarta från grundläggningstiden. Indelning med större tomter vid Stora Torget och längs kanalerna.

skulle stå och ropa efter det andra”, enligt Salvius som kritiserade sin kollega Schult som fördelat tomterna utan tanke på att fylla kvarter efter kvarter. Först i slutet av 1640-talet var alla tomter bebyggda.

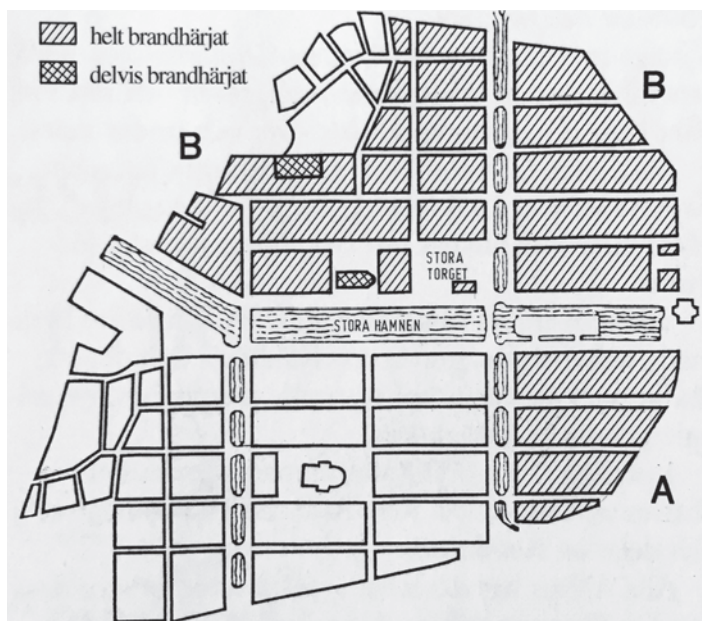
De första bostadshusen i Göteborg var byggda i trä, en våning höga med branta sadeltak. Takmaterial var ofta halm, näver med tjära. Glas var ett mycket exklusivt materiel och därför gjordes fönstren små. Ett 1600-talshus var mörkt, med små rum och låg takhöjd. Husen värmdes upp av murade eldstäder där man också lagade mat. Det fanns också kaminer i varje rum och egen vattenbrunn på gården. Men i Göteborg användes också vattnet från kanalerna. En brunn med mineralhaltigt vatten fanns i Brunnsparken.

Det fanns inget badhus i Göteborg och det var dåligt med hygien på 1600-talet. Tidigare fanns badhus i städerna, men många stängdes på 1500-talet. Samma beskrivningar finns av holländska städer från 1600-talet: det saknades offentliga badinrättningar.

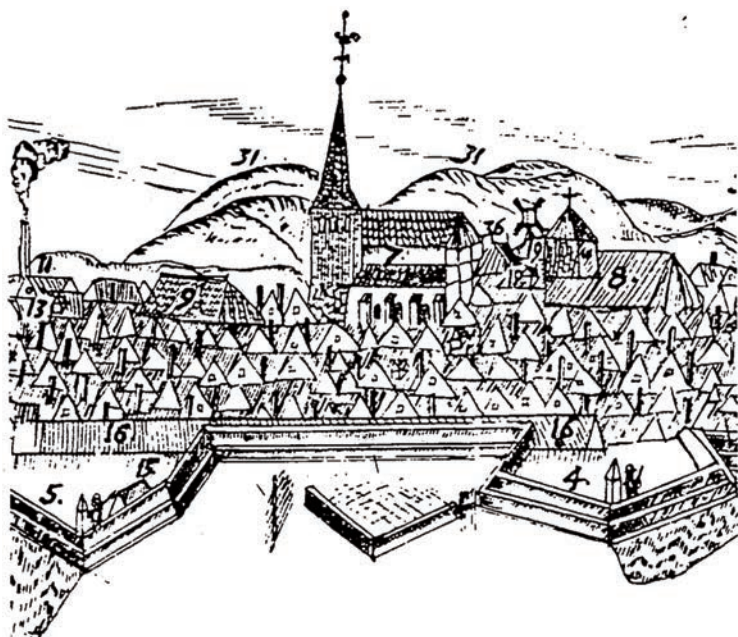
Småtvätt skedde på gården. Stortvätt två gånger per år, tvättbryggor i kanalerna. Det utdelades bötesstraff när någon påträffades med att slänga sopor, avfall m.m. i kanalerna.

De första göteborgarna hade djur som grisar, kor och höns. Man odlade också grönsaker på sin gård. Engelsmannen Bulstrode Whitelocke, som besökte staden 1653, tyckte husen var sämre än engelska hus och förvånades över timmerväggar utan vare sig tapeter eller träpaneler.

Av 1600-talsstaden finns idag knappt några spår kvar i form av byggnader. En anledning till det är de återkommande stadsbränderna. Kombinationen trähus, halmtak och

Bränder på 1600-talet.
A: 2 januari 1669 (60 hus). B: 10 maj 1669 (241 hus).

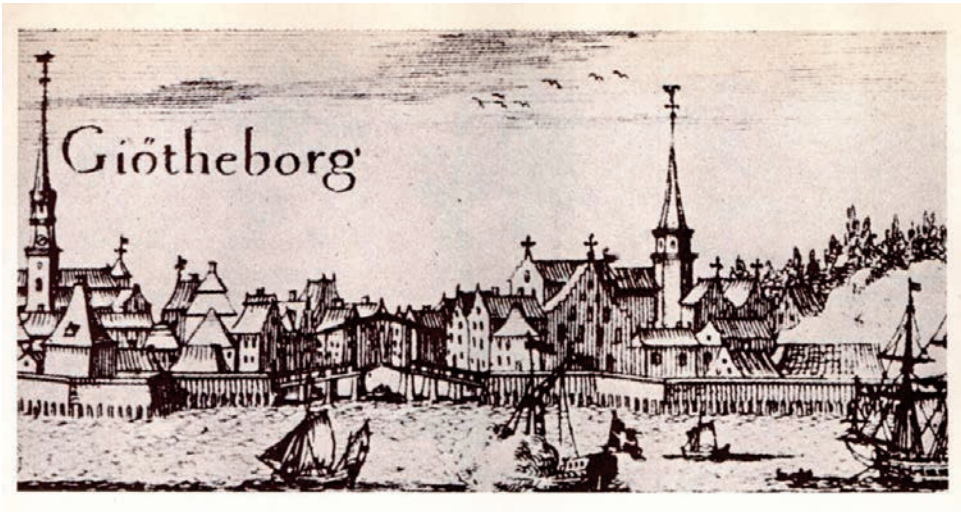

Göteborg 1666.
Förstorad detalj
efter pennteckning
av Petter Hectorsson
Loffman.
Uppsala
Universitets-
bibliotek

öppna eldstäder bäddade för stor brandrisk. Redan 1639 drabbades Göteborg av en stor brand och 30 år senare var det dags för nästa stora brand då halva staden brann ned.

För att få en bild av 1600-talets Göteborg får andra bättre bevarade städer stå som modeller. Kalmar är nästan jämgammalt med Göteborg. Det har också en historia präglad av kriget mot danskarna. Det medeltida Kalmar belägrades och skövlades av den danska arméns under kriget 1612. Istället för att bygga upp staden bestämde man 1640 att bygga en helt ny, befäst stad, på näraliggande Kvarnholmen. Kalmar fick en stadsplan som var lik den i Göteborg. Ett rutnät av raka gator, ett torg och en hög mur runt hela staden. Kalmar har klarat sig bättre från bränder och ett par hus från 1600-talet finns bevarade, tillsammans med ritningar och beskrivningar. Anläggandet av nya befästa städer som Kalmar och Göteborg var möjligt genom den starka svenska stormaktsstaten som växt fram genom framgångarna under 30-åriga kriget. Det byggdes nya städer även i Jönköping, Borås och Norrköping. Det var viktigt att de nya städerna imponerade genom sin storlek och sina hus. Myndigheterna ville ha stenhus i två till tre våningar. Men ofta blev det låga enkla hus i trä. Axel Oxenstierna, rikskansler, skriver i direktiv till de styrande i Kalmar att ”bäst är att om alla hus är lika och att de ska vända gavlarna mot gatan.”

Hus med gavlarna mot gatan är också den stadsbild som framskyntar på den teckning av Göteborg från älven, som Petter Hectorsson Loffman gjorde 1666. Petter var son till Hector Loffman som gjorde 1669 års stadsplan. Det är små hus, men höga skorstenar.

Vy av Göteborg- Detalj av gaverad vignett av L. van Anse efter teckning av Carl Eldberg, omkring 1700.

Andreas Julinus besöker Göteborg några år tidigare, 1662, och gör en resebeskrivning. Staden beskrivs som ”vacker och nätt”. En av de prydligaste städerna.

Samma typ av bebyggelse återfinns även i den gravyr av Göteborg som L. van Anses gjorde 1698-1700. Det är 1-2 våningar timrade hus. Ibland med tegelfasad mot gatan.

I Kalmar har landsantikvarien Manne Hofrén utforskat stadsplanens sociala skiktning. Hofrén kunde konstatera att det fanns rika kvarter i de sydvästra delarna av den nya staden. Tomterna var där något större, många hus byggda i sten och i två till tre våningar. Fattiga hantverkare och arbetsfolk bosatte sig i de nordöstra delarna. Husen var där byggda i trä och ofta bara i en våning.

I Göteborg fanns också en tydlig social struktur. Stadens fattiga var bosatta i kvarteren kring Sillgatan (nuvarande Postgatan), men även i de södra delarna vid Vallgatan. Det var kvarter med små och låga trähus. En oreglerad kåkbebyggelse växte också fram på Otterhällan. Det var högst status att bo längs Hamnkanalen och även vid kanalerna längs Östra och Västra hamngatorna. Men fattiga och rika kunde också bo grannar. De rika i husen mot gatan, och de fattiga inhysta i gårdshusen.

En inblick i hur göteborgarna bodde fås genom den beskrivning som den norske arkitekturhistorikern Odd Brochman gör av Oslo, som då hette Kristiania, under tidigt 1600-tal. Brochman beskriver en hantverksgård där bokbindaren Fredrik med fru Marte och deras åtta barn bor vid sekelskiftet 1600. De bor i ett korsvirkeshus i två våningar på en smal tomt, lik de långsmala tomter som en gång fanns i Göteborg. Huset som ligger mot gatan är 135 kvm stort och har rum och kök på entréplanet, plus en andra våning. På går-

den finns verkstad, stall, lada, höloft och ett par lagerutrymmen. På gården fanns och ett utedass. Det finns två anställda i verkstaden och tre tjänare och pigor. Fredrik och Marte och de tre yngsta barnen sov i stora rummet mot gatan. De fem äldre barnen sov i rummet ovanför köket. Anställda och tjänstefolk bodde på olika platser i gården. Under 1600-talet började det utvecklas en viss skillnad mellan familj och anställda/tjänare. Men bokbindarfamiljen åt tillsammans med dem som jobbade på hantverksgården. Familjen hade ett fåtal möbler, två karmstolar, åtta stolar, ett bord i stora rummet, och ett par kistor och sängar.

För Göteborgs del finns sådana beskrivningar från 1700-talet. Bostäder i form av stora våningar och stora hushåll. Ett exempel, från 1715, är generalmajor Hugo Hamiltons bostad på Södra hamngatan 26. Förutom familjemedlemmarna bodde där en kokerska, en tvätterska, två pigor, två drängar, en stalldräng och två anställda assistenter.

Det holländska inflytandet var stort i Göteborg och påverkade också de första husen som byggdes, även om det saknas detaljerad information om inredningsdetaljer och möbler. Om de holländska bostadshusen i städer som Amsterdam vet man en hel del genom de fantastiska interiörbilder som konstnärer som Emanuel de Witte och Jan Vermeer gjorde under 1600-talet av högre ståndsbostäder. De holländska husen karakteriseras av mycket smala och djupa fastigheter där kontakten med kanalen var viktig. De miljöer som finns i Wittes och Vermeers bilder har fina stengolv, vackra möbler, taylor, musikinstrument och speglar. Arkitekturteoretikern Witold Rybzyński beskriver den privatisering av bostaden som äger rum i Holland under 1600-talet. Den holländska bostaden var kvinnans domän. Männerna var handelsmän och ofta iväg på långa affärsresor. De holländska kvinnorna var självständiga. Enligt Rybzyński är det i den holländska 1600-talsbostaden som familjen, föräldrar och barn, blir viktig och man skiljer på dem som arbetar och de som bor och äger huset. Man börjar koppla samman bostaden med hemkänsla, trivsel och familjens privata sfär. Antagligen var detta något som influerade också de sociala mönstren i Göteborg. Och kanske det under 1600-talet utvecklades något som skiljde Göteborg från andra svenska städer?

Det äldsta huset i Göteborg är f.d. Kungshuset som stod klart 1650, byggt för fältherren Lennart Torstenssons, på Södra Hamngatan 1. Huset byggdes om och på under 1800-talet och är idag bostad för landshövdingen. Nummer två på listan gamla hus är Kronhuset som stod klart 1654, byggt som ett stort förråd för fästningen Göteborgs vapen av olika slag. 1659 hölls riksdag i Kronhuset. Kungen, Karl X Gustav, ville få bönder, präster, borgare och adel med sig för att en gång för alla krossa Danmark. Men kungen insjuknade i influensa och dog i Kungshuset den 13 februari 1660. Planerna på att göra Danmark svenskt fick skjutas på framtiden. Ytterligare ett 1600-tals hus är Radheska huset, från 1669, i hörnet Smedjegatan – Norra Hamngatan. Radheska huset har byggts om och på under 1700- och 1800-talen. Detsamma gäller för Rådhuset, vid Stora torget, nuvarande Gustav Adolfs torg, som stod klart 1672. Domkyrkan och Tyska kyrkan började byggas redan 1633 men har förstörts av bränder vid ett flertal tillfällen och det är bara delar av murarna som finns kvar.

Fästningen som moderniserades efter ritningar av Erik Dahlberg 1684 är också en viktig del av det som finns kvar av 1600-talets Göteborg. Stora delar av vallgraven är bevarade och vid Bastionsplatsen finns de ursprungliga murarna med sina karakteristiska inslag av små och stora stenar. Larmgatans sträckning följer den inre sidan av fästningsanläggningen. Den enda resten av den åtta meter höga försvarsmuren är Carolus XI Rex vid Esperantoplatsen. Den yttre försvarslinjen med Nya Älvsborgs fästning från 1653 och skansarna Lejonet och Kronan, delar av Dahlbergs befästningsplan, är också välbevarade byggnadsverk från Göteborgs första sekel som stad.

Även om husen är borta finns 1600-talets Göteborg kvar med kvarteren, gatunätet och torgen i bebyggelsen innanför den sicksackformade vallgraven. Trots att kanalerna på Östra och Västra Hamngatorna fylldes igen under 1800- och 1900-talet gör den välbevarade stadsplanen från 1621 Göteborg unikt som fint exempel på befäst 1600-talsstad.

Göteborg avbildat i Erik Dahlbergs berömda bildverk *Suecia antiqua et hodierna* (Det forna och närvarande Sverige), där stormakten Sverige skulle visas upp för Europa. Staden verkar här vara färdigbyggd, åtminstone i militärt avseende; bastionerna och skansarna Lejonet och Kronan är på plats. Men Dahlberg hade planerat ytterligare fem skansar.

Referenser

- Cederbourg, Eric, *Kort beskrifning öfver den i västra hafvet belägna, väl bekanta och mycket berömliga sjö-, handels- och stapelstaden Göteborg utur åtskillige trowärdige historieböcker, gamla bref, minnesmärken och andre tillförlätelige bewis, både med nöye och flit sammanletad*. Götheborg 1739 (1920, 1986).
- Fredberg, C.R.A., *Det gamla Göteborg del 1*. Göteborg: Weiss 1921.
- Lilienberg, Albert, Göteborgs stadsplan och första bebyggelse genom tiderna 1923.
- Lönnroth, Gudrun (red.) *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande 1-2*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoren 1999-2000.
- Andersson, Bertil, *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad*. Stockholm: Santerus 1996.
- Rybczynski, Witold, Hemmet. *Boende och trivsel sett i historiens ljus*. Stockholm: Bonniers 1988.

VAD TRODDE MAN PÅ?

BERÖMDA ÄR GUSTAV II ADOLFS ord om den kyrkliga situationen i Göteborg redan i samband med stadens grundande. I fullmakten för superintendenten Silvester Johannis Phrygius den 26 april 1620 motiveras utnämningen med att åtskilliga nationer skulle komma att slå sig ner i Göteborg. Därför kunde ”mycket sällsynt förelöpa och sig tilldraga”.

På samma gång som Göteborg religiöst alltid varit mångkulturellt, med tyskar, holländare, senare även skottar, och en kulturellt betydelsefull judisk befolkning, var staden också ett centrum för 1680-talets ”försvenskning”, där det gällde att åstadkomma uniformitet, dvs. likformighet, mellan de erövrade landskapen Bohuslän och Halland och det tidigare Sverige.

VAD TRODDE MAN PÅ?

I en mening är det naturligtvis lätt att besvara frågan vad man trodde på. Det är bara att hänvisa till den berömda portalparagrafen i 1686 års kyrkolag eller kanske hellre till Luthers lilla katekes. Men i denna föreskrivna kristna tro i luthersk dräkt fanns det lokala variationer, och bredvid den en utbredd folketro. Frågan vad man trodde på kan också sägas vara anakronistisk. Tron var då inget individen valde, utan den följde med tillhörigheten – till en församling, till kyrkan, till riket. Men med 1695 års psalmbok och de andra nya, gemensamma kyrkliga böckerna från samma tid skapades också utrymme för en individualistisk fromhet, som vi vet fanns i samhällets högre skikt redan tidigare, men som ibland skymtar fram i källorna också hos vanligt folk. Just 1695 års psalmbok blev den stora folkboken, som rymde såväl ”Vår Gud är oss en väldig borg” som ”Jesus är min vän den bäste”. Genom pietismen fick den individuella fromheten också ett i förhållande till enhetskyrkan profilerat innehåll, när det personliga mottagandet av tron, och individens bekännelse av sin tro i ett kristet liv, på ett nytt sätt betonades, med särskild uppmärksamhet på individens andliga utveckling.

En viktig källa till vad man trodde på är de många takmålningarna från 1600- och 1700-talet – något unikt för kyrkorna i västra Sverige. De uttrycker inte bara målarens eller beställarens uppfattning, utan visar vad som påverkat människorna söndag efter söndag, på ett annat sätt än ord. Kristus framträder som försonare och frälsare (Säve kyrka), men också den yttersta tiden avmålade som i ett TV-reportage från dagens Syrien (Kung-

Hoppet om frälsning genom Kristus som dog på korset och fruktan för evig pina på den yttersta dagen var polerna i 1600-talsmänniskans livsperspektiv. (Säve kyrka, ovan, respektive Kungälv kyrka, till höger.) De latinska orden på den högra bilden, *Solventur igne*, är tvetydiga. De kan betyda 'de skall betala för sina synder i eld', och bilden illustrerar då hur de får brinna

älvs kyrka). Tanken att överheten måste beivra enskilda förseelser för att inte dra ett kollektivt straff över hela landet, var ännu levande, liksom förlåtelsen ofta söktes kollektivt. Bibliska gestalter som den enskilda människan kunde identifiera sig med, som en mycket personlig Rebecka från Fiskebäckskil, målades bokstavligen för församlingens ögon. Dessa gestalter lärde man närmare känna genom förkunnelsen, ibland i hela deras sammanhang, ibland som ett slags arketyper för vissa livssituationer.

Den kristna trons betydelse för tillhörighet och integration i den sociala gemenskapen blir tydlig t.ex. när en piga i Björlanda 1720 begär att få bli kyrktagen som en norsk styrmans fästekvinna, vilket skulle ske, när vittnena hörts under ed vid häradstinget. ”Emel-

i helvetets eld. Men orden skulle också kunna översättas 'de skall renas', nämligen från sina synder, och då skulle det kunna vara fråga om ett skärseldsmotiv, enligt vilket man kan renas från lättare synder genom eld och därmed nå saligheten (se 1. Korintierbrevet kap. 3 vers 15.)

lertid", lägger domkapitlet till, "där hon mycket skulle åstunda Herrens Nattvard, innan resolution kan utfalla, kan det henne tillåtas." Inte lagens krav på kyrkotagning utan kvinnans längtan efter nattvardsgången och den reintegrering som den gav, prioriterades här av domkapitlet.¹ Exemplet visar hur ett domkapitel under vissa betingelser kunde låta nåd gå före rätt. En ifrågasatt barnaföderska kunde alltså få gå till nattvarden utan att vara kyrktagen. Huruvida hennes önskan berodde på religiösa eller sociala skäl är fåfängt att fråga, inte bara därför att vi inte kan ta reda på det, utan också därför att gemenskapen med Gud och med församlingen var en ömsesidig relation, som för de flesta människor ännu inte var möjlig att hålla isär.

KONFLIKTER OM TRON

De konflikter vi möter under 1620-talet handlar inte om enskilda människors trosfrihet, utan om kollektiv, t.ex. de holländska arminianernas situation. Holländarna och tyskarna var till stor del kalvinister och arminianer. De sistnämnda hade med sig en arminiansk präst, som undervisade barnen och ledde hemliga andaktsstunder. Den reformerte teologen Arminius ville mildra Calvins stränga predestinationslära, och menade att läran om människans fria vilja går att kombinera med tron på Guds allmakt och allvetande. Arminianismen var alltså i det avseendet närmare lutherdomen än kalvinismen. Superintendenten lät emellertid avlägsna predikanten. Reformerta trosbekännare hade istället redan 1621 fått ett slags inre samvetsfrihet, d.v.s. de fick rätt att behålla sin reformerta tro, men utan att utöva den offentligt. Däremot fick de delta i den lutherska nattvardsgången och hade rätt till luthersk begravnin g utan att behöva konvertera.

Tyskarna fick 1623 rätt att bygga en egen kyrka, inkalla egen präst och hålla egna gudstjänster, under förutsättning att prästen underordnades superintendenten och var av den rena evangeliska läran, d.v.s. lutheran. Trots gällande regler infördes svensk liturgisk ordning dock inte i Tyska församlingen förrän 1720. Senast under slutet av 1800-talet åter-

kom de tyska särformerna. Det handlade om sådant som att Skärtorsdagen firades som halvhelgdag – istället borde nattvardsgången enligt svensk sed förläggas till Palmsondagen, mässhake och mässkjorta skulle användas vid nattvardsgång, inte svart kapp, och man skulle inte hålla någon bibelutläggning i morgonbönerna när någon böndag eller annan helgdag inföll under veckan.

Laurentius Thoreri Billichius, Göteborgs andre biskop, verksam 1669-78. (Foto Håkan Berg)

RANG OCH ORDNING

Under 1600- och 1700-talen var rang och placering i olika sammanhang av utomordentligt stor betydelse. Samtidigt underströks gång på gång fåfängligheten i all världslig ära. I denna formbundna kultur kunde no-

menklaturen och benämningarna dock skifta kraftigt. Denna förening av fixering vid inte främst individens, utan kollektivets ära, och en ganska långtgående flexibilitet i sådant som numera uppfattas som fixerat, gör ett förbryllande intryck. Vi vet t.ex. inte när kyrkoherden i Gustavi började kallas domprost. När superintendenturen 1665 skildes från kyrkoherdetjänsten och upphöjdes till biskopsämbete, var det ännu inte tal om någon domprost. I sin fullmakt 1678 kallas Matthias Iser däremot ”domprosten i Göteborg”, men i det kungliga brev 1679 där fullmakten återkallas talas det endast om ”kyrkoherden”.²

Liksom de förste teologie lektorerna länge var åldriga män, som ständigt hade vikarier, var en del av biskoparna gamla redan vid tillträdet. Biskop Billichius var 74 år vid sitt tillträde, men gör ett kraftfullt intryck i källorna. Hans porträtt, med det i underkanten transparenta skägget, för tankarna till ikoner av Johannes Döparen.

Genom Karl XI:s brev till biskop Wallerius 1680 fick de tyska pastorerna plats i domkapitlet, med hänvisning till den ordning som gällde i Stockholms stads konsistorium. De skulle båda ha sin plats före gymnasiets teologie lektorer. De filosofiska lektorerna, som tidigare deltagit i skolärenden, uteslöts. Det blev inledningen till en bitter strid. Först skulle lektor Florander på grund av sina ”gråa hår” behålla platsen närmast domprosten, men när han 1687 själv blivit domprost, skulle den nya ordningen följas. När då endast den tyske Hauptpastorn placerades närmast domprosten, uteblev kompastorerna. 1694 infann sig alla de fem filosofiska lektorerna i domkapitlet och begärde att få återinträda. De tyska prästerna ansåg att lektorerna istället borde använda sin tid till att undervisa ungdomen. Dessutom kunde mycket unga män komma att utses till lektorer, och då hade man skäl att fråga sig om det var tillrådligt att de fick föredra och döma i känsliga äktenskapsmål. Biskop Carlberg menade att lektorerna behövdes, i synnerhet om de tyska prästerna fick efterträdare som varken kunde språket eller kände till svenska förhållanden. Ämbetet som *decanus*, med skyldighet att censurera utgivna skrifter, kunde tyskarna inte ta på sig för språkets skull, och eftersom domprosten var för gammal och andre teologie lektorn ofta sjuk, föll hela denna arbetsbörd på biskopen ensam.³ Rangstriderna handlade i hög grad om representationen för Tyska församlingen resp. gymnasiet. De ständiga motsättningarna hindrade inte att Gustavi församling höll sina gudstjänster i Christinae kyrka när domkyrkan 1721 brunnit, och att Tyska församlingen samlades i Gustavi domkyrka efter Christinae kyrkas brand 1756.

Rangstrider förekom också i själva kyrkorummet, men då gällde de särskilt kvinnorna, d.v.s. vilka kvinnor som skulle sitta framför andra. Mellan rektorskan Forsselius och lektorskan Ramzius hade missämja uppstått om rang och bänkplats, och Adventssöndagen 1668 kom det till en urladdning i själva kyrkan, när fru Forsselius spottade åt fru Ramzius och kallade henne ”frustupiga”, ”askeposse” och ”ugnsopa”. Till julen förliktes de, men misshälligheterna återkom, och framåt midsommar hotade domkapitlet med kyrkostraff.⁴ Forskare har diskuterat om kyrkbänksstriderna var ett uttryck för rangobalans eller om det rörde sig om ”mimetiska” konflikter, d.v.s. att de ville ha varandras platser. Ser man bänkstrider enbart som rangobalans, glömmer man konflikter om imaginära värden, och förklaras de enbart socialpsykologiskt, glömmer man de reella värdena.⁵

EN EGEN PSALMBOK

Göteborg hade 1650 fått en egen psalmbok. Den ingår i "Then brukelige Handbook", som tillägnades stadens rådsherrar och ämbetsmän. Där hävdas också att den är stadens äldsta bok. Att Göteborg 1650 hade ett eget tryckeri säger också något om stadens betydelse. Boken är utgiven av bokbindaren Thomas Kühn. Den skiljer sig från den psalmbok som Amund Grefwe 1668 tryckte i sitt "Manuale, Eller Een Ny handbook". Medan 1650 års psalmbok hade 147 psalmer, är antalet 1668 redan uppe i 245, därtill i ett appendix ytterligare 48 psalmer, vilka i följande upplagor utökats till 50.

Skälet till att det alls trycktes böcker i Göteborg redan 1650 är freden i Brömsebro 1645. Den 1 januari 1646 utökades Göteborgs superintendentia med det danska land-

skapet Halland. Gymnasiet grundades 1648 som "gränsskola" för att hålla begåvade halländska pojkar borta från Köpenhamn. Så kallades Amund Grefwe från Nyköping och anlände i juli 1650 till Göteborg. Huruvida Grefwes uppgift om att en uppbyggelsebok av Josua Stegman var den första som trycktes i Göteborg, eller Kühn att "Then brukelige Handbook" kom först, är riktig, är osäkert. Troligt är att Grefwe har rätt om vilken bok som trycktes först, medan Kühn har den korrekta uppgiften om vilken bok som först var inbunden och färdig. Det var ju han som svarade för inbindningen. Som bokbindare satt han inne med ensamrätt till all handel med böcker i staden. Båda böckerna bör ha kommit ut till årsskiftet 1651.

Det enda bevarade exemplaret av "Then brukelige Handbook" med den första Göteborgspsalmboken finns idag i Bodleian Library i Oxford, där den danske hymnologen Jens Lyster 1981 fann den. Efter att ha studerat boken i Oxford, blev jag 2002 färdig med en nytgåva, med kommentar av Lyster. Boken överlämnades till Bodleian 1655 av Haquinus Lidenius alias Håkon Bengtsson, som var *syndicus* i Göte-

Titelsidan till Kühns psalmbok, som innehåller psalmer och lovsånger, Luthers katekes, evangelie- och episteltexter till årets sön- och helgdagar, kyrkoordningen samt en bönbok. Samma innehåll återfinns i princip i nutida psalmböcker.

borg, d.v.s. ett ämbete med uppgift att ha noggrann kännedom om stadens handlingar och rättigheter. I England vistades han som spion åt Magnus Gabriel De la Gardie. Senare spionerade han på drottning Kristina i Innsbruck och Rom.⁶

Sedan 1695 års psalmbok blivit svensk rikspsalmbok var det slut på särprägel, dock inte helt. Den tyske kyrkoherden Niehenck arbetade på en tysk ortodox Göteborgspsalmbok, men hindrades av en boktryckare i Stockholm. Några sånger av Erdmann Neumeister, känd som flitig författare av texter till åtskilliga av J.S. Bachs kantater, mönstrades ut på grund av sin kritik av pietismen, som vid denna tid inte ens fick nämnas från predikstolarna. 1728 blev den tyska Göteborgspsalmboken äntligen färdig. 1726 hade den romersk-katolska kartusianerpatern baron von Cesner konverterat till den lutherska läran, vilket gav Niehenck anledning att publicera en skrift på tyska om den triumferande svenska lutherdomen. Trots sin maktlystnad och sin verksamhet som ”Pietistenfresser” uppfördes Niehenck i biskopsvalet i Göteborg 1744 på första förslagsrummet, men utnämndes inte. Hans porträtt som ännu finns i Christinae kyrka, är Göteborgs största från 1700-talet. Hans bibliotek omfattade 2.100 nummer, bredvid domprosten Ekeboms det största i 1700-talets Göteborg. Han efterlämnade också mer än 4.000 mynt och medaljer, som såldes i Hamburg.⁷

KYRKBYGGNADERNA OCH DERAS TEOLOGI

Den första svenska kyrkan i Göteborg var en enkel brädkyrka. När en kyrka av sten 1633 invigdes, var det den första större kyrkoinvigningen i Sverige efter reformationen. De lutherska reformatörerna hade tagit avstånd från alla medeltida föreställningar om kyrkoinvigningen som en ceremoni, där man menade sig inmana kraft i murarna, men var samtidigt måna om att kyrkobyggnaderna skulle hållas i vördnad för Ordets och sakramentens skull, som därinne förhandlades.

När jag för några år sedan gav ut predikningarna från invigningen 1633, förvånades jag av de utförliga redogörelser för det romersk-katolska invigningsritualet som fanns med i den ena predikan. Superintendenten Prytz predikan har nu visat sig ha en parallell i biskop Mads Jensen Medelfars predikan vid invigningen av Heliga Trefaldighetskyrkan i det danska Kristianstad fem år tidigare. Det var för att församlingen tydligt skulle kunna inse skillnaden mellan den lutherska invigning genom Guds ord och bruket, som man nu företog sig, och den romersk-katolska riten, som man fick lyssna till en omständlig redogörelse för de felaktiga och meningslösa riter som katolikerna sysslade med, eller med Per Ströms ord: ”vi gör detsamma som förr men inte med ’påviska konster’ utan rätt, nämligen andligen – ett slags avståndstagande och kontinuitet på samma gång.” Inte bara redogörelsen för de katolska ceremonierna, utan också betoningen av att kyrkan invigs till den Heliga Treenigheten, och inte till något speciellt helgon, går tillbaka på Simon Geddicus invigningspredikningar från Halle 1588–89. Liksom senare i Göteborg skedde den egentliga invigningen och avskiljandet från det profana i predikan, genom bibelcitater och bön.⁸

Göteborgs domkyrka invigdes på Larsdagen den 10 augusti. Den blev däremot ingen

S:t Larskyrka, utan invigdes till den heliga Treenigheten, men uppkallades efter Gustav II Adolf till Gustavi kyrka. Invigningsdagen knöt den till Larsmässomarknaden, som allmänt firades. Därför kom också kyrkans årsdag att varje år firas med en predikogudstjänst, där någon präst predikade om kyrkorummet i princip och praktik. Så höll det på, i lugn och ordning, fram till Larsdagen 1731, då den pietistiske prästen Severin Ring i sin predikan radikalt hävdade att benämningar som "Guds hus" och "heliga tempel" för kyrkorummen utgjorde "en påvisk smitta". Endast den levande församlingen kunde kallas "Guds hus". Ring stödde sig på Luther. Många personer från landsbygden, som rest in för marknaden, hade hört denna predikan, och ryktet spreds och vållade oro i församlingarna. Ring blev ålagd att predika även följande Larsmässodag, men fick efter censur av manuskriptet inte framföra sin predikan. Den text som domkapitlet förelagt honom var 2 Mos. 20:24 – "Ett altare af jord gör mig, ther tu uppå titt bränneoffer och tackoffer; tin får och få offra skalt; ty på hwad rum jag stiktar mins namns åminnelse, ther wil jag komma til dig, och wälsigna dig." Som inledning skulle Pred. 4:17 användas: "Bewara tin fot när tu går til Guds hus, och kom til at höra; thet är bättre än the dårars offer; ty the weta icke hwad ondt the gjöra." Skillnaden mot det av Ring själv året förut valda ordet är slående. Då hade han valt Jesu ord till den samariska kvinnan ur Joh. 4:21: "Qwinna, tro mig; then tid kommer, at hwarken på thetta berget, eller i Jerusalem, skolen I tilbedja Fadren". Kungl. Maj:t fastställde domkapitlets varning, vilket inte hindrade att Ring senare blev amiralitetspredikant, och så småningom kyrkoherde i Skeplanda.⁹

Vill vi veta hur domkyrkan såg ut på 1600-talet är det bara att resa till Mariestad, vars domkyrka¹⁰ ganska exakt både till utseende och storlek liknar Göteborgs gamla domkyrka. Och från den gamla domkyrkans predikstol, troligen från 1633, predikas det än idag, nämligen i Kungälv's kyrka, dit den kom redan 1682, liksom Christinae kyrkas gamla predikstol idag står i Lysekils kyrka.

STADENS KYRKA

Det är omdiskuterat huruvida det är meningsfullt att före frihetstiden tala om en statskyrka. Snarare var stat och kyrka ett, med kyrkan som en självständigt organiserad aktör i staten. I Göteborg kan man däremot under lång tid och mer än på andra håll kalla kyrkan en *stadskyrka*, alltså en stadens kyrka. Domkyrkoförsamlingen fick inget kyrkoråd förrän 1845. Dess administration och förvaltning sköttes av magistraten, som t.o.m. 1700-talet ensam utsåg kyrkoföreståndare eller kyrkvårdar. Intill 1753 förrättades prästvalen på rådhuset, därefter av magistraten i domkyrkan.

Magistraten hade också presentationsrätt, dvs. rätt att få sin kandidat utsedd, till kyrkoherdetjänsten i Landvetter, eftersom Sävedals härad donerats till Göteborgs stad. Detta bäddade förstås för svårigheter. Riktigt besvärligt blev det när Karl XII 1716 utnämnde lektorn och fältprosten Herman Schröder (1676–1744) till kyrkoherde i Landvetter, utan att varken församlingen, magistraten eller domkapitlet fått yttra sig. Magistraten hade istället föreslagit komministern i pastoratet, Arvid Grundell. När magistraten hösten

Mariestads domkyrka liknar till utseende och storlek den domkyrka som byggdes i Göteborg på 1600-talet-

1717 återkom, svarade domkapitlet att när Kungl.Maj:t beslutat om Uddevalla skulle det förordas Grundell till Landvetter. Domkapitlet ville alltså få Schröder utnämnd till Uddevalla för att undvika den pinsamma situation, där den enväldige kungen överträtt gällande ordning, som förutsatte såväl församlingens som magistratens och domkapitlets kallelse. Så blev det också.¹¹

I stadens kyrkor gick mycket annorlunda till än på landet. I augusti och september 1729 hade endast 98 av 1.550 nattvardsgäster i Göteborgs domkyrka antecknat sig på föreskrivet sätt. Biskop Eric Benzelius d.y. begärde då att domprosten Lithovius skulle läsa upp de kungliga brev som föreskrev att ingen fick admitteras som inte förstod att pröva sig före nattvardsgången, men domprosten var rädd för att en pålysning om anmälan till nattvardsgång skulle tolkas som att han ville få större inkomster. Nattvardsgången var i städerna ännu förbunden med s.k. skriftepenningar eller dukpenningar, som 1691 avskaffats på landsbygden. Några ansåg att det såg ut som om man skulle ”köpa syndernas förlåtelse” – vilket ju i avlatshandeln varit ett viktigt angreppsmål för den lutherska reformationen. Andra blev störda i sin andakt, när dessa pengar skulle läggas på altaret under nattvardens utdelande. Ett annat särdrag i Göteborg var att många församlingsmedlemmar föredrog att gå till nattvarden på lördagseftermiddagen, i den kortare gudstjänst som var avsedd för gamla och sjuka, istället för på söndagen.¹²

FÖRSAMLINGARNA

Göteborg fick alltså tidigt en svensk och en tysk församling. Men den folkrikaste församlingen var länge Garnisonsförsamlingen. Att Göteborg var en fästningsstad, som i krigstid kunde vara helt avspärrad från omvärlden, framgår av Örgrytebornas klagan. Domprosten var nämligen också kyrkoherde i Örgryte fram till 1712, då såväl Fässberg som Örgryte upphörde att vara prebenden. Det var ju ändå rimligt att kyrkoherden någon gång kunde komma till sin församlings kyrkor, vilket var omöjligt när fästningsstaden var stängd.

Garnisonsförsamlingen hade bildats 1680. Någon territoriell församlingsindelning fanns inte förrän 1883, men förutsättningen för att tillhöra en specialförsamling var att man hade anknytning dit. Inte förrän 1855 begränsades villkoren för tillhörighet till Garnisonsförsamlingen, så att avskedad manskap, samt änkor och barn till döda militärer inte längre fick tillhöra den. Men helt upphörde Garnisonsförsamlingen först 1927. Garnisonsprästerna var antingen mycket dugliga, som ofta befordrades till kyrkoherdar i stora pastorat på landet i Göteborgs eller Skara stift, eller ganska besvärliga typer, som vållade domkapitlet åtskilliga problem.

Bredvid Garnisonsförsamlingen fanns det andra militärförsamlingar, som Nya Elfsborgs slotts församling, som upphörde först 1871, men även andra specialförsamlingar som Fattighusförsamlingen, Spinnhusförsamlingen och Hospitalsförsamlingen (1627–1883).

VAD TRODDE MAN DÅ PÅ?

Det beror förstås på vem man frågar. Och från vanligt folk finns det under 1600- och 1700-talen inte så många svar. Av behandlingen av dem som betraktades som undantag kan vi dra vissa slutsatser, av katekeser, predikningar och bilder andra. Livet var en dramatisk kamp mellan ont och gott, där människans fel och försummelser ställde henne inför en väldig skuld, som i kyrkmålningarnas framställning antingen betonades av ondskans representant eller ströks ut av nåden, representerad av en ängel. Då är det inte längre tanken på kollektiva straff för mångas enskilda synder som står i centrum, utan den enskilda individen inför evigheten. Reformationens betoning av den enskildes gudsrelation har slagit igenom, och öppnar samtidigt för individens sekularisering.

Noter

1. GDA A Ia:6 p.41, se Anders Jarlert, ”Kvinnor och karoliner inför konsistorierna 1720–1722. En pilotstudie” (*Karolinska förbundets årsbok 2000*), 102f.
2. Anders Jarlert, *Göteborgs stifts herdaminne 1620–1999*. I. Domprosteriets kontrakt. Göteborg 2010, 15f.
3. Jarlert 2010, 153f.
4. Gustaf Fredén, *Hvitfeldtska läroverkets historia*. Göteborg 1947, 39f., Jarlert 2010, 19f.

5. Johan Asplund, *Rivaler och syndabockar*. Göteborg 1989, 86–89, 93f.
6. *Een wanligh PsalmBook. Göteborgspsalmboken 1650*. Faksimilutgåva av exemplaret i Bodleian Library, Oxford. Göteborg 2002.
7. Jarlert 2010, 157f.
8. Andreas Johannis Prytz, *GVSTAVI Kyrkios i Götaborg Inwygning Hällen vthi Götaborg om Lars-mässa Marknat på then 10. Och 11. Augusti Anno 1633. Och författad i tuenne Predikningar...* 3.uppl, utg. Anders Jarlert. Göteborg 2008; Bengt Arvidsson, *Till sakralt bruk. Kyrkobyggnaden i lunda-biskopen Mads Jensen Medelfärs (1579–1637) liv och teologi*. Lund 2012, 147.
9. Anders Jarlert, ”Inledning” (Prytz 2008), Vf.
10. Mariestad var 1580–1646 säte för en ”superintendent”, en befattning med rang av biskop, och kyrkan blev därmed en domkyrka.
11. Anders Jarlert, *Göteborgs stifts herdaminne 1620–1999. III. Fässbergs, Älvsyssels södra och norra kontrakt*. Göteborg 2016, 95, 98–100.
12. Anders Jarlert, ”Den missförstådda ortodoxin” (Samuel Rubenson & Anders Jarlert, *Kyrkohistoriska omvärderingar*. Lund 2005), 41f.

VAD TRODDE MAN PÅ VID SIDAN OM?

DENNA ARTIKEL VILL GLÄNTA på dörren till några av de uppfattningar om högre makters krafter som har funnits parallellt med en mer officiell världsbild, formad av religiösa och vetenskapliga försanthållanden. De människor som satt i kyrkbänkarna under 1600-talet och bad till Gud kunde också ha kunskaper om andra sätt att påverka livet för sig och sina kära. Föreställningar som enligt de levnadsförhållanden som rådde i samtiden kunde upplevas som högst rationella och vara ett nog så allvarligt kapitel.

Folkminnessamlingarna vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) kan berätta en hel del om vad människor i Västsverige trodde på under 1800-talet. Även om allting förändras med tiden kan detta material också säga något om föreställningar som levt under längre tid. Tron på magiska krafter och övernaturliga väsen var inget som uppkom under det sekel då bondesamhällets förändring tog sig allt tydligare uttryck. Även om vi inte har några direkta folkminnesuppteckningar från 1600-talet, finns det samtida källor – som kyrkmålningar, brev, rättegångsprotokoll och andra skriftliga dokument – delvis emanerande från kyrkan som under ortodoxins tid skärpte striden, inte bara gentemot den katolska läran, utan också mot gammal folkstro.

Vilka var det som flyttade till Göteborg och vilka föreställningar hade de med sig? Vi vet att hit kom flera nationaliteter och att en del av dem var svenskar, som flyttade från gamla Älvsborg och Nya Lödöse. Ska man i samtida källor finna något om de trosföreställningar som de hade med sig, hamnar man bland beskrivningar som inte är av det oförargliga slaget.

MAGI

Nya Lödöse tänkeböcker berättar år 1594 om ett fall, där flera av stadens borgare, framförallt kvinnor, anklagades för trolldom och vidskepelse; det kan säga en del om tankar i tiden. En sjuklig man vid namn Erik Björnsson anklagades av sin tjänsteflicka för att ha "anlitat gamla gummor" för att "skaffa sin helsa igen" och för att förgöra några av Eriks ovänner. För detta hade Erik betalat den ena kvinnan 1 tysk daler och ½ tunna salt och den andra "något kläde". Till hjälp hade han också haft en präst från Lidköping vid namn Per, som "varit hans trollkarl i samma sak" och som betalats med kläder. Därtill hade han brukat "mycket klammeri" med flera kvinnor, till exempel "Karin under berget och Bir-

gitta som bor utom slottet” (gamla Älvsborg). Vid förhören framkom att en av dem hade ”signat” Eriks barn som hade fått ”trollslaget” och att han även hade önskat att hon skulle trolla bort hans sjukdom. Hon hade också funnit ett halmstrå med tre knutar som var instucket i Eriks laduvägg, och menade att någon hade satt det där för att skada Erik. Flera anklagelser följde, en del av dem omfattade magiskt verksamma föremål, som ägaren kunde använda för att berika sig på andras bekostnad. Erik Björnsson skulle själv ha haft en senapskvarn som han hade malt avigt, medan en av kvinnorna hade läst ur en svartkonstbok. Allt fler människor anklagades, däribland sju kvinnor som i ett stall hade frammanat ”starkt väder”, vilket hade varit upphov till en orkan som hade gått över stan. En del av kvinnorna svor sig fria, andra dömdes till böter, någon förvisades från stan. Erik Björnsson dömdes till böter och hans tjänsteflicka som också befanns skyldig till signaler och vidskepelse dömdes att ”stupas vid kåken” (skampålen).

Tron på trolldom och att på olika magiska sätt att försöka skada människor och djur har funnits i Norden i årtusenden, men har också förändrats i olika tider. Från slutet av 1500-talet förekom i Sverige flera trolldomsprocesser och trolldom sågs som ett allvarligt brott av såväl staten som kyrkan. (Skott 2013:15) Av exemplet från Nya Lödöse framgår att man genom magiskt verksamma föremål, rituella handlingar eller verbal magi trodde sig kunna påverka skeenden i önskat syfte. En annan tanke som också återkommer i våra folkminnessamlingar handlar om synen på sjukdomar, som bland annat kunde förklaras med att övernaturliga väsen eller illasinnade personer kunde sätta sjukdomar på folk. En diagnos gällde ofta att ta reda på vem eller vilket väsen som hade satt sjukdomen på en – man skulle ”ta boten där man fått soten.”

Till de anklagades skara hörde också en präst, som ansågs vara trollkunnig. Detta hör inte heller till ovanligheterna i våra muntliga traditioner. Prästen uppfattas där ofta som en person med övernaturliga kunskaper, en som kunde ha makt över djävulen. Bland uppteckningarna i DAGs samlingar förekommer präster som till och med ansågs ha studerat svartkonst i Wittenberg. Kyrkan och folktron stod i ett intimt förhållande till varandra (Granberg 1978). Djävulen kom också att leva ett eget liv i folkliga föreställningar, magin påverkades av kyrkans böner, besvärjelser och signaler. En metod som kyrkan använde för att bekämpa folktron var att utförligt beskriva, fördöma och förbjuda. Genom olika utgåvor av katekesen, från slutet av 1500-talet och genom hela 1600-talet, förbjöds inte bara vidskepelse och trolldom, utan talades också om trollpackor, lövjerskor, skogsrå, sjörå, tomtegubbar m.m. såsom djävulens verktyg (Granberg a.a. s 228). Genom dessa uppräkningsregister av folktrons hela register inpräntades vad som var syndigt, samtidigt som kraften hos det som var förbjudet bekräftades.

LYCKA OCH OLYCKA

En tankegång som ligger bakom flera trosföreställningar handlar om synen på lycka kontra olycka. Flera etnologer har visat hur de folkliga tolkningarna av dessa begrepp kan vara mycket konkreta och utgå från föreställningen om att summan av lycka är konstant, det

En beskrivning av fasorna som väntar den icke omvända människan efter döden. Den är mer konkret och folklig än motsvarande skildring på s 45. Djävlar och ormar omger syndarna. ”Jag pinas swärliga”, heter det i de tydbara orden i textremsan. (Brandtorps kyrka, Skaraborg, foto Barbro Jespersson)

är bara fördelningen som varierar (se t.ex. Bringéus 2004, Löfgren 2001, Wall 1978). Om min ko sinar, om smör- och mjölklyckan är borta, kan det bero på att grannen har berikat sig på min bekostnad – genom en mjölkhare eller på något annat magiskt sätt. Dessa föreställningar aktualiseras ofta i konkurrens- eller krissituationer och är vanligt förekommande i besvärjelser, sägner, ordspråk och talesätt - “den enes död blir den andres bröd”. Den som slår upp den första svenska bondepraktikan från 1662 kan också redan i företalet se hur se hur begreppen lycka och olycka vägs mot varandra. Under ett lyckosamt år skulle man inte “högmodas”, vilket kunde straffa sig, som i ordspråket om att “högmod går före fall”. Under samma sekel skrev den danske biskopen Tomas Kingo psalmen *Sorgen och glädjen de vandra tillsammans* och Lasse Lucidor diktade visan *Skulle jag sörja då vore jag tokot* med raderna “Lyckan den växlar ju lika med olyckan allt vad begynnsel har ändas en gång”.

Tidens tankar om lycka och olycka bör också ha varit närvarande för människorna i det nya Göteborg. Vad innebar det att man lämnade något gammalt för något nytt? In- och utgångar eller gränser är något som återkommande markeras i folkliga traditioner. Just i den situation då man ska träda in i något nytt kan man vara extra sårbar. I samlings-

arna vid DAG finns material under rubriken ”Husbygge”, inte bara praktiska upplysningar, utan också anvisningar till hur man kunde försäkra sig om huslycka genom att exempelvis begrava en orm eller en katt under den tröskel som ledde in till huset. Hur gjorde man för att försäkra sig om lycka i alla de nya hus som byggdes i Göteborg? Hade holländarna med sig någon annan tradition? Vi vet att det var orostider med många krig; ett yttre skydd bestod av murarna runt stan, men det kunde också finnas andra skyddande åtgärder att ta till – Guds ord, ett rivet blad ur en bibel eller en psalmbok kunde bäras om halsen, amuletter av olika slag, vasst stål var bra mot det mesta.

TROLLODOM I STAN

Det finns också exempel på fall med trolldomsbeskyllningar från Göteborg under denna tid. År 1641 begärde Anders Amundsson hos Rådhusrätten att två äldre kvinnor, Britta i Kallebäck och Gertrud i Wassbacka, skulle förhöras angående ett tidigare boskillnadsmål. De anklagades för att genom hemliga och olovliga trolldomsmedel ha hjälpt Anders hustru till framgång i denna sak. Den ena av kvinnorna hade enligt vittnen på övernaturligt sätt, genom en klut att bära i barmen, hjälpt hustrun under rättegången. Kvinnan erkände inte detta, däremot att hon kände till vissa medel mot stora soten, även mot hundbett och ormstyng. Hon kunde också läsningar eller böner såväl för sjukdomars fördrivande som för ungt folks förening, ”på vilka läsningar hon även framförde exempel”. Rådhusrätten fattade inget beslut, eftersom åtminstone den ena av kvinnorna sannolikt var med ”trolldom och djävulskonster behäftad”, och detta ansågs så allvarligt att ärendet hänsköts till regeringen. Efter nya förhör stupades de båda kvinnorna med ris och ”blefvo vid lifsstraff förvisade från staden”. (Fröding 1908: 148)

Det var, inte bara, men framför allt, kvinnor som anklagades för trolldom och många av dem var kunniga i sjukdomsbot. I boken *Manligt-kvinnligt-kyrkligt* (1956) beskriver kyrkohistorikern Berndt Gustavsson hur också synen på könen förändrades under ortodoxins tid. Medan reformatoriskt tänkande såg kvinnans underordning som nyttig för henne själv, tänkte sig de ortodoxa teologerna gärna att nyttan var mera allmännelig, en god samhällsordning eller en Guds straffdom över det som hände i Edens lustgård. I och med att kvinnor ansågs vara det svagare könet hade de också lättare att falla för djävulens frestelser.

Flera exempel på trolldomsmål under senare delen av 1600-talet finns återgivna av Hugo Fröding i *Berättelser ur Göteborgs historia* (1908 och 1915) och av Wilhelm Berg i *Samlingar till Göteborgs historia* (1882). Det är inte bara kvinnor som anklagas. År 1667 avhandlades innehavet av en svartkonstbok med recept på att göra sig osynlig, att besvärja ormar med mera. Ägaren inkallades och erkände till slut att han från flera håll samlat kunskap i den mörka vetenskapen och att han bland annat en gång tillrättaskaffat en bortkommen mortel. Från slutet av 1600-talet finns ett ärende som handlar om stulen lycka och ett annat som handlar om att förskriva sig till satan. En del av de soldater som vaktade staden led 1713 sådan nöd med svält och hunger att general Mörner anhöll om hjälp. Fattigdomen var så stor att de fick turas om att använda kläder vid vakthållningen.

År 1714 förskrev sig två soldater till satan, en av dem var soldaten Elfvning vid Cronstiernas regemente som ”med eget blod” förskrivit sig till ”fader Fahn” för 3 daler samt månatligen och på villkor, att ännu få lefva tjugo år.

Trots att ondsinta krafter framstår som högst påtagliga verkar Göteborg ha varit förskonat från de mer omfattande häxprocesser som pågick framförallt under 1660- och 70-talen på flera ställen runt om i landet, till exempel i Bohuslän med trolldomsrannsakingar så nära som på Marstrand och i Kungälv. Men de trolldomsmål som finns beskrivna vittnar om att en del av de trosföreställningar som låg bakom också fanns i staden bakom murarna.

SÄGNER OCH SKRÖNOR

I våra folkminnessamlingar finns också beskrivningar och berättelser om övernaturliga väsen som ofta koloniserade de områden, där människor inte hade den fulla kontrollen och kunde vara utelämnade till slumpmässiga förhållanden och naturens krafter. Kanske fanns dessa områden för den tidens göteborgare mest i stadens utkanter. Ett antal sägner som tecknats upp under det tidiga 1900-talet har också krockar i det förflutna och berättar om gångna tiders händelser och människor. Även om dessa kan ha någon form av verklighetsbakgrund, så är de ofta också just goda berättelser, eller skrönor om man så vill, och ingen vet när de faktiskt har kommit till. Kungar, som Karl XII, har satt avtryck, liksom Lasse i Gatan, Älvsborgs lösen och olika krigshändelser, och inte minst danskarnas härjningar i göteborgstrakten.

Från de områden som då låg en bra bit utanför Göteborg, men som nu är en del av stan berättas flera sägner som har med danskarna att göra, bland annat att de hade Bergums kyrka till stall och att de vattnade sina hästar nere i bykällan, att de också en gång stal Bergums kyrkklocka, men när de skulle gå över ån med den, brast bron och klockan sjönk i vattnet. Den ligger där än och stället kallas Klockehjulen. De har aldrig kunnat få upp den. (DAG, IFGH 4180, sid 2). Ett par uppteckningar berättar om en man vid namn Lilja, ofta använt som soldatnamn. ”Det var en av Liljorna som kunde mer än andra. Han var ute och red högst uppe på Angeredshöjden en gång då han fick se att danskarna hade lägrat sig på Hisingen. Då var han efter en fjärdyna, och så röstade han den, så fjädrarna virvlade i luften och så sa han: ”Häst och kär, för var fjär”. (DAG, IFGH 2967). En annan uppteckning säger ”Häst och kär, laddat gevär, för vartenda fjär’. Och då blev danskarna rädda och gav sej av huvudstupa.” (DAG, IFGH 4180, s. 3)

Sägner kan berätta om stupade soldater, som efter slag mellan svenskar och danskar gick igen och spökade, men också om hjältemodiga bedrifter. Enligt en av dem var det en ”fiskaregubbe” från Arendal som fixade så att vi slutligen besegrade danskarna. I en uppteckning från Björlanda berättas om att dansken ”tog Älvsborgs fästning tre gånger på en dag, men måste lämna igen den”:

Så var det en fiskaregubbe på Arendal som gick till Göteborg och sa till högste befälhavaren att de skulle lyda hans råd. Bara två kanoner placerade på det rätta stället på Hisingen, så kunde de driva

dansken därifrån, men eljest går det aldrig. De ville inte höra på vad han sa, men så till slut följde överbefälhavaren med. Han red på en vit häst, men fiskargubben han fick gå till fots. Så när de närmade sig det berget som fiskargubben utsett, sa han till befälhavaren: 'Nu får vi akta, när vi kommer upp, för nu ligger de rakt härunder.' – 'Det begriper du inte, gubbe', sa befälhavaren och red på, men gubben visste nog vad han gjorde, så han aktade sig. När de så kom upp på berget, låg dansken med sina båtar rakt under berget. Han låg där i lä av en holme och gjorde sig iordning, och sen gick han fram och besköt Älvsborg, och så drog han sig tillbaks igen, och så höll han på. När de då kom upp på berget, kom det en kula, som sköt bort stigbygeln, och sen var överbefälhavaren glad att få pilla sig därifrån. Men så på natten fick svenskarna dit folk och fick upp kanoner, och de vallarna ligger där än idag. Och när det så blev dag igen, så bitti på morgonen besköt de danska flottan, och då måste hon gå hals över huvud hem igen. Och sen tror jag inte danskarna har visat sig där igen. (DAG, VFF 1826, s 40-41)

Så vad trodde man på? Säkert på lite av varje, på en del av det som ännu idag är oss välbekant och på en del av det som för oss verkar väldigt främmande och obegripligt, men som för den tidens människor var en del av livet. Ett utsnitt om cirka 100 år kan också få tiden att framstå som något stillastående. Så var det naturligtvis inte. Staden växte, människor möttes, traditioner förändrades, som alltid.

Referenser

- DAG: Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg; Institutet för språk och folkminnen Berg, Wilhelm 1882: *Samlingar till Göteborgs historia, 1 Kulturhistoriska skildringar*. Stockholm.
- Bringéus, Nils-Arvid, 2004: *Lyckan kommer, lyckan går: tankar, ord, föreställningar om lyckan*. Stockholm: Atlantis.
- Fröding, Hugo 1908: *Berättelser ur Göteborgs historia 1*. Wald. Zachrisson: Göteborg.
- Fröding, Hugo, 1915: *Berättelser ur Göteborgs historia 2*. Göteborg.
- Granberg, Gunnar 1978: "Kyrkan och folktron". I *Folkdikt och folketro*. Rooth, Anna Birgitta (red.), s. 215-237. Lund: Liber.
- Gustavsson, Berndt 1956: *Manligt - kvinnligt - kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
- Löfgren Orvar 2001: "Lyckan och avunden". I *Det farliga livet: om avund, rädsla, rykten och fördomar*. Jochum Stattin (red), s. 88-114. Stockholm: Natur och kultur.
- Nya Lödöse tänkeböcker (1586–1621)*: Grauers, Sven (redaktör/utgivare) Göteborg, 1923. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté.
- Skott, Fredrik 2013: *Påskkäringar – från trolldomstro till barnupptåg*. Göteborg: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, Institutet för språk och folkminnen.
- Wall, Jan-Inge 1978: *Tjuvmjölkkande väsen. 2, Yngre nordisk tradition*. Studia ethnologica Upsaliensia, 0346-900X; 5. Uppsala universitet.

VAD LÄRDE MAN SIG?

Det viktigaste formella framåtskridandet innebar naturligtvis det, att den tillfälliga muntliga undervisningen övergick till en mera allmän och regelbunden skolundervisning med självverksam bokläsning. (Hollander, 1884, sid. 556).

DET SOM HÄNDE MED SKOLA och undervisning i Göteborg måste förstås ses i ljuset av vad som skedde i riket i stort. Hollander syftar på allmänna prästmötets beslut 1637 om att bokläsning skulle införas "... äfven bland allmogen på landsbygden ..." (Hollander, 1884, sid. 556).

Här kan vi skönja två dikotomier, andlig makt/världslig makt och stad/land som väl fångar betingelserna för skolans och undervisningens utveckling också i Göteborg. Göteborg var en ny stad och kraven på utbildning och skola var därefter.

När väl staden grundades, och redan dessförinnan, började diskussionen om inriktningen på undervisningen där. Gustav Adolf verkar själv ha sett den nya staden som ett centrum för handel som krävde färdigheter därefter. Detta stämmer väl med den allmänna stadga om städernas administration från 1619 som kungen beslutat om och särskilt syftade till "köpstäderna" (Ohlander, 1923) och "en räkneskola" i syfte att "instituerade och lära ungdomen Reckningekonsten och hvad mehra dem nyttigt ähr uthij köphandeln och de Borgerlige leffuerna." (Kleberg, 1944). Överheten lämnar här utrymme för de lokala initiativen, men de skulle också bekostas lokalt. Det är en kommunal skola om man så vill.

I en skrivelse från året därpå, 1620, är Gustaf Adolf obarmhärtig i sina omdömen om akademi (Uppsala universitet) och skola. Hollander (1884) sammanfattar det så här "... dennas ensidiga inriktning åt det presterliga med förbiseende af bildningsbehovet för civila och militära tjenstemannabefattningar samt det borgerliga lifvet..." (sid. 306). I det kungliga dokumentet står bl.a.: "... de som antingen på landet eller i städerna magistraten och ämbeten bekläda, äro mestadels så olärde, att somlige icke kunna skrifva sitt namn; är och någon, som lust hafver till studierna, hindras han dock dels av fattigdom, dels av sockengången ...". (Hollander, 1884, sid. 306). I detta utbildnings- och kulturpolitiska läge grundades Göteborg.

Det ska genast sägas här att omsorgerna om skola och undervisning vid denna tid knappast gällde barn och ungdomar i allmänhet, oaktat vad som sagts om "allmogen och landsbygden". Det rörde sig inte om någon allmän folkskola utan undervisningen avsåg i första

hand att tillgodose borgerlighetens och kyrkans behov. Den första skola som kan göra anspråk på att kallas folkskola i Göteborg är den Willinska skolan, men den startade först 1767 och faller därmed utanför denna framställning (se & Fritz & Nyberg, 2014, om Willinska skolan och stiftelsen). Det hindrar inte att det fanns en klar strävan redan från början av 1600-talet att bibringa även allmogens barn kristendomskunskap och läskunnighet. Det nya var just ambitionen att göra folket läskunnigt. Kristendomskunskapen spreds, såväl före som omedelbart efter reformationen, huvudsakligen genom att menigheten lyssnade till prästernas predikningar och genom att, så gott det gick, lägga på minnet vad som åhörts.

Gustav Adolf hade en otvetydig ambition att alla barn skulle ges grundläggande kunskaper i ordnade former. Det var en sida av den förnyelse och modernisering som kungen drev på och inte minst tog sig uttryck i att ett antal städer grundades. Det fanns samtidigt ingen klar föreställning om utbildningens roll i dessa nya samhällen, annat än att kungen ålade de styrande att på ett eller annat sätt ordna skolgång och att finansiera den utan statligt stöd. Detta ska förstås så att det inte fanns några klara pedagogiska ambitioner med den mest elementära skolgången, däremot att det fanns en idé om samhällets skyldighet att fostra och disciplinera i allmänhet, särskilt de barn som var fattiga och kanske utan föräldrar, och de var många. Skolan skulle ge sitt bidrag till att förebygga och förhindra tiggeri och lösdriveri och i förlängningen fördärvligt leverne i stort. I den meningen var skolan till för alla, men det var om den högre utbildningen som överheten särskilt månade och också ville styra över. Det visade sig också i att det faktiskt fanns skolordningar, den första redan från 1500-talet, den andra från 1611, som i princip fastställde ramar för, och innehåll i undervisningen. Redan under 1600-talet kom ytterligare två skolordningar, 1649 respektive 1693. De myndigheter som hade ansvar för undervisning och skola kunde dock förhålla sig tämligen fritt till skolordningarna. Detta gällde särskilt den lägre utbildningen.

Den mest utvecklade av skolordningarna svarade drottning Christina för, årgång 1649. Dottern för alltså vidare, och utvecklar, faderns fostrande ambitioner. Det var dock i huvudsak kyrkans auktoriteter som även nu formulerade skolordningarna, men Christina betonar vikten av vetenskap och lärdom (Lundahl, 2004).

När Göteborg grundades gällde 1611 års skolordning. Där användes begreppen provinsialskola och katedralskola, den första fyraårig, den andra sexårig. De tre första åren i katedralskolan förväntades vara samma som de tre första åren i provinsialskolan. Som vi sett ivrade Gustaf Adolf för räknefärdigheter och handel. Det stadfästes mera ordentligt först av dottern, 1649, då det ges möjlighet att ha en särskild skriv- och räkneklass utan latin. Denna inrättning går också under benämningen "apologistklass" eller "räknemästarens klass" och återkommer i senare skolordningar. En räkneskola i Stockholm finns dock omnämnd redan 1538.

De flesta barn i Göteborg hade ingen ordnad skolgång när staden väl grundats. Den första reglerade skolgången kom heller inte de svenska barnen till del, utan de tyska och holländska, vars föräldrar hade kallats och inbjudits till att bygga upp det nya Göteborg.

TYSKA SKOLAN

Tyskar och holländare hade gemensamma andaktsövningar redan 1622 och holländarna fick hålla till godo med en tysk präst. Den spirande tyska församlingen anhöll 1623 hos Kungl. Maj:t om att få inrätta, utöver en kyrka, också en skola. Man ville också ha en tysk lärare. Kungl. Maj:t biföll ansökan om såväl kyrka som skola och lärare, men tyskarna och holländarna fick själva stå för kostnaderna (Henriksson, 1918). Frågan ”Wer soll das bezahlen?” väcktes redan här och är sedan ett återkommande tema så snart frågor om skola av det ena eller andra slaget blir aktuella. Man kan säga att staten, och särskilt Gustav Adolf själv, drev utbildningsfrågorna intensivt, men det kostade, och ibland kostade det för mycket. År 1624 anställdes den förste tyska skolmästaren, men denne försvann redan efter ett år. Den nye läraren, en ung student från Lübeck, installerades 1625. Han övergick så småningom till uppdraget som präst i församlingen och avled 1654.

Skolhuset kombinerades med kapell och var i själva verket det gamla kapellet i Nya Lödöse som alltså återanvändes (Henriksson, 1918). I denna skola undervisade man förstås i tyska språket och därutöver sannolikt i de ämnen som ingick i den svenska s.k. provinsialskolans. Detta var en fyraårig skolgång med undervisning i latin, modersmål, teologi, musik, i de högre klasserna grekiska, samt retorik och logik. Skoltypen var fastslagen i en skolordning 1611 (mera om skolordningarna på 1600-talet nedan). I slutet av 1600-talet avskiljde en av rektorerna vid tyska skolan sin undervisning från ”latinskolans”, d.v.s. det som vid denna tid motsvarade den svenska trivialskolan, och inriktar undervisningen mot mera praktiska områden. Göteborg hade därmed fått sin första handelsskola, inom den tyska skolan, som fortsatte sin verksamhet i olika former till dess att den övergick i folkskolesystemet 1842 (Almquist, 1929, 1:2). Denna praktiska inriktning fanns, som tidigare nämnts, kodifierad i den svenska skolordningen av år 1649 genom apologistklassen.

I tyska skolan undervisades ursprungligen såväl pojkar som flickor, men denna samundervisning upphörde så småningom. Överhuvudtaget är skolgång vid denna tid i huvudsak en syssla för gossar och ynglingar.

UNDERVISNING I BARNHUS

År 1624 utgick regeringens, kungens, allmänna påbud om ”barnhus”. ”Wij wele for den skuld låte vpprätte vthi hwar provincie ett Landz Barnehws, dit de fattige Bondebarn på Landet föras kunna: Men i Städerna skall Borgmästare och Rådth sielffwe vpprätta ett Stadz Barnehws aff Stadzens Inkompter, dijt de fattige Borgarebarn, som ingen vårdnan haffue, satties, och til dheras åhr vphödass kunne” (Ohlander, 1923). I barnhusen fick barnen föda, kläder och undervisning och de ska ses som en del i Gustav Adolfs väldiga fostringsprojekt i Sverige. Återigen var det tiggeri och lösdriveri i alla åldrar som skulle motverkas och olika institutioner blev verksamma medel i denna strävan. I Göteborg blev det dock inget barnhus att tala om förrän 1737.

Ytterligare exempel på kungens fostrande strävan är en uppmaning till Jönköpings föräldrar 1625: ”(de) som Pilte-Barn äge eller framdeles bekomme, at the them, så snart the

sine 7 år vpfylt hawfe, genast och vthan enskyllan hafwe och sättie til en ährlig konst eller handtwärcke, som äre först till Scholan, der at lära läsa och skrifwa ... Sedan til Räknekonsten, Bokhållerijet och redelig kiöpenskap, eller, för thet tredie, til något handtwärck och Embete.” (Ohlander, 1923)

Ambitionerna var alltså mycket höga, men undervisningen för barn i provinsen förblev i ett par hundra år huvudsakligen ett ansvar för kyrka och föräldrar. Husförhör, med tillhörande omdömen, och konfirmation, garanterade åtminstone grundläggande läsfärdigheter, vilket var anmärkningsvärt nog.

SVENSKA SKOLAN I GÖTEBORG

Skola hade funnits innan Göteborg blev stad 1621. Man vet att det fanns en skola i Nylöse men mycket mera än så är inte bekant. Spåren försvann efter danska härjningar 1612 (Kleberg, 1944). Då hade huvudsakligen prästerskapet ansvar för barnens och ungdomens fostran och biskopen i Skara hade ansvaret för det skolväsende som fanns i området där det blivande Göteborg kom att ingå. Efter Göteborgs grundläggning fick den nya funktionen ”superintendent” denna uppgift. Någon katedralskola fanns inte heller eftersom Göteborg ännu inte var stift. Det som fanns i Nylöse/Göteborg vid denna tid kan ha varit något som liknade en provinsialskola enligt 1611 års skolordning, men detta är en spekulat. Provsialskolan var, som tidigare nämnts, en inrättning med fyra klasser, dock med åttaårig skolgång, d.v.s. två år i varje klass. Här finns en inlärningspsykologisk bakgrund: ”... emedan lärjungen, även om han äger de lyckligaste anlag, lätt glömmet vad han läst under första året, om han icke under andra året får befästa och bättre inpräglad det i minnet”. (Brandell, 1931, sid. 83). *Repetitio est mater studiorum*. Utantillinläring utan reflektion var också metoden som dominerade under den period som är aktuell här. Däremot kunde det som lärts utantill, och därigenom tränat minnet, användas för diskussion och disputation.

Man kunde börja vid 6 års ålder, men inte senare än vid 12 års ålder (Lundahl, 2004, sid. 7, redovisar dock källor som anger åldern på nybörjare från 5 till 17 år). När det gäller Nya Lödöse kan tilläggas att Gustav Adolf redan 1620 föreslog att en trivsialskola skulle inrättas där, men så blev det inte, utan det dröjde. Det finns också starka indikationer på att skolan i Nya Lödöse haft statligt stöd, utöver vad staden själv bidrog med. Inför invånarnas i Nya Lödöse flyttning till det nya Göteborg skrev man nämligen till kungen och anhöll att en skolmästare skulle tillsättas och att denne skulle få samma underhåll som tidigare, alltså från staten (Almquist, 1929, 1:1).

Den första skolan för svenska barn som staden förväntades ta ansvar för var i födslovändor redan 1623 då en skolmästare, Petrus Jacobi Columbus, anställs av staden. Röding (1898) antar att denna skola var vad som kallades barnskola. Skolmästaren lämnade detta uppdrag året därpå för att istället bli pastor. Först 1629 finns säkert belegg för att en skolmästare, Christofer Erichs, åter var verksam i staden. Då registreras nämligen en utbetalning av en årslön. Men det fanns hela tiden parallella system. En annan lärare, utan stadens

uppdrag, hade åtta elever, vara två flickor. De verkar ha fått liknande undervisning och fostran som den offentligt anordnade. Latin dominerade och reglerna för uppförande var många. Begreppet ”den svenska skolan” förekommer ibland och då som kontrast till den tyska skolan, främst i samband med reparationer av den svenska skolans hus.

År 1624 besökte Gustav II Adolf Göteborg och väcker då frågan om att bygga ett skolhus och frågan om finansiering av en skolmästare (Almquist, 1929, 1:1; Kleberg, 1944). Efter besöket begär de styrande i staden att staten ska stå för kostnaderna, det tyckte dock inte kungen, men vi känner till hans åsikter om vad skolan borde syssla med: ”Rechningekonsten och hvad mehra dem nyttigt ähr uthij köphandeln och de Borgerlige leffuerna.”

Det fanns omedelbart andra åsikter om skolans inriktning. Superintendenten Phrygius ger först en mörk bild av utbildningsläget i Göteborg, sannolikt samma år, 1624 (Kleberg, 1944, sid, 200).

Sedan Nyelösse Borgare drogo undan fienden, hafwer hos them ingen wiss Scholaemästare warit, uthan then ene winkelscholaemästaren hafwer haft then ena, then andre en annan hop. The Hollänske barnen äro hos theras Predikant, men the Swenske barnen hafva warit hos Stadzens klockare, somlige hos en Tysk, somlige hos en harpeslagare, somlige hos en af Capellanerna, somlige hos then Danske Präst, så att M. Petrus Jacobi, som af then ärewördige Herren Arkebiskopen är mig thärtill commenderat, hafwer icke haft flere än 6 eller 8 analphabetas, hwarigenom Stadzens ungdom är blefwin mächta agalös och förderfwat, kan och ingen hielp göra medh sång uti thenna Gräntzeyrkian, utan är mykit mer medh sin wederdöpsiske grofhet mångom till förargelse.

Därefter yrkar han på ”en alfvarsam rector scholae”, som skulle betalas av staten i ett första skede: ”thenne Gräntze Schole som skall althid Swäfwä för många Nationers ögon, borde wara medh skickelige Personer och gode Musicanter wäll bekläd.” (för kyrkans skull: musiken).

Det skedde inget omedelbart, men 1630 kom det ändå visst statligt stöd. Sådant stöd bestod i inkomster från sjötull och möjlighet till sockengång för lärjungarna (Fredén, 1947). En rektor utsågs också 1630, Henricus Soterus. Detta stadfästes av Gustav II Adolf i en skrivelse från Köpenick 1631. Men från annat högt håll fanns ändå tvivel om utbildningens möjligheter i Göteborg där köpenskap, sjömän och soldater antogs bli till förfång för skolpojknarnas studiero. Ärkebiskopen Kenicius yttrande 1631: ”I Göteborg kan ingen schola florera” (Kleberg, 1944, sid. 201). Poängen är hur som helst att utbildningens ställning i den nya staden Göteborg var en angelägenhet för rikets ledning. Göteborgarna drev frågan om högre utbildning framgångsrikt och Kungl. Maj:t ställde sig positiv, dock inte när det gällde en fullständig finansiering. Först år 1640 blev det medel till två lektorer och därmed teologi, hebreiska och grekiska på schemat i det halva gymnasiet, eller trivialskolan, som nu var på plats (Kleberg, 1944). En del menar att redan inrättningen från 1631 kan kallas trivialskola, men Fredén (1947) är mera skeptisk, minst sagt, till om detta är berättigat.

I denna skolas lägsta stadium, som också benämndes ”barnskola”, eller lägre trivialskola, om den fanns som särskild studiegång, ägnade man sig åt att: läsa svenska och latin innan till, skriva flytande svensk och latinsk stil, skriva siffrorna och känna deras värden, lilla ka-

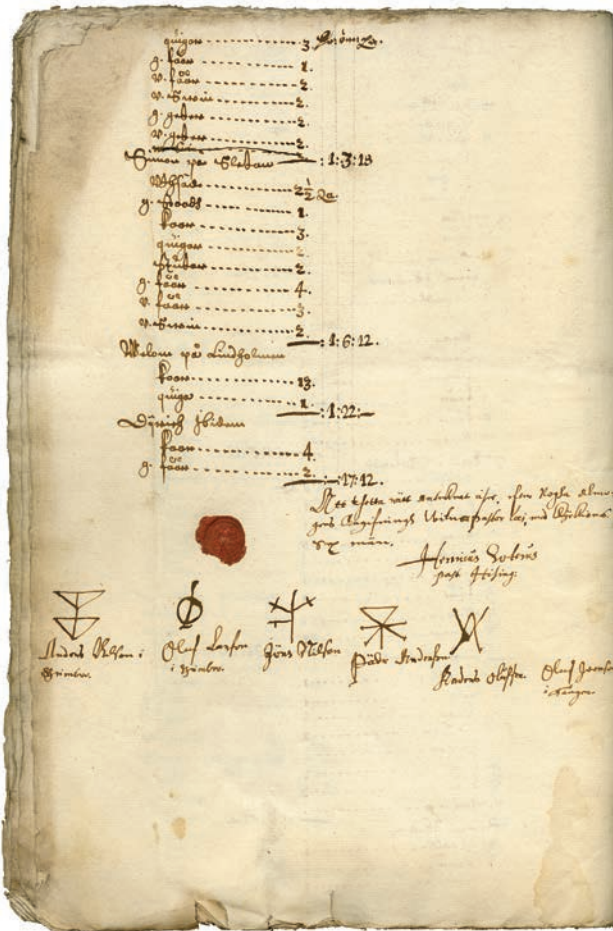
tekesen utantill på svenska, i musiken intervallerna och några lätta svenska psalmer. Dock trängde sig också andra behov in i trivialskolan. De tillgodosågs till en del genom den skriv- och räkneklass, apologistklassen, som redan omnämnts (detta är enligt 1649 års skolordning så som den återges i Brandell, 1931, men det är mycket troligt att förhållandena var ungefär liknande under tidigare skolordningar).

Henrik Soterus känner vi inte enbart som rektor utan också som präst och statstjänsteman i vidare mening. På bilden här ser vi hans namnteckning (Henricus Soterus) under en inventering av boskap och utsäde på svenska Hisingen: Tuve och Lundby socken. Detta dokument illustrerar också handfast utbildningsläget bland den svenska allmogen. Fem

bönder godkänner Soterus förteckning, inte med sina namnteckningar, utan med bomärken, en sjätte anger inte bomärke utan nöjer sig med Soterus version av namnteckningen. Även om de inte förstod var skriften uttryckte hade de antagligen med egna ögon bevittnat vad som där påstods, och förlitade sig uppenbarligen på att överhetens dokument överensstämde med det. Här signerar Soterus i egenskap av präst på svenska Hisingen, inte rektor. Kanske fick några av böndernas barn och barnbarn möjlighet att gå i Soterus skola. Mera troligt är att de behövdes hemma på gårdarna.

Soterus var disputerad i Uppsala, hade magistergrad från Wittenberg och var verksam i Leiden när han kallades till Göteborg. Efter förteckningsåret 1635 skulle han vara verksam i ytterligare tio år, så småningom som teologie lektor, innan han avled i kolera, endast 45 år gammal. Det är för övrigt det år då Soterus blev lektor i teologi, 1641, som Fredén kan godta som starten för triviaskolan i Göteborg.

Sannolikt styrkta av framgångarna i början av 1630-talet begär göteborgarna på 1635 års riksdag ännu

Henrik Soterus namnteckning under en boskaps- och utsädeslängd, svenska Hisingen, 1635.

mycket mera stöd till skolan. Nu blev det avslag på detta, med direkt hänvisning till de stora kostnaderna för det pågående kriget, och Gustav Adolf var ju nu död.

FOSTERLANDETS EXPANSION

Betingelserna för utbildningsinsatserna i Göteborg ändrades drastiskt i samband med freden i Brömsebro 1645. Nu hade Sverige ansvar för Hallands innevånare, inklusive skola och utbildning. Intressant är att Sverige till en början drev en mycket försiktig försvenskningsspolitik i det området. Halland var i princip utlånat till Sverige på endast 30 år, vilket kanske spelade in. Det bodde också ett antal danskar redan i Nylöse (Almquist, 1929, 1:1). Nationerna var bekanta med varandra genom krig och fred sedan länge.

Redan 1640 hade också skolan av Kungl. M:ajt beviljats ytterligare två lektorat "... och dem med nödtorftigt uppehälle försörja". (Röding, 1898, sid 6). Det innebar ytterligare kompetens inom teologi, grekiska och hebreiska. Trivialskolan var därmed helt förstatligad 1641. År 1647 kom, genom drottning Christina, ytterligare två lektorat, och nu benämns inrättningen "gymnasium". Därmed hade man det antal lektorer, sju stycken, som var ett vanligt riktmärke för ett fullständigt gymnasium (Röding, 1898; hur man kommer fram till antalet sju är inte helt klart, Almquist, 1929, 1:1 anger fem, men Göteborg fick hur som helst sitt gymnasium). Framställan om gymnasium gjordes 1646 då göteborgarna direkt hänvisade till att superintendenten i Göteborg nu hade ansvar även för den halländska ungdomens skolgång (Almquist, 1929, 1:1). Axel Oxenstierna menade att man skulle: "hjälpa Göteborg med en professore eller två och draga ungdomen dit" (Almquist, 1929, 1:1), med hänvisning till Hallands behov av utbildning. Huruvida gymnasiet ska anses definitivt inrättat 1647 (Fredén, 1947) eller 1648 (Röding, 1898), får lämnas därhän, det är uppenbarligen en stridsfråga bland de särskilt invigda. Kostnader för den förstärkta skolan skulle bl.a. täckas av vissa intäkter från Halland. Detta var ett sätt att möta invändningar från det halländska prästerskapet mot att sända barn och ungdom till Göteborg. Det var för lång väg och för dyrt. Kostnaderna skulle klaras av genom de nämnda intäkterna och genom att den särskilda studieskatt som tidigare gått till Köpenhamn nu skulle gå till Göteborg för att finansiera fattiga hallänningars utbildning. Dessutom höjde den nya makten rösten något när den påpekade att utsikterna till befordran inom den lärda domänen var mycket små om man inte studerat vid svenska skolor och universitet. Morot och piska således.

Utbildningen dominerades av teologi och latin. Detta väckte tidigt klagomål, och redan 1619 hade Gustaf Adolf som vi sett verkat för kunskaper och färdigheter som gick långt utöver kyrkans behov. Den högre utbildningen framstod som en prästskola. Det hände att elever efter gymnasiet gick direkt in på prästbanan. Latin introducerades som vi sett i första klass och detta skulle också vara det språk som eleverna samtalade på. Talades svenska följde straff enligt 1649 års skolordning. Däremot framhärdade Göteborg med att, som det verkar, under de första hundra åren driva det som i trivialskolan kallades apologetklass, den tidigare nämnda skriv- och räkneklassen, där man lärde sig att just läsa

svenska, skriva och räkna, åter en eftergift till stadens behov (Röding, 1898). Apologistklassen försvann nämligen i 1693 års skolordning, för att återkomma 1724. En gissning är att Göteborgs merkantila intressen spelade större roll än att noga följa en ny central förordning.

Latinläsningen fick hur som helst effekt när det gällde Göteborgs uppgift att ”Swäfwä för många nationers ögon”. Det är välbekant att den engelske ambassadören Whitelocke vid sitt besök i Göteborg på 1650-talet var vederbörligen imponerad av latintalandet och nämner särskilt magistratens ordförande (Röding, 1898). Om denne hade inhämtat latinet i Göteborg är väl dock inte helt säkert.

Hallands och Bohusläns slutliga införlivande med Sverige 1658 och freden i Roskilde hade också avgörande betydelse för Göteborgs utbildningsväsende. I förstone kanske mindre än Hallands införlivande 1645, eftersom ansvaret för skolor och undervisning delades med Karlstad. Men med den stora donation som fru Hvitfeldt i Bohuslän, och således före detta dansk medborgare, ställde till förfogande 1664 och som började verka 1684, kunde gymnasiet i Göteborg ta emot ett allt större antal bohuslänningar. Det kunde istället ha blivit ett universitet av den hvitfeldtska donationen, donator öppnade för det alternativet, men så blev det inte. Gymnasiet i Göteborg fick bli den centrala punkt för det integrationsarbete mellan folken som kriget och de efterkommande frederna 1645 och 1658 gjorde nödvändigt, och för den delen med anledning av de krig som återstod att utkämpa mellan de nordiska länderna. Lunds universitet fick ta hand om integrationen av de nya svenskarna söderöver, och konkurrerade i praktiken ut Göteborg som möjlig universitetsstad.

En rekonstruktion av timplanen i 1649 års skolordning har gjorts av George Brandell, se bild nästa sida.

Den är tämligen tydlig när det gäller tyngdpunkten i det stoff som skulle inhämtas. Latinet och religionen, med dithörande grekiska och hebreiska är ohotade och sången avsåg kyrkan. Man kan förstå dem som i det dåtida Göteborg undrade över vad handel och köpenskap hade att hämta här. I någon mån hanterades detta genom att apologistklassen var i drift, dock utan att synas i Brandells timplan.

ORDNING OCH REDA

Efter hand finner det värdsliga styret i Göteborg och domkapitlet det nödvändigt att stärka kontrollen över vem som bedrev undervisning i staden. Det var konkurrens om de presumtiva eleverna. Privatlärare av olika slag dyker upp: 1693 säger man ”...en hop gamle förlupne soldater och besökiare hafva satt sig här i staden neder att läsa för barn”, och det är även ”afsigkomna studenter” (Röding, 1898, sid. 10). Biskopar och gymnasiet konsistorium uppvaktade Göteborgs magistrat i syfte att stävja privatlärarnas verksamhet. De senare svarade bl.a. genom att devalvera sin egen verksamhet, och menade sig endast ”bruka skrubbhöfveln” (Röding, 1898, sid.10), den mest elementära formen av undervisning, får man förmoda.

TIMPLAN

	Trivialskolan					Gymnasiet				
	I	II	III	IV	Summa	I	II	III	IV	Summa
Religionskunskap, grekiska (i trivialskolan), hebreiska (i gymnasiet)...	13	10	10	10	43	8	8	8	8	32
Latin (i gymnasiet även logik och retorik)	20	23	23	20	86	13	13	11	11	48
Grekiska	—	—	—	—	—	4	4	6	6	20
Logik, retorik	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—
Matematik	—	—	—	—	—	6	—	—	—	6
Astronomi, komputus, geografi	—	—	—	—	—	—	6	—	—	6
Fysik	—	—	—	—	—	—	—	6	—	6
Samhällslära, svensk lag	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6
Disputationer	—	—	—	—	—	2	2	2	2	8
Sång	6	6	6	6	24	6	6	6	6	24
Skrivning	5	5	5	5	20	5	5	5	5	20
Summa	44	44	44	44	176	44	44	44	44	176

En rekonstruktion av timplanerna för trivialskola och gymnasium enligt 1649 års skolordning (Brandell, 1931, sid. 305).

Ämnen som moderna språk, särskilt franska, kunde gymnasiet dock släppa ifrån sig till, ur dess synvinkel, mindre skickade lärare (Almquist, 1929, 1:2).

Begreppet ”enskilda skolmästare” dyker upp, också med anknytning till den tyska skolan. En sådan skolmästare kan också illustrera andra skeenden i tiden. Han blev indragen i en trolldomsprocess 1667, klarade sig ur den pärsen, men lämnade sin position som skolmästare. Vid samma tid var åtta djäknar och ytterligare ett antal personer sysselsatta med barnundervisning (Almquist, 1929, I:1). Det är påfallande att den tyska församlingen är mycket aktiv när det gäller att stävja andra lärares verksamhet än den som församlingen själv hade full kontroll över.

Studenter och djäknar som utan tillstånd idkade undervisning skulle ”hållas för lösdrifvare” enligt ett uttalande från 1693 (Röding, 1898). Denna sorts verksamhet ansågs kon-

kurrera med trivialskolan om eleverna. Förmodligen var det så att denna kategori av frilytare på pedagogikens domäner framför allt ägnade sig åt att lära ut läsning, skrivning och räkning och även hade flickor bland sina adepter. Skolordningen av 1693 ägnade sig enbart åt trivialskola och gymnasium. Den lägre undervisningen lämnades därhän till de lokala myndigheterna inklusive finansieringen. Det gällde alltså barnskolorna, eller de lägre, eller halva trivialskolorna. Det ger naturligtvis utrymme för en betydande variation i struktur och innehåll och försvarar att med någon större säkerhet säga hur detta gestaltade sig i Göteborg. Det som säkert framgår av diskussionerna om vilka som får driva undervisning och skola är att det fanns ett behov av undervisning för de yngsta barnen som varken staden eller staten kunde förse göteborgarna med.

I skolordningen från 1693 finner vi ånyo en antydning till pedagogisk psykologi. Där sägs: ”fast somliga äro trögminnade och dock flitige, skall man intet flytta dem neder omkring de andre qvickare, utan gå med translationen efter ordningen, ty man har exempel på att sådane, som i förstone haft ondt vid att läsa, äro omsider med sin flit blefne vackra karlar. Men med de särdeles oflitige lathundar förhåller sig annorledes, hvilka till skymf väl må blifva tillbaka, och andra flyttas öfver dem, som bättre hopp om sig gifva.” (Röding, 1898, sid. 10). En nyanserad syn på vilka som ska gå om en klass, och den har sitt särskilda intresse för Göteborg, eftersom vikten av att följa denna anvisning underströks särskilt i protokollet.

Undervisningen av barn och ungdomar under Göteborgs första tid uppvisade en mångfald, eller kanske en brokighet, som för de styrande i staden, och så småningom för domkapitlet, var en styggelse, men ändå bidrog till en ökad bildning, som Göteborg var i stort behov av, särskilt när det gällde de yngsta barnen.

Hur många elever fanns det att konkurrera om i själva staden? Uppgifterna om folkmängd är osäkra och bristfälliga under 1600-talet. År 1635 anges ett mantal på 1 150 (Almquist, 1929, 1:1). Detta ökade efterhand, med periodvisa tillbakagångar. Intressant nog finns för år 1670 uppgifter om födelsetal. Det året föddes totalt 156 barn, 127 i svenska församlingen och 29 i tyska församlingen. De 156 barnen är något fler än det antal barn som föddes på Tjörn 2014. Däremot verkar det inte finnas någon folkmängdsräkning, men med vissa antaganden kan man förmoda att detta motsvarar en folkmängd om mellan 4 000 och 4 500.

Det viktiga i det här sammanhanget är att antalet barn som var aktuella för skolgång i själva Göteborg var litet, särskilt om man betänker spädbarnsdödligheten. Barnen och ungdomarna från Halland och Bohuslän bidrog väsentligt till att öka antalet elever, men några klara siffror från 1600-talet som rör dessa förhållanden verkar inte finnas.

Någorlunda säkra uppgifter om elevantal står inte att finna förrän mot slutet av 1790-talet. I trivialskolan fanns då ett hundratal elever, i den tyska skolan ett sextiotial, och i Willinska skolan ca tre hundra elever (Lext, 1950). Willinska skolan hade nu karaktär av folkskola.

AVSLUTANDE KOMMENTARER

Det är vanskligt att tolka historien med dagens frågeställningar och diskussioner som raster. Kanske är det en synvilla att så mycket av Göteborgs första hundra år som utbildningsstad känns igen och förefaller välbekant.

Centrum/periferi, centralstyrning/lokala initiativ, var närvarande från begynnelsen när Gustav Adolf ville förbättra utbildningen och använda Göteborg som en ny och viktig centralort. Centralstaten månade särskilt om den högre utbildningen och styrde denna genom skolordningar och riktlinjer, och betalade, i princip, för de kostnader det medförde. Därutöver instruerades Göteborg att ordna och på egen hand bekosta undervisning på det mest elementära stadiet och då kunde även flickor finnas med bland lärjungarna.

När det gällde den högre utbildningen fanns en uttalad strävan att ta tillvara gossar, och endast gossar, med fallenhet för studier, oavsett härkomst och föräldrar. Detta markeras särskilt i 1649 års skolordning. Där sägs att antagning och flyttning till högre klasser ska göras "... utan mannamån och utan hänsyn till hans ålder eller föräldrars stånd och förmögenhet." (citerat i Lundahl, 2006, sid. 57). Det finns naturligtvis ingen möjlighet att avgöra i vilken mån detta lyckades, mer än genom de exempel som kan uppvisas. Det finns väl skäl att tro att dessa var undantag snarare än regel, om man betänker att skolan som kompenserande funktion varit, och är, en av de stora skolpolitiska frågorna i modern tid. Ett exempel på en gosse med fallenhet för studier, men förmodligen fattig, mot bakgrund av det som finns belagt om hans härkomst, är Gustaf Ruder, verksam under 1700-talet. Ruder lanserade "snillevalet" (Lundahl, 2006) som en metod för urval till studier och yrkesverksamhet. Detta förslag kom dock aldrig att förverkligas, men åsikten att barn och ungdomar hade olika förutsättningar för studier och yrke, inte kopplade till föräldrar och klass, var ständigt närvarande i diskussionen om skolan och dess sätt att verka under de första hundra åren.

Den högre utbildningen hade då till stor del uppgiften att producera präster och lärare. Prästerskapet hade också ett avgörande inflytande på skolordningarna. Detta inflytande var som vi sett ingalunda självklart. Det pågick hela tiden en diskussion, eller om man så vill, en kamp, mellan olika intressen. Dessa olika intressen kom omedelbart till uttryck när Göteborg grundats och skola skulle organiseras. Regenterna behövde utbildat folk till administration och militära ändamål, men dessa behov hade svårt att komma till uttryck i skolordningarna. Prästerskapet vann utbildningskampen.

Twisterna i Göteborg om vem/vilka som hade rätt att undervisa barn och ungdomar är väl belagda. Biskop, konsistorium och magistrat försökte hålla reda på, och hålla rent, vid undervisningens bord. Tillgången på elever var liten och de styrande såg illegitima lärare litet varstans.

Under de första hundra åren pågick en diskussion mellan de styrande i Göteborg och centralmakten om vem som skulle betala vad. Från och med Gustav Adolf fanns en uppmaning till staden att ordna, och betala för, undervisning för i princip alla barn som finns där, och från tidig ålder. Den innebar att staden periodvis också bidrog till den tyska skolan, trots att den i princip skulle bekostas av den tyska församlingen och genom avgifter

so eleverna där betalade. Finansieringsformerna var mycket varierande, och man lagade uppenbarligen efter läge.

Under de första hundra åren är skolan och utbildningen i Göteborg en del i ett mycket tydligt politiskt projekt. Det behövdes kunnande inom en rad olika områden i den frågan och med Gustav Adolf begynnande och expanderande stormakten. Expansionen medförde ett behov av medel för att ta hand om de erövrade nya områdena. Skola och utbildning utpekades explicit som ett medel i detta, som vi idag säger, integrationsarbete.

Den stora skillnaden mellan 1600-talets utbildning och utbildningsdiskussion och dagens är att i synnerhet den högre utbildningen numera är en kvinnlig arena och i grundskola och gymnasium presterar pojkar och ynglingar sämre än flickor och unga kvinnor. Kanske är detta det enda Gustav Adolf skulle bli verkligt förvånad över om han fick möjlighet att återse sitt Göteborg. Han arbetade ihärdigt för att förbättra såväl den lägre som högre utbildningen och för att fallenhet för studier skulle uppmuntras oberoende av börd och klass, men det gällde huvudsakligen halva befolkningen.

Referenser

- Almqvist, H. (1929). *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren. Göteborgs jubileumspublikationer. Del 1: från grundläggningen till enväldet 1619 - 1680*. Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag.
- Almqvist, H. (1929). *Göteborgs historia. Del 2: Enväldets och det stora nordiska krigets skede 1680 - 1718*. Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag.
- Brandell, G. (1931). *Svenska undervisningsväsendets historia. Andra delen. Ortodoxiens tidevarv*. Lund: Gleerups förlag.
- Fredén, G. (1947). *Hvitfeldtska läroverkets historia*. Göteborg: Gumperts förlag.
- Fritz, M. & Nyberg, G. (2014). *Willinska Stiftelsen, från fattigstuga till stipendiestiftelse*. Göteborg: Tre Böcker Förlag AB.
- Henriksson, A. (1918). *Bidrag till Göteborgs folkskolors historia. I, Skollokaler*. Göteborg.
- Hollander, A.G. (1884). *Svenska undervisningsväsendets historia, i sitt sammanhang med odlingens allmänna utveckling. Del I Tiden före 1724*. Upsala: Akademiska boktryckeriet Edv. Berling.
- Kleberg, K. (1944). "Gräntzeskolan" Något om Göteborgs gymnasium i äldre tid. *Nordisk tidskrift*, 15, 200-209.
- Lext, G. (1950). *Bok och samhälle i Göteborg 1720-1809*. Göteborg: Gumperts förlag.
- Lundahl, C. (2004). En läroplansteoretisk och läroplanshistorisk analys av kunskapsbedömning i Sveriges första läroverksstadgar 1561-1724. *Studies in Educational Policy and Educational Philosophy*, E-tidskrift 2004:2.
- Lundahl, C. (2006). *Viljan att veta vad andra vet*. Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.
- Ohlander, J. (1923). *Göteborgs folkskoleväsen i gamla dagar och i våra*. Göteborg: Wettergren och Kerber.
- Röding, R. (1898). *Bidrag till Göteborgs latinläroverks historia*. Göteborg: Årsredogörelse 1898-1899.

VAD LEVDE MAN AV?

UNDER 1600-TALET BYGGDES den nya staden Göteborg vid Göta Älvs mynning. Gustaf II Adolf grundade den 1621. Holländare byggde den, vilket syns bland annat i rutnätet av kanaler.

1600-talet var Sveriges stormaktstid. Göteborg skulle bli en handelsstad, Sveriges kontakt med resten av världen där nya influenser och varor nådde landet.

Hur levde man då i Göteborg under de första 100 åren? Vad levde man av? Vad stod på matbordet hos 1600-talets göteborgare?

Om vi börjar från början bestod frukosten hos en vanlig enkel familj oftast av välling, rågmjölsgröt, eller kanske en soppa. Till middag kunde man äta kålsoppa eller rotfrukts-soppa, bröd och salt sill, helst nyinsaltad. Eller kanske färsk fisk, örter och mos av rotfrukter. Öl att dricka.

Basen i vardagsmaten var vitkål och kålrötter, örter och bönor. Fisk och kött därtill, ibland färskt, men oftast rökt, saltat eller torkat. Rovor, bär, vildäpplen och andra vilda växter gav tilltugg. Rågbröd var vanligt. Av kornmjöl bakades tunnbröd som lagrades.

Det var ofta problem med tillgången på färskvaror. Det gällde att behandla råvarorna så att de höll sig länge: röka, salta, torka, baka bröd och brygga öl.

Friskt vatten till hushållet kunde också vara en bristvara. Det gav kunskap som att regnvatten var bäst på sommaren och inte fördärvades lika snabbt som annat vatten.

Att laga mat innebar oftast att koka. Steka var ovanligt i vanliga hem. Grytan över elden var det som gällde vid tillredningen.

Den kunde resultera i maträtter som inlagd surkål kokt med fläsk, korv eller färskött, örter kokta med flundror eller ärt- och bönmos att bre med smör på stekt bröd.

Vid festliga tillfällen kompletterades råvarorna med mera kött i mån av tillgång.

ÖL – BÅDE DRYCK OCH LIVSMEDEL

Varm körsbärssoppa smaksatt med kanel och avredd med vetemjöl i smör är ett exempel på en lyxigare 1600-talsrätt.

För alla åt inte likadant i 1600-talets samhälle. Främst hos de lägre klasserna skilde sig matvanorna åt. En fattig familj i Sverige åt surmjölk och rågmjölsgröt till vardags. En

Humle var en viktig ingrediens i ölet, som av patriotiska skäl sattes framför vinet. Plansch ur Olof Rudbecks "Blomboken", påbörjad under 1670-talet. Originalen finns hos Uppsala Universitetsbibliotek och finns digitaliserade i plattformen Alvin.

fattig italiensk familj åt bröd och oliver. De var helt enkelt hänvisade till de råvaror som fanns att tillgå lokalt.

En rik köpman eller adelsman kunde känna sig hemma oavsett var i Europa han var. Han kunde få kyckling i saffranssås eller gädda både hemma i Göteborg och annorstädes. För de rika fanns helt andra råvaror att få tag på än för vanligt folk. De kunde äta god och allsidig mat och följa trender från utlandet. Mer kött till vardags, exotiska kryddor, importerat vin och tyskt öl, som var fem gånger så dyrt som det svenska och kallades prysseröl eller traveröl. En lyxvara för dem som hade råd.

Men öl, svenskt hembryggt öl, var mycket viktigt för alla i 1600-talets Sverige. Öl var både dryck och livsmedel. Öl användes till exempel som ingrediens i mat och bas i soppor och såser.

Ölet var så viktigt att gästabuden fick namn efter det. Man talade om barnsöl och gravöl.

Bönderna bryggde sitt öl hemma på gården. Det svagaste som framställdes kallades svenneöl.

Brännvin var däremot inte en lika vanlig dryck som öl och vin under 1600-talet i Sverige. Detta betydde inte att man inte brände sitt brännvin. Råg och vete användes som råvara. När man drack brännvin på 1600-talet var det för att stärka den mänskliga kroppen eller hjälpa kroppen med matsmältningen efter en större måltid.

des som råvara. När man drack brännvin på 1600-talet var det för att stärka den mänskliga kroppen eller hjälpa kroppen med matsmältningen efter en större måltid.

KÅLGÅRD OCH ÖRTAGÅRD

På 1600-talet var det vanligt med köksträdgårdar, så kallade kålgårdar, framför allt i städerna. De låg bakom bostadshusen och hade rektangulära odlingsbäddar med gångar emellan. Kålgårdar fanns också runt Göteborg. Trädgårdsredskapen som användes var spade, grep, skära, lie och vattenkrukor med hål i botten.

I kålgården odlades ätbara växter men även medicinalväxter, prydnadsväxter och växter

med symbolisk innebörd. I Skåne har man odlat sallad, dill, isop och cikoria. I Östergötland till exempel krondill, palsternacka, kål, fänkål, salvia och hjärtstilla.

Under 1600-talet växte adeln sig starkare och rikare i landet. De tog på sig rollen att sprida kunskap om trädgårdsskötseln och i mitten av 1600-talet presenterades en liten trädgårdshandbok. I den står att läsa vilka trädgårdsväxter en svensk borde odla och äta.

När klosterväsendet etablerades i Norden förde munkarna hit nya växter som började odlas i anlagda örtagårdar. Bland de växter som kom hit från Medelhavsområdet var dill, salvia och fänkål. Växternas läkande egenskaper och råd kring deras användning nedtecknades i handskrivna manuskript. Bland örter som nämns finns lavendel, malört och citronmeliss. I klostret torkades och destillerades de skördade örterna för tillredning av bland annat salvor och dekokter.

Odlingsbäddarna var ofta upphöjda och byggda av flätad pil, tegel eller sten. Många örtagårdar hade brunnar och spaljeer. I de medeltida klostren fanns också plats för meditation i örtagården.

KRYDDOR, FRUKT OCH HUMLE

Användningen av kryddor spred sig i Sverige från medeltiden och framåt. De kryddor som importerades till Nordeuropa under medeltiden producerades främst i Främre Indien, Indonesien och Moluckerna. Italienska köpmän förde dem vidare upp till Belgien (Brygge) för att därifrån fraktas till exempelvis Stockholm och Göteborg. Ingefära, saffran och kanel importerades oftast i torkad och pulvriserad form, ungefär som idag.

Kryddor var ganska dyra men de som hade råd använde stora mängder i maten. Detta var kanske ett sätt att visa att man hade råd. Dessutom kunde råvarorna ha fått dålig smak

Dill, en av de växter munkarna förde med sig från Medelhavsområdet. Här illustrerad i Olof Rudbecks "Blomboken", slutet av 1600-talet.

av att ligga lagrade länge. En annan möjlig förklaring är att importerade exotiska kryddor var ett ganska nytt fenomen och att överkrydda maten var helt enkelt en modefluga.

En del kryddväxter kunde odlas här hemma i ”kryddegardher”: dill, kummin, fänkål, körvel, anis, isop, salvia, koriander, kyndel, basilika, åbrodd, senap, mynta, pepparrot, humle, lök, vitlök, timjan. Växter som pors och mjödört kunde skördas i skogen. Många av växterna användes dessutom som läkeväxter.

I medeltida skriftkällor står det att träden i en fruktträdgård ska planteras i rader med sand eller gräs emellan. Den ska omges av ett plank, murar eller häckar. Redan på 1100-talet kände man till ympningsteknik. Fruktträdgårdar fanns på 1600-talet både på landsbygden och i städer som Göteborg. I trädgårdarna fanns också drivhus, orangerier och växthus. I Sverige var det vanligast med äppelträd, men man odlade också päron, körsbär och krikon. Det kunde också finnas mulbärs-, valnöts- och bergamotträd. Korinter, granatäpplen och hasselnötter importerades.

På 1600 och 1700-talet var humlegårdar vanliga på landsbygden och runt städerna. Under slutet av medeltiden var det lag på att alla bönder skulle ha en humlegård. Humle, tillsammans med vatten, malt och jäst var ju ingredienserna till det viktiga ölet.

FISK FRÅN HAV OCH SJÖ

I kuststaden/sjöstaden Göteborg var fisk naturligtvis ett mycket viktigt livsmedel. På medeltiden åt man fisk varje fredag och på andra katolska fastedagar, men fiskrätter lagades också till fest.

Bönder fiskade när de hade tid över från jordbruket, men det fanns också heltidsfiskare. Fisket skedde med ljuster, nät eller krok. I Lödöse utanför Göteborg har man hittat fiskredskap i nästan alla gårdslämningar. Vissa redskap tyder på att man även fiskat i havet.

Torsk och salt sill var mycket vanlig mat. Sill och strömming var en av Hansans vanligaste handelsvaror. Man åt mycket färsk fisk och resten saltades med salt från Tyskland, torkades eller röktes för att hålla en längre tid. I fiskrika områden kunde man till och med betala sin skatt i fisk.

I Göta älv fanns det troligen mycket lax och i Lödöse-materialet har man också hittat rester av gädda, abborre och mört. De vanligaste fynden av fiskben är från långa, kummel och torsk. Dessa djuphavsfiskar har importerats i torkad form, troligen från Norge och England.

I Göteborg föredrog man att äta saltvattensfisk. Sötvattensfisk från dammar och små insjöar undveks, där var vattnet mer eller mindre stillastående.

SILL BÄSTA FISKEN

På vintern fångades den unga laken, som var bäst då. Strömming och nors fångades fullstora. Sill ansågs som den bästa fisken att äta, en nyinsaltad sill var det bästa i både smak och konsistens. Import av sill skedde till Göteborg från Holland, England och Skottland.

Kabeljo (torkad eller saltad långa, lubb eller stor torsk) var en populär fiskrätt med mört och lättsmält kött. Den fångades i vattnen utanför Göteborg. Ibland talade man också om kabeljo som en fiskart. Det finns ett citat från 1642 i Svenska Akademiens ordbok där det om kabeljo sägs att det är ”then sundaste Haaff-fisken: Han fåås ey mångenstädes frisk här i Swerige, vthan widh Götheborgh.” Ställfisken, som liknade kabeljo men var mindre i storlek, förekom likaså mest i vattnen utanför Göteborg. Torsk förekom i stora mängder. Torsken är lösare i köttet än ställfisken och äts helst färsk eller rimmad.

Makrillen är fetare, ansågs lite svårsmält. Stör förekom endast utanför Göteborg, en svårsmält fisk med sällsam smak. Stören kokades i saltvatten, lades ner i en ättiksmarinad och serverades sedan överdragen med fiskbuljong. Pastejer kunde fyllas med störkött.

Lax fångades ung och äts färsk, många saltade och rökte laxen. Det bästa var laxhuvudet enligt 1600-talssmak. Siken liknade laxen och rekommenderades att ätas färsk för sitt lösare kött. Gädda och abborre ansågs som sunda och hälsosamma fiskar. Abborren ansågs som särskilt delikat, äts kokt, stuvad eller halstrad.

Alla skaldjur äts varma. Kräfta passar till exempel bra till soppa och ragu. Musslor togs ur och lades i panna tillsammans med smör och peppar, muskot och lök och gratinerades. Ostron äts sällan naturella, de stektes och stuvades. Räkor kokades i vitt vin, salt, svartpeppar, lagerblad och ättika.

Hummer kokades i vatten och äts med ättika.

LIKT OCH OLIKT

När det gällde mjölk var förstås hållbarhetsteknikerna av särskilt stor betydelse på 1600-talet när inga kylskåp eller frysar fanns. Sommarens överskott av mjölk sparades i form av surmjölk, ost eller saltat smör.

Västgötaosten var den bästa. Den kan liknas vid parmesanost. Mjölk blandades med grädde och man lät blandningen löpa till ost. Därefter saltades och torkades den. Osten måste passas så att den inte blev för hård eller för tät eller hålig i sin struktur. Vasslan kokades med örter, silades av och gavs till sjuka. Komjölksostar var populärare än får- och getostar.

Det kött som var vanligast på 1600-talet var nötkött. Det syns tydligt i det arkeologiska

Sill var en viktig beståndsdel i kosten på 1600-talet, så även i Göteborg. Livsmedel brukar inte avbildas på vapensköldar och sigill, men staden Marstrand, med medeltida anor, har tre sillar i sitt sigill, här i en version från 1611. (Nordiska museets digitala museum)

materialet. Kokt kött serverades ofta i sitt spad. Rökt kött ansågs vara en delikatess, men rökningen fungerade ju även som konserveringsmetod. Saltning och torkning var annars de vanligaste sätten för konservering. Kött av svin var också vanligt, liksom korv. Kött och fåglar kunde stekas på spett eller bakas in i deg.

Köttet kunde serveras med olika grönsaker: huvudkål med färskt kött, rovor med fårkött. Nötkött kunde också serveras med sönderstötta honungskakor.

Hönor, tuppar och vilda fåglar äts. Kalkon, fasan, skogduvor och tamduvor äts, änder, svanar och påfåglar äts inte. Tjäder och orre var goda men torra. Järpen var god. Kramsfåglar (ätbara småfåglar som trast, sparv, sidensvans, lärka) äts kokta.

Ägg från ankor och gäss äts. När vitan, efter kokning, stannat kunde man röra ihop den med gulan när man skurit toppen av ägget.

Den mat som stod på borden i Göteborg på 1600-talet känns naturligtvis delvis främmande idag.

Inte råvarorna kanske så mycket som tillredningen och kombinationerna. Rotfrukts-soppa med bröd och salt sill eller flundror kokta med örter får kanske en gom på 2000-talet att tveka.

Men en lång rad rätter, som stormaktstidens göteborgare lät sig väl smaka, lever i högsta välmåga även i våra moderna kök bland hämtpizzor och hamburgare.

Det är äggrätter som till exempel våfflor, pannkakor och äggkaka – en efterrätt med insyltade citronskal – eller ägggröra med smaksättning av exempelvis citron, mandel, grädde eller ost.

Andra råvaror som var populära framför allt till festrätter är så även idag, till exempel kalvkött, oxstek, hare och lamm. Fårkött, tunga och kalvbräss har väl en lite gammaldags känsla, men å andra sidan verkar kanin och vildsvin gå mot en ny vår. Och struvor, klenäter och semlor hör ännu till våra älskade mattraditioner.

En sak som däremot skiljer oss från 1600-talet är användningen av svamp. På den här tiden ansågs svamp vara mat för kreaturen, men inte för människor. Den enda svamp som fanns i kokböckerna var champinjoner. I Cajsa Wargs kokbok ”Hjelpreda i Hushållningen för Unga Fruentimber” år 1755 nämns champinjoner, murklor och riskor. Linné talade på 1730- och 40-talen även om blodriskor.

Men svampen hade många öknamn: kärringaflis, puggelhattar, koäta, vargfis eller trollhatt. Det var ingenting för göteborgarna på 1600-talet.

Referenser

Svenska Akademiens ordbok

Söderlind, Ulrica, *StorMatsTiden: mat och dryck under svenskt 1600-tal*. (Stockholm: Carlsson 2012).
Warg, Cajsa, *Hjelpreda i Hushållningen för Unga Fruentimber* (Stockholm: Grefning 1755).

VAD DOG MAN AV?

VAD DOG MAN AV under de första hundra åren i Göteborg? Tyvärr kan vi inte veta det – stadens myndigheter har inte fört någon statistik och bara enstaka kyrkoböcker finns bevarade. Det får bli gissningar; jag ska försöka att gissa, förhoppningsvis på en någotsånär vetenskaplig grund. Jag kommer även att berätta en smula om de olika yrkesgrupper som ägnade sig åt de sjuka på den tiden och vad de gjorde.

DÖDLIGHET OCH LIVSLÄNGD

Sverige var först i världen, 1749, med en statistisk myndighet – Tabellverket – som samlade upplysningar om levande, döda och vilka sjukdomar befolkningen dog av. Syftet var strategiskt – att ta reda på hur stor befolkningen egentligen var och därmed få en uppfattning om vår förmåga att föra krig och stå emot anfall. Det visade sig att vi bara var 1,5 miljoner och siffran klassades som statshemlighet – det var viktigt att främmande makt inte fick reda på hur få och svaga vi var – då hade de kanske tagit chansen att utmana oss.

Tabellverket har försett Sverige med världens första och bästa statistik över befolkningen och dess livslängd. I figuren (bild 1) ser vi dödligheten i procent från 1725 och under närmare 200 år framöver, alltså hur stor del av befolkningen som dör varje år. Kurvan visar distinkta toppar som sammanfaller med perioder av krig eller missväxt. Men om man bortser från skillnaden mellan enstaka år, ser man en långsamt nedåtgående trend från ungefär 3% årlig dödlighet runt 1730,

Bild 1. Den årliga dödligheten i Sverige i procent av befolkningen. Data från Tabellverket. Långsiktigt minskar dödligheten, men enstaka år ses toppar i dödligheten, framför allt under år med missväxt och krig, då delar av befolkningen svält och epidemier härjade hos den försvagade befolkningen. Under svältåret 1773 dog mer än 5% av befolkningen, alltså var tjugonde svensk.

2% runt 1850, 1,5% lite efter sekelskiftet år 1900. Idag ligger dödligheten under 1% – år 2015 dog 91 002 personer och befolkningen var 9 851 017 (0,9%).

Vad kan medellivslängden ha varit i Göteborg på 1600-talet? Utgrävningar på Helgeandsholmen i Stockholm tyder på att medellivslängden under medeltiden låg strax över 30 år (Harrison, 2015). Så låt oss anta att den var 33 år i 1600-talets Göteborg. Det låter

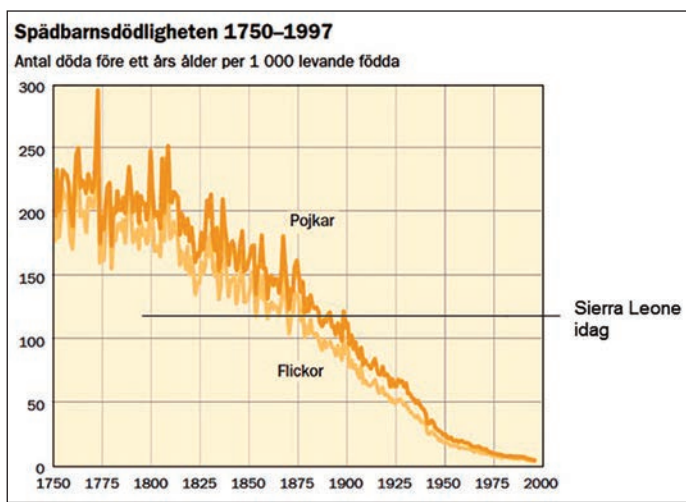

Bild 2. Spädbarnsdödligheten i Sverige från 1750 och framåt. Fram till början av 1800-talet dog minst 20% (>200 per tusen) före ett års ålder, men sedan minskade den stadigt och nådde 2% runt 1950; idag är den ungefär 0,2%. En hundrafoldig minskning på ungefär 200 år. Det land som idag har högst spädbarnsdödlighet är Sierra Leone, där 12% av barnen dör före ett års ålder. Det motsvarar nivån i Sverige cirka 1880.

Åldersintervall (år)	Dödlighet (%)
0-1	20
1-5	20
5-15	4
15-35	8
35-55	11
55-75	32
75-	5
Summa	100

Tabell 1. Tänk fördelning av dödsfall i olika åldrar i en population där medellådan är 33 år och spädbarnsdödligheten 20%, avsedd att ge en uppfattning om populationen på 1600-talet.

ofantligt kort, som om det inte fanns någon som blev över 40 år. Men så är inte fallet – om en hög andel av barnen dör tidigt dras medellivslängden ned betydligt. Vi vet att från det man började mäta, låg den svenska spädbarnsdödligheten på 20% (bild 2). Vart femte barn som föddes upplevde alltså inte sin ettårsdag. Som jämförelse har Sierra Leone idag världens högsta spädbarnsdödlighet, 12%. Ingenstans i världen lever man alltså så illa idag som vår svenska befolkning gjorde på 1600-talet. Barnadödligheten är dödligheten före fem års ålder, man kan ungefär räkna att den är dubbelt så hög som spädbarnsdödligheten; det är ungefär lika stor risk (i fattiga

länder) att barnet dör år 0-1 som år 1-5.

I tabell 1 har jag försökt mig på att göra en uppskattning av hur dödligheten i olika åldrar kan se ut i en population med en medellivslängd om 33 år, under förutsättning att 20 % av barnen dör under spädbarnsåret och nästan lika många mellan 1 och 5 års ålder. Man kan räkna ut att ganska många ändå blev minst 55 år gamla – i exemplet minst en tredjedel av alla, och att några även blev äldre än 75 år. I alla samhällen och alla tider har det alltså funnits gamla människor, vilket man kanske inte tror när man läser om en medellådan om 33 år.

Skulle mina enkla beräkningar kunna stämma med 1600-talets befolkningsammansättning?

Kanske något sånär, eftersom en studie av adelsmän under 1600-talet visar att deras genomsnittliga livslängd, spädbarnsdödligheten borträknad, var ungefär 50 år, men kortare för de lägre officerarna (Elmroth, 1991 s 282). Om man räknar bort spädbarnen och deras höga dödlighet från Tabell 1, får man en medellivslängd på 41 år. Den kanske skulle kunna stämma relativt väl för den befolkning som bodde i garnisonsstaden Göteborg på 1600-talet, en stad anlagd som militärt fäste.

VAD DOG MAN DÅ AV?

Exakt vad man dog av på 1600-talet i Göteborg kan vi inte veta, men kan få en uppfattning genom att titta i en kyrkobok från slutet av 1700-talet. Där finns fasta sjukdomskategorier och olika kolumner som anger den ålder då personen dog. Prästens uppgift var att rita en pinne i rätt ålderskolumn och för rätt sjukdom för varje person som dog i församlingen.

Som vi ser i tabell 2 (nästa uppslag), som är tagen från en kyrkobok, är mer än hälften av sjukdomsorsakerna infektioner. Men de klassificerades inte som sådana – på 1600- och 1700-talet hade man inget begrepp om smittsamma sjukdomar utan klassificerade dem utifrån vilket organ som drabbades och vilka symtom de gav.

Förutom infektionssjukdomar dog folk, då som nu, i slaganfall som innefattade både det som vi idag kallar ”stroke”, alltså hjärnblödning och blodpropp i hjärnan, och hjärtinfarkt. Cancer – kræftan – dödade en del av dem som hann uppnå tillräckligt hög ålder och olyckor dödade förstås många fler på 1600-talet än idag.

VILKA INFEKTIONER DOG MAN AV?

Infektionssjukdomarna var nog ändå det som satte mest skräck i folk. Vissa kom i epidemier – farsoter – medan andra var människornas ständiga följeslagare, såsom tuberkulosen, malarian och barnsjukdomarna mässling, difteri, kikhosta och scharlakansfeber.

De stora farsoterna var smittkoppor, rödsot, pest och tyfus. Kolera fanns däremot inte – den dök upp i Europa först på 1800-talet. Ständiga följeslagare var tuberkulosen och barnsjukdomarna som mässling, difteri, scharlakansfeber och kikhosta.

Farsoterna

Smittkoppor: Smittkoppor var en oerhört smittsam och dödlig virussjukdom som kom till Europa ungefär runt år 1000 från Ostasien. Under 1700-talet beräknas 60 miljoner ha dött i Europa till följd av smittkoppor, mest barn. Om vi antar att befolkningen uppgick till 100 miljoner, så dog kanske en halv procent av befolkningen i smittkoppor varje år, men en långt större andel av barnen. Ett talesätt var att ”Ett barn kan inte räknas till familjen förrän det med livet i bibehåll genomgått kopporna”.

Varioliseringen, att man rispade huden och gned in var från kopporna från en infekterad individ, var känd som förebyggande åtgärd redan på 1000-talet i Asien, men kom inte till Europa förrän på 1700-talet då frun till den engelske ministern i Konstantinopel

Sjukdomsnamn	Nutida översättning	Infektion
Hetsig feber, brännsjuka	Svår infektion tex blodförgiftning	X
Häll och stygn, bröstfeber	Lunginflammation, lungsäcksinflammation	X
Halsfluss		X
Njur- och blåssten		
Inspärrat bräck		
Hetsvulst, rosen, kallbrand	Hud- och mjukdelsinfektion	X
Slag, stick, bråd död		
Frossa, omväxlande feber	Malaria m.fl.	X
Röt och fläckfeber	Tyfus mm	X
Rödsot	Shigella	X
Blodhostning, förblödning	Tbc, blödande magsår, andra blödningar	(X)
Lungsot	Tuberkulos	X
Bukrev, kolik, förstoppning	Allehanda buksjukdomar tex galla	
Andtäppa, magslem, gulsot		(X)
Tränsjuka och tvinsot	Tränsjuka=tbc, tvinsot=borttynande	(X)
Gikt, led- och torrvärk		
Dragsjuka	Hjärnhinneinflammation eller förgiftning med mjölkdryga, troligen även nyföddhetsstelkramp	X
Fallandesot	Epilepsi	
Skörbjugg	C-vitaminbrist	
Fulsår, fistlar och benrötskador	Sårinfektioner (ofta stafylokokker), infektioner i benet (olika bakterier). Fistel = gång in genom huden	X
Vattusot	Hjärtsvikt, ödem	
Kräfta	Cancer	
Spetälska	Hudinfektion av Mycobacterium leprae	(X)
Venerisk sjukdom		X
Vattuskräck, av rasande djurs bett	Rabies	X
Ålderomsbräcklighet		
Barnsbörd		
Kvinnors blodgång	Blödning till döds, troligen efter förlösning	
Frissel	Akut febersjukdom med röda utslag, oklart vilken	X
Barns hjärtsprång, ryck, tandplåga	Kramptillstånd hos barn som gav medvetlöshet och död. Olika orsaker, ibland kanske epilepsi	
Kikhosta		X
Strypsjuka	Difteri	X
Mässling		X
Scharlakansfeber o näselfeber	Streptokocker – halsfluss	X
Älta och hård mage		
Maskar		X
Likmask eller barnkräfta		
Risen och engelska sjukan	Risen=undernäring hos barn. Engelska sjukan=D-vitaminbrist, rakit	
Oangiven sjuka		
Olyckshändelse		

snappade upp metoden och prövade den på sina barn. Dödligheten i variolisationen var ungefär 1%. Men efter att Jenner i slutet av 1700-talet uppfunnit vaccinationen, där var från de ofarliga kokopporna ristades in i huden, kunde smittkoporna i stort sett elimineras under 1800-talet i Europa och är numera utrotade i hela världen.

Rödsot (dysenteri): Rödsot innebär blodiga diarréer, förenade med feber och smärtsamma magkramp. Den orsakas av bakterien *Shigella*, en mycket nära släkting till den vanliga tarmbakterien *E. coli*, men med förmåga att invadera och skada cellerna i tjocktarmen. En våldsam inflammation uppstår – härav de blodiga diarréerna. Shigellan och rödsoten har funnits så länge man vet i Europa. Bakterien sprids fekalt-oral, alltså genom att dricksvattnet förorenas av avföring och den som dricker vattnet blir smittad och får diarré, som kommer ut i vattnet ... och så vidare.

Pest: Pestbakterien, *Yersinia pestis*, dök upp i Europa på 1300-talet och orsakade då epidemier som gick under namnet Digerdöden (den stora döden). Bakterien sprids med den orientaliska råttloppan *Xenopsylla cheopsis* som håller hus på svartråttan och brunråttan.

Sjukdomen finns i två former. Antingen infekteras man via blodet och bakterien slår sig ned i lymfknutor som svullnar och smärta – ”böldpest”, dödligheten är 30-90%. Man kan också få in bakterien i lungorna – ”lungpest” – och då kan den spridas via luften mellan människor. Lungpest har närmare 100% dödlighet.

År 1624 härjade pesten i Västergötland och det blev förbud på att bege sig utanför stadsportharna i Göteborg. Stadsläkaren Naaldwyck förnekade dock att det fanns pest i Göteborg.

Det sista pestutbrottet i Sverige ägde rum mellan 1710 och 1713. Bakterien finns kvar i Centralasien.

Tyfus: Tyfus orsakas av bakterier av släktet *Rickettsia*. De överförs med loppor, löss, fästingar och flugor och har förmågan att ta sig in i våra celler, överleva och föröka sig där. Olika rickettsia-arter orsakar olika sjukdomar – den epidemiska tyfusen orsakas av *Rickettsia prowazekii* som överförs via klädlöss. Epidemier har varit vanliga under krig, inte minst bland soldater. Symtomen är hög feber, huvudvärk, muskelvärk och hudutslag. Dödligheten är även idag 10-60%.

Tyfoid: Tyfoid och paratyfoid är helt andra sjukdomar än tyfus, men av någon anledning hade man länge svårt att skilja på dem – tyfoid betyder ”tyfusliknande”. Tyfoid och paratyfoid orsakas av *Salmonella* Typhi, respektive *Salmonella* Paratyphi. De är tarmbakterier som tar sig in i tarmens celler och därifrån via blodet till mjälten där de infekterar vita

Tabell 2 (till vänster). Exempel på sjukdomar som fanns i dödböckerna på 1700-talet.

blodkroppar. Symtomen är hög feber och frossa och dödligheten är hög. De är nära släktingar till de vanliga *Salmonella*-bakterierna som håller sig till tarmen och orsakar diarrésjukdom, som kan vara farlig om man inte har tillgång till vätska och omvårdnad, men inte annars.

De ständiga följeslagarna

Tuberkulos: Tuberkulos orsakas av tuberkulosbakterien *Mycobacterium tuberculosis* som funnits med människan så länge man känner till. Hos barn kan vilket organ som helst angripas – vanligt var mag-tarmtuberkulos som man fick av mjölk från tbc-infekterade kor. Hos barn, som har ett mindre vältränat immunsystem än vuxna, förlöper tbc-sjukdomen ofta snabbt och sprids i hela kroppen – så kallad miliartuberkulos. Hos ungdomar och vuxna är lungtuberkulosen ("lungsot") den vanligaste formen – en mycket långdragen sjukdom som aldrig läker ut och där immunsystemet kapslar in bakterien i så kallade granulom i lungan. Där hålls bakterierna i schack, men *granulomen* "smälter" (löses upp) och bakterierna kommer ut i luftrören. När den tuberkulossjuke hostar sprides de till andra som kan infekteras. Lungtuberkulos leder så småningom till döden genom allmän försvagning och utmärgling – trånsjuka – eller genom att man hostade upp så mycket blod att man avled – blodhosta.

Malaria: Malaria kallades "frossan", eftersom sjukdomen kännetecknas av febertoppar varannan eller var tredje dag. Andra namn var kallesiuka, koldesot, skälvosot, skälva, och frösesjuka, vilket beskriver hur man fryser och skakar under frossan, vilket är kroppens sätt att alstra värme och höja kroppstemperaturen. Malarian är en parasit som infekterar de röda blodkropparna; parasiten sprids med myggor som överför den när de suger blod. Frossan och febern orsakas av att blodkropparna sprängs av parasiten, vilket ger ett våldsam inflammationspådrag. Ett par tusen människor per år dog i malarian i Sverige, men långt fler var sjuka, särskilt i kusttrakter med sankmarker, till exempel runt Göta Älv och Väneren; annars var malarian vanligare på Ostkusten. Anophelesmyggan, som sprider malarian, förökar sig i stillastående vatten och utdikningarna på 1800-talet satte i stort sett stopp för malarian i Sverige.

Barnsjukdomarna: Barnsjukdomarna infekterade förr i princip alla barn eftersom man bodde så trångt. Mässlingen är en mycket smittsam virusjukdom och kikhosta en bakteriesjukdom. Båda smittar via luften och vardera orsakade ett par procent av dem som smittades. Scharlakansfeber är en svår halsfluss orsakad av streptokockbakterier och difteri (stryparsjuka, äkta krupp) en bakterie, *Corynebacterium diphtheriae*, som när den infekterar svalget och halsmandlarna orsakar en kraftig lokal inflammation. Den ger upphov till tjocka, gråvita sjok av var och död slemhinna – "membraner" – som kunde täppa till svalgen och kväva barnet. Bakterien bildar även toxiner (gifter) med effekt på hjärtat och dödligheten var relativt hög.

I bild 3 ser vi dödligheten i olika infektionssjukdomar i Sverige mellan 1865 och 1935. Vi ser att 1865 dör 12 000 av 100 000 personer (12 %) av infektionssjukdomar: *Shigella*, kolera, smittkoppor, kikhosta, mässling, difteri och scharlakansfeber. Till detta kommer tuberkulosen som inte är med i diagrammet, men beräknades stå för minst 10% av dödligheten i befolkningen. Vi kan alltså konstatera att minst 20% av dödsorsakerna var infektioner i Sverige 1865 och förmodligen en betydligt större andel på 1600-talet – säkert minst en tredjedel.

Vi ser också att barnsjukdomar som idag anses som relativt banala (även om enstaka barn kan dö av dem även idag) som mässling och kikhosta dödade 1000 per 100 000 individer, alltså stod för 1% av dödligheten i befolkningen. Eftersom det bara var barn som drabbades, är det alltså frågan om flera procent av barnen som årligen dukar under i dessa sjukdomar. Difteri och scharlakansfeber stod vardera för 3% av befolkningens dödlighet och eftersom även dessa i princip bara drabbade barn och ungdomar, var det långt större andel av barnen som dog i dessa sjukdomar.

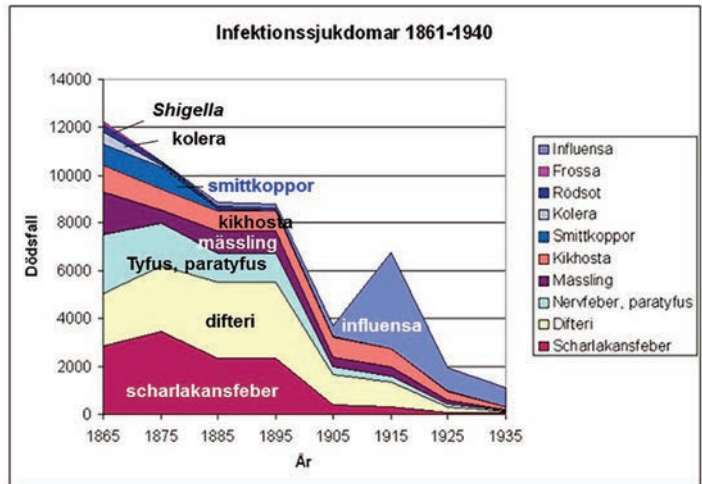

Bild 3. Dödligheten i infektionssjukdomar per hundra tusen individer i Sverige, tuberkulosen ej medräknad. Sammanlagt dör 12 tusen per hundra tusen, alltså 12%, av infektionssjukdomar 1865. Till detta kommer tuberkulosen som beräknas ha stått för minst 10% av dödsfallen. Förutom koleran, som dök upp på 1800-talet, var alla de sjukdomar som fanns 1865 säkert mycket vanliga dödsorsaker under 1600-talet, såsom rödsot (*Shigella*) smittkoppor, kikhosta, mässlingen, tyfus/paratyfus (den förra benämndes "nervfeber"), difteri och scharlakansfeber. Av någon anledning hade man svårt att skilja mellan tyfus (orsakad av *Rickettsia*-bakterier) och tyfoid (orsakad av *Salmonella Typhi*); båda går troligen under etiketten "tyfus".

HUR TRODDE MAN ATT INFEKTIONERNA UPPKOM?

Man särskiljde inte infektionssjukdomar från andra sjukdomar, utan klassificerade sjukdomarna utifrån vilket organ som drabbades och vilka symtom man hade. I stort sett fanns tre teorier: konstitutionen, miasman och kontagiumteorin.

Med *konstitutionen* menades att vissa platser var särskilt benägna att ge sjukdom, den var alltså inneboende i platsen. Venedig var till exempel känt för att ge malaria.

Enligt *miasmateorin*, som var oerhört populär från medeltiden till slutet av 1800-talet, orsakades infektionssjukdomarna av skämd luft. Man tänkte sig att sopor, fattiga kvarter,

skurvatten och annat avsevärt gift som gjorde människor sjuka. Teorins popularitet visas av namnet på sjukdomen malaria. Malaria orsakas av en parasit som man får in i blodet av en blodsugande mygga. Men ordet kommer av italienskans *mala*=dålig och *aria*=luft. Enligt den tredje teorin – *kontagiumteorin* – orsakades infektionerna av ett gift som överfördes från person till person. Det var den minst populära av teorierna före slutet av 1800-talet när bakteriologerna äntligen upptäckte bakterierna och visade att det var de som utgjorde smittan.

Det som kan tyckas egendomligt var att läkare och andra som hade med de sjuka att göra inte begrep sig på hur smittan spreds. Den praktiskt sinnade skeppsnäringen införde däremot redan på 1300-talet karantänen i hamnarna i Venedig, Livorno, Genua och Marseille. Man lät misstänkt smittade skepp ligga ute på reddan tills man såg att de inte bar med sig någon smittsam sjukdom. År 1577 införde Johan III en sådan bestämmelse i Sverige.

DE SOM HADE HAND OM GÖTEBORGARNAS HÄLSA

En mängd olika professioner och amatörer hade hand om de sjuka, vissa av dem reglerade av myndigheter, andra efter eget skön. De låg delvis i konflikt med varandra om kundkretsen. (bild 4)

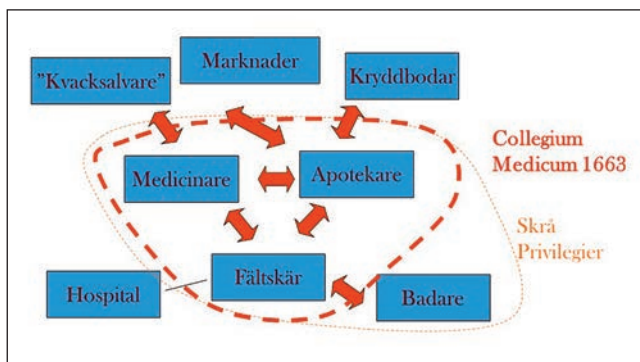

Bild 4. "Hälsoaktörerna" på 1600-talet. Medicinare, fältskärer och apotekare var de mest statusfyllda hälsoyrkena; badarna konkurrerade med fältskärerna om att utföra såromläggningar och slå åder. Apotekarna konkurrerade med medicinarna och med kryddbodarna. Läkarna, fältskärerna, apotekarna och badarna var professioner med skräprivilegier. Collegium Medicum bildades 1663 för att organisera dessa verksamheter och badarna kom att utestängas från sin privilegierade ställning. Förutom dessa professioner fanns konkurrenter såsom kryddbodar och marknader, där man sålde diverse medikamenter och pulver, kloka gubbar och gummor (kvacksalvare). Hospitalen var mest en inrättning för fattiga, psykiskt sjuka och utvecklingsstörda, men kanske passerade en fältskär ibland och tog hand om deras sår och eventuella benbrott.

Fältskärerna (bardskärarna eller barberarna) amputerade, slog åder, skar upp bölder, drog ut tänder och behandlade sår. Alltså skötte om det utvärtes, det som senare kom att bli kirurgin.

Bardskäraryrket daterar sig till 1100-talet, då påven förbjöd munkarna i klostren att raka sig själva, samtidigt som det krävdes att de skulle vara slätrakade. Kyrkans ledning ansåg att munkar och präster inte skulle ta hand om sjuka, utan koncentrera sig på att tjäna Gud. Man anställde då bardskärare (från Bart= skägg, *tyska*) för ändamålet.

Kyrkomötet i Clermont 1130 förbjöd exempelvis klostren att befatta sig med blodsutgjutelse, vilket innefattade att behandla benbrott och köttår. Man fick däremot syssla med åderlätning, alltså att ta

hål på blodkärl så att blodet rann ut - detta ansågs rena blodet från "den gula gallan", alltså blodplasma, som enligt den gamla grekiska humoralpatologin (Galenos, andra århundradet e. Kr.) var roten till många sjukdomar. Kanske berodde denna tokiga teori och skadliga verksamhet på att sjuka människor ofta har förhöjd "sänka", alltså att de röda blodkropparna sjunker snabbare till botten av ett rör och lämnar en halmgul vätska, blodplasma, ovanpå. Humoralpatologin härledde alla sjukdomar till en obalans mellan de fyra vätskorna blod, svart och gul galla och slem.

När inte klostren längre fick behandla sår och benbrott uppstod en brist på kunnigt folk som utförde dessa uppgifter. En del präster och munkar övergav sin kallelse och slog sig på bardskäraryrket, vilket andra Laterankonciliet kraftigt fördömde 1139 "(de) negligerar sitt eget yrkes heliga syfte och ger illusoriska löften om hälsa mot ogudaktig betalning". I Tours 1163 påmindes om att *Ecclesia abhorret a sanguine* = Kyrkan skyr låtandet av blod. Dock återfick präster och diakoner rätten att behandla benbrott av Fjärde Laterankonciliet i Rom 1215, medan blodsutjutelse, d.v.s. att bränna eller skära, förblev förbjudet.

Barberarna bildade ett skrå i Sverige redan 1496 – Bardskärargillet som fick skråprivilegier av Johan III 1571. I England bildades 1540 "The Barber-Surgeons' Company", vilket visar att kirurgin har sitt ursprung i barberarnas profession. Samma yrke benämndes också fältskär, vilket förstås syftar på att personer med kunskap om amputation och sårbehandling alltid medföljde arméerna i fält. Till skråsystemet hörde att noga reglera att inte för många sökte sig till yrket – det gällde att minska konkurrensen och kunna vidmakthålla sina privilegier. I barberarnas skråprivilegier angavs att det fick finnas högst sex fältskärer i Stockholm och tre i Nya Lödöse.

De barberare som verkade i Sverige var ofta tyskar eller holländare. I Göteborg fanns år 1621 fältskären Benedictus Fistulator (1600-1651) som ansågs ha kommit från Skottland och år 1667 finns en fältskär Daniel Gärtner i staden. Även sonen till Benedictus, Gustaf Fistulator (1641-1718) var stadsfältskär i Göteborg.

Badarna

En enklare variant av barberarna/fältskärerna var badarna. De arbetade på badhus, men hade också rätt att åderlåta och koppa blod. Koppning var en annan variant på att "rensa blodet" och "återställa balansen", man applicerade ett slutet kärl på huden och skapade ett undertryck som skulle dra ut orenheterna. Ibland skapade man små sår på huden för att underlätta utdragandet av blodet.

Under 1640-talet fanns särskilda "pestbarberare" i Stockholm som öppnade pestbörder. Under en pestepidemi 1657 i Stockholm flydde barberarna från staden, medan badarna stannade kvar och behandlade de pestsjuka. Som tack fick badarämbetet utökade privilegier. Från att tidigare ha haft rätt att bada, åderlåta, koppa och ta hand om pestsjuka, fick de nu även klippa hår, raka skägg, förbinda sår och ordinera olika kurer. De steg alltså i karriären.

I Göteborg fanns, samtidigt med fältskär Daniel Gärtner, en baderska, Kiättil Besö-

kares änka, som säkert delvis konkurrerade med honom om samma arbetsuppgifter – att slå åder, behandla sår och raka och klippa folk.

LÄKARNAS (MEDICINARNAS) HISTORIA

Påven Bonifatius VIII:s utfärdade en bulla 1300 som förbjöd kristna att skära itu och koka människokroppar, kanske för att pilgrimer kokade benen från dem som avlidit på den strapatsfyllda resan genom att koka deras ben så att de kunde tas hem och begravas. Men därigenom hade dissektion av människokroppen för anatomiska studier blivit förbjuden och inte förrän under renässansen vågade man trotsa kyrkan på denna punkt.

Medicin, alltså studiet av de invärtes sjukdomarna (till skillnad från de utvärtes som sköttes av fältskärerna), började praktiseras som en vetenskap i Italien under renässansen, bland annat i Padova. Medicinerna började dissekera lik och kartlägga människans anatomi. Alla som ville bli läkare fick resa till det ställe där man lärde ut denna vetenskap, först Italien men från slutet av 1500-talet framför allt Leiden i Holland. Sverige var ett primitivt land utan medicinsk tradition. General Mönichoven som arbetade hos Gustav II Adolf yttrade: ”Sverige måste vara ett bekymmersfritt land, där bara finnes en enda kung, en enda religion, och en enda läkare”.

När Göteborg anlades beslöts att man skulle ha en stadsläkare. Hans uppgift skulle vara att sköta stadens styresmän och deras familjer. Den första stadsläkaren blev Pieter á Naaldwyck från Holland som var verksam från 1621 till 1632. Han bodde på Hollendaregatan (nuvarande Drottninggatan). Han var också djurläkare och skrev en bok om hästar, samt drev ett tegelbruk vid Mölndalsån (ungefär där Katrinelundsgymnasiet och Ullevi ligger idag). Pieter á Naaldwyck kom i konflikt med myndigheterna – han tyckte nog att de borde köpa mer av hans tegel – och han lämnade staden 1632. Efter detta saknade staden stadsläkare i tio år.

Nästa stadsläkare var tysken Giorgius Maszowit (Mascovius) som var verksam mellan 1642 och 1648. Han efterträddes av ännu en tysk, Meyer.

APOTEKEN

I början av 1600-talet inrättades offentliga apotek i några av de större svenska städerna. Apotekaren hade kungligt privilegium på att driva verksamheten. År 1610 fanns en apotekare i Sverige men 1625 fanns det sex stycken bara i Stockholm. År 1625 fick apoteken ensamrätt på att sälja läkemedel och gifter. År 1635 bildades Apotekarsocieteten i Stockholm, som en intresse- och yrkesförening för apotekarna och 1675 fick societeten officiell status med kungliga privilegier.

Det första apoteket i Göteborg var Apoteket Enhörningen som drevs av Kilian Treutiger som också kallades Kilian Apotekare. År 1658 tillkom apoteket Strutsen och 1670 öppnade ett tredje apotek. Man importerade mycket apoteksvaror från Holland och Tyskland och på 1700-talet även från Kina, genom Ostindiska Kompaniets försorg. Man sålde

kryddor, örter, medicinalväxter, blandade specerier, starkvin och socker och på 1700-talet fick apoteken privilegiet för konfekttillverkning, vilket säkert var lönsamt.

Bland de mest populära varorna fanns galangarot (en släkting till ingefära), kinesisk rabarber (det var roten som användes), rabarber (roten) och sarsaparilla-roten (rötterna från den subtropiska växtfamiljen *Smilax*). Den senare användes mot syfilis och benämndes därför Fransosen-Rot (Fransosen var ett namn på könssjukdomar i allmänhet). Kinaroten, *Smilax chianae*, var en släkting med samma användningsområde. Även kryddor som saffran, ingefära, nejlikor och muskot användes som mediciner.

Kryddbodar

Det fanns också en sorts ”lättapotek”, kryddbodar, som säkert utövade en viss konkurrens med apoteken. Man sålde kryddor och även olika pulver, som gärna blandades med pulver och röktes i pipa.

HOSPITAL

Några sjukhus fanns inte – det som kallades hospital var fattighus och sinnesslöanstalter. Där tjänstgjorde inga läkare, möjligen kom någon fältskär förbi och såg till de gamlas sår. Ett hospital fanns i Gamla Lödöse och flyttades på kungens order till Nya Lödöse till en tomt vid Göta Älv. Det ställdes under Göteborgs magistrats ledning från 1668.

På hospitalet vistades 70-80 personer som var fattiga, psykiskt sjuka eller utvecklingsstörda. Där fanns både enstaka barn och gamla människor och många vistades där under decennier. Ungefär hälften kom från Göteborg, resten från omgivande landsbygd och städer som Alingsås och Uddevalla.

Linné passerade hospitalet 1746 på sin västgötska resa och beskriver de ”78 olyckl. personer” som vistades där: ”Runkar en skruv i hjärnan, stapplar strax förnuftet...Här sågs en Christian Utfall, vars skruv blivit förryckt å ett olyckat skepp. En Marit Månsdotter, som ... varit melankolisk. En Ceder-Crantz, som ej kunnat tänka lika med andra ... En Erik Engelbrektson, hade som en tiger över 20 år legat naken, innesluten i en krubba på trågaller ...” (Andersson, 1996). Begreppet ”att ha en skruv lös” fanns tydligen redan då!

Sjukstugor

Eftersom Göteborg var en garnisonsstad fanns en sjukstuga som betjänade militärerna. Det fanns också ett Kurhus, som huvudsakligen behandlade könssjukdomar.

ÖVRIGA ”HÄLSOAKTÖRER”

De som inte hade det gott ställt behandlades definitivt inte av medicinare, säkert inte särskilt ofta av fältskärer heller. Kloka gummor och kloka gubbar och diverse kvacksalvare tog hand om vanligt folks krämpor. Kvacksalvare kommer av det tyska ordet quacksalver,

från ordet salva och kwakkeln, fuska. Alltså en som fuskar med salvor. Dåtidens alternativmedicinare, således.

Det var alltså ganska många aktörer som gjorde anspråk på att ta hand om de sjuka och det förekom en del stridigheter om vem som skulle ha rätt till att göra vad. Medicinerna, apotekarna, fältskärerna och badarna hade skråprivilegier och det var noga reglerat vem som fick göra vad. Badarna hade lägre status än bardskärarna/fältskärerna, men fick utvidgade privilegier efter hand.

Collegium Medicum bildades 1663 och man försökte då sammanföra de professioner som skulle få behandla de sjuka. Efter diverse stridigheter blev slutresultatet att medicinerna, fältskärerna och apotekarna inkluderades, medan badarna lämnades utanför. Senare uteslöts även apotekarna och det moderna läkaryrket uppstod ur de två professionerna medicinare (tidigare läkare) och kirurger (tidigare barberare/fältskärer). Ända sedan dess har sjukvård alltid varit rigoröst indelad i kirurgi och medicin.

GJORDE DE NÅGON NYTTA?

Alla dessa yrkesgrupper som ägnade sig åt människokroppen och folks sjukdomar – gjorde de någon nytta?

Vad gäller medicinerna kan man nog svara ett kategoriskt Nej på den frågan. Deras kurer var sällan vetenskapligt eller empiriskt grundade och orsakade säkert en hel del skada, inte minst åderlåtningen och blodiglarna som naturligtvis försvagade de sjuka. Kräkmedel och lavemang var de andra universalkurerna som knappast heller lär ha förbättrat hälsan. Däremot var många medicinare mycket intresserade naturvetare och bidrog därmed till den naturvetenskapliga revolutionen. Linné är ett exempel på detta – hans läkargärning har inte lämnat några spår, men väl hans gärning som botanist. Många av medicinerna var just botanister. Eftersom alla medicinare var utbildade utomlands bidrog de också till att ge Sverige lite inflöde av utländsk bildning.

Apotekarna då? Knappast. Det är inte så troligt att de medikamenter som försålades på 1600- och 1700-talen gjorde någon nytta mot sjukdomar, möjligen med undantag av kininet som man använde mot malarian och kan ha bidragit till att den minskade under 1700-talet. Däremot var apotekarna också ofta skickliga botanister och intresserade kemister och bidrog till den naturvetenskapliga utvecklingen. Ett exempel är apotekaren Scheele som upptäckte flera grundämnen och var en lysande kemist.

Fältskärerna? De räddade nog livet på en del människor genom att amputera kroppsdelar som annars hade drabbats av kallbrand, varvid patienten lidit en säker död. Och genom att tömma bölder på var och lägga om sår.

Det allra viktigaste som skedde på det medicinska området var inrättandet av Collegium Medicum och att detta kollegium tog sig för att börja organisera barnmorskeväsendet. Död i barnsäng är en av de stora dödsorsakerna i samhällen utan fungerande sjukvård och att utbilda barnmorskor som hjälp till födande kvinnor måste ha fått en avsevärd positiv effekt på folkhälsan. Redan på 1600-talet skrevs en instruktionsbok och utfärdades

förordningar för barnmorskans verksamhet. Man tillrådde amning, vilket var en viktig åtgärd för att förbättra spädbarnens överlevnad – i vissa delar av landet var det tradition att föda upp barnen på komjölk, vilket inte är särskilt lämpligt.

Från mitten av 1700-talet blev det vanligt att via almanackor sprida hälsoråd till den stora allmänheten. Många av dessa råd skrevs av Collegium Medicum's medlemmar. Det stora genombrottet i folkhälsan skedde under andra hälften av 1800-talet och bestod i att man separerade vatten och avlopp och organiserade sophämtningen, så att man stoppade den stora spridningen av sjukdomar via den fekal-oral smittvägen.

Referenser

Andersson, Bertil, *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad 1619-1820*. Göteborg 1996.

Elmroth, Ingvar. *För kung och fosterland : studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600-1900*. Lund 1981.

Harrison, Dick, "Hur länge levde man på medeltiden?" *SvD* 27 maj 2015.

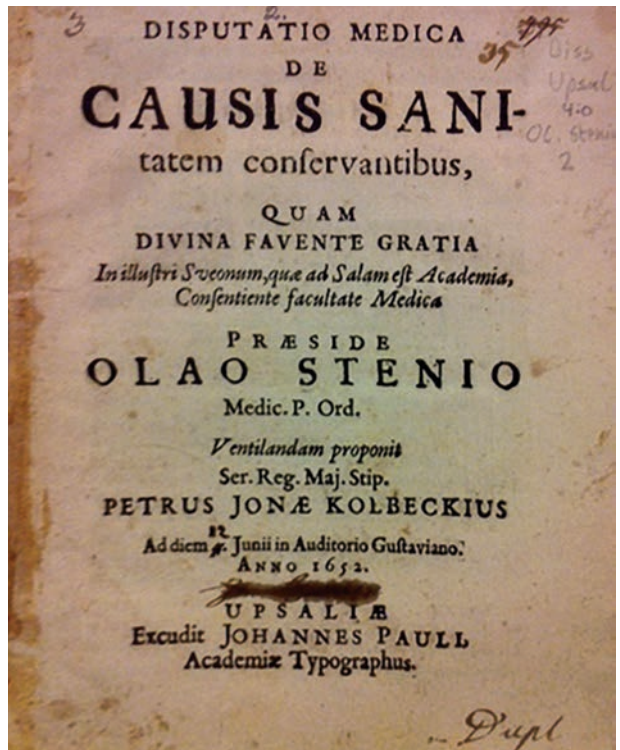
McCabe BH. "A brief history of the erythrocyte sedimentation rate". *Lab Med* 16(3):177-8, 1985.

DDSS Demografisk Databas Södra Sverige. Hjälpmedel – Dödsorsaker och sjukdomsnamn - förr och nu.

<http://ddss.nu/means/causeOfDeath?stat=1>

<https://www.svd.se/hur-lange-levde-man-pa-medeltiden>

Statistiska Centralbyrån, SCB. www.scb.se/statistik/BE/AA9999/2003M00/BE90SÅ9901_04.pdf

Den medicinska vetenskapen kunde inte göra mycket åt sjukdomarna. Men man funderade över hälsans orsaker. Här är titelbladet till en avhandling på latin ventilerad i Uppsala 1653, med titeln Om faktorer som befrämjar hälsan (*Disputatio medica de causis sanitatis*). Föda och dryck i fast och flytande form rekommenderas, så även kroppsrörelse, vila och måttliga känsloupplevelser. En tupplur efter maten ibland kan vara bra, och för övrigt är öl nyttigare än vin.

VAD VÄXTE I STADEN? OM TRÄDGÅRDSODLING, MAT, DRYCK OCH ÖRTMEDICIN

SPÅREN EFTER VAD MAN ODLAT, ätit och hur man medicinerat i det gamla Göteborg hittas inte bara i skriftliga dokument, de är också bevarade i lämningarna av den äldre stad som dagens Göteborg är byggt på. När dessa förstörs i samband med nybyggen undersöks och dokumenteras de arkeologiskt. Nuförtiden ses även växtlämningar som en självklar del av det arkeologiska materialet. Under de senaste decennierna har arkeobotaniska undersökningar kastat nytt ljus över det gamla Göteborgs trädgårds- och matkultur.

Denna artikel utgår dels från de pågående undersökningarna i Gamlestaden med lämningarna efter medeltidsstaden Nya Lödöse¹, dels från några mindre undersökningar i det gamla Göteborg. Lämningarna ligger inom den moderna stadens gränser men var i äldre tid två olika städer. Nya Lödöse anlades 1473 och existerade formellt till 1624 då borgarna beordrades flytta till den nya befästningsstaden. De undersökta lämningarna i Göteborg dateras till perioden 1620-1800.²

Växtlämningarna som berörs här är fröer som hittats med hjälp av mikroskop i jordprover under utgrävningens gång. Det rör sig dels om växter som vuxit i själva staden, vilda eller odlade, dels om växter som insamlats och förts dit, till mat, dryck, hantverk och som djurfoder. Med hjälp av växtmaterialet kan vi förstå städernas tidigaste miljöer – som att såväl Nya Lödöse som Göteborg bägge anlagts i vad som tidigare varit betade eller slagna ängsmarker.

Fröerna hittas bland annat i trädgårdsjord och i hushålls- och latrinavfall – rester av det som hanterats i köken och som människor stoppat i sig – mat, dryck och medicin. Även i gravar på Nya Lödöses kyrkogård (med hittills 1200 uppgrävda gravar) har vi hittat spår efter de dödas sista måltider och den medicinska behandling de fått innan de dött. Ibland har vi också sett hjärtskärande spår av hur i synnerhet barngravar pryts med växter.

STADSODLING

Fenomenet stadsodling förefaller i Sverige vara lika gammalt som själva städerna. När dessa uppkommer under vikingatid och tidig medeltid så finns spåren av trädgårdsodling med från början, förmodligen för att hortikulturen redan var etablerad i det agrara sam-

Sedan 2013 har delar av medeltidsstaden Nya Lödöse i Gamlestaden grävts ut arkeologiskt eftersom delar av fornlämningen försvinner när området bebyggs. I samband med detta har även lämningar av växtrester undersökts. (Foto: Markus Andersson)

hället. Antagligen sågs den som en självklar del av hushållens jordbruksproduktion – städernas innevånare var under medeltiden även bönder.³ Urban trädgårdsodling, som idag ses som nytänkande, har från början varit en självklar del av det urbana konceptet. Det är först under 1800- och 1900-talet som stadsodlingarna försvunnit – främst till följd av att ytorna för odling bebyggdes, men också därför att kvinnorna som tidigare bedrivit odlingen gick till industrin och att priset på trädgårdsprodukter som såldes i staden sjönk i takt med att specialiserade handelsträdgårdar ökade sin produktion.⁴

Städernas trädgårdsodlingar var alltså en del i självförsörjningen, inte bara av grönsaker och örter till matlagningen, utan också till husapoteket. Bruket av medicinalväxter sågs inte som något suspekt eller udda (som en del romantiserade historieskrivningar framställer det), utan var en del av de flestas vardagsliv.

I många städer verkar det ha varit vanligast med odling på bakgården, men ibland fanns av olika skäl inte plats på tomterna och så verkar även situationen ha varit på många tomter i Nya Lödöse. Här berodde det på själva tomtstrukturen, med två motstående hushållslängor, en med bostäder/verkstad/kökhus och en med fähus och bodar, och däremellan en innergård som verkar ha använts på ett sätt som inte gav plats för en trädgård. Ändå ser vi i hushållens avfall att man bedrivit trädgårdsodling någonstans i närheten, någon

På en stor gård nordost om kyrkan, möjligen prästgården, påträffades lämningar efter en örtagård med medicinalväxter och örtekryddor. (Målning av förf.)

annan användning finns inte för utsäde av trädgårdsgrödor som exempelvis kål, palsternacka, morot och betor. Dessa trädgårdar kan antingen ha legat på tomma tomter som fungerade som odlingslotter i staden – sådana har till exempel påträffats längs Sävås nordsida, eller på lotter som legat strax utanför vallgraven. Söder om den södra delen av vallgraven verkar sådana lotter ha legat, vilket märks genom att vallgraven innehåller trädgårdsavfall.

Området söder om vallgraven är förstört av senare tiders odling, men vi finner ändå spår som indikerar att det varit indelat i lotter. Ett exempel på det är att någon rötat lin i vallgravens strandkant, en verksamhet som knappast kan ha förekommit om marken utanför vallgraven varit allmänning eller en militär buffertzona. Om den däremot varit indelat i privata odlingslotter (vilket trädgårdsavfall i vallgraven antyder) så kan detta förklara linrötningen. Tillgången till vallgravsstranden var då privat.

Det finns också ett fint exempel på en trädgård som legat på en av stadsgårdarna direkt nordost om kyrkogården, möjligen en prästgård. På denna gård påträffades en brunn som fyllts igen med trädgårdsjord som antagligen skottats upp från dess omedelbara närhet. Utifrån växtinnehållet är den närmast att beskriva som en örtagård, med läkeväxter som isop, hjärtstilla, ringblomma, bolmört, akleja och opievallmo.

Ytterligare en inblick i en tidig göteborgsträdgård har vi fått vid undersökningar under Wennergrenska huset (vid Gustav Adolfs torg).⁵ I trädgårdsjord på en tomt som troligtvis tillhörde biskopen under 1620- och 1630-talen påträffades örten luktreseda. Det är ett exempel på en växts vars odling under denna period (1600-talet och framåt) främst motive- rades av estetiska skäl, i detta fall genom doften. Det är alltså ett exempel på det vi idag kan kalla nöjesodling, eller spår av en lustträdgård. En annan intressant växt i samma träd- gård är sparris, vilket mig veterligen är det tidigaste belägget för sparrisodling i Sverige.

Under räckan av hus vid Gustav Adolfs torg påträffades flera kulturlager som vittnar om att det under 1600- och 1700-talet funnits avancerade trädgårdsanläggningar här, med omfattande odlingar av örtkryddor, medicinalväxter, grönsaker och kanske också bärbuskar och fruktträd (tab. 1). Förmodligen var det odlingar som tillhörde stadens ledande skikt.

GRÖDOR TILL MAT

Direkta spår av matkulturen påträffas i två former. Spår av det som ätits förekommer i lat- riner och ibland i magar på begravda individer. Spår av det som tillagats påträffas i spisar eller köksolv. I Nya Lödöse har vi hittat rikligt med sådana spår.

Till basvarorna i köket ingår främst säd och då till stor del från borgarnas egna odlingar på stadsjordarna utanför staden. Här har kornet avgjort varit det viktigaste sädeslaget,

förmodligen underblåst av dess roll i ölbryggningen, men också som basingre- diens i grytor och gröt. Råg och havre tycks ha haft ungefär samma betydelse, bägge sannolikt som brödsäd. Under denna period slog rågknäckebrödet ige- nom på bred front i landet och ökade råg- produktionen framförallt längst ostkusten. På Västkusten odlades av klimatologiska skäl främst havre vilket också påverkade den lokala brödkulturen. Spår av vete förekommer i vanlig ordning sparsamt, vil- ket delvis förklaras av att detta sädeslag var dyrare än andra och konsumerades mer sällan, men också genom att det i högre utsträckning maldes och inte kon- sumerades som fullkorn.

Bondböna, som både hittats i Nya Lödöse och Gö- teborg, är ett exempel på en växt som kan ha odlats i både trädgårdar/kålgårdar i städerna och på åker- mark utanför. (Foto: förf.)

	Nya Lödöse	Göteborg		Nya Lödöse	Göteborg	
Insamlade vilda växter	Blåbär	●	●	Beta	○	
	Björnbär	●	●	Kål (ospec.)	●	●
	Blåhallon	●	○	Lungrot	○	●
	Enbär	●	●	Lök (ospec.)		○
	Hagtorn	○		Palsteracka	○	○
	Hallon	●	●	Rova/kålrot	○	●
	Hasselnöt	●	●	Rädisa/Rättika	○	○
	Hjortron		○	Sallat	○	○
	Häggbär	○		Sparris		○
	Kråkbär	○	○	Trädgårdsmålla		●
	Lingon	●	●	Krikon	○	●
	Nypon	○	○	Krusbär		○
	Pors	●	○	Parksmultron		○
	Rönnbär		○	Plommon	○	●
	Smultron	●	●	Päron		○
	Tranbär		○	Röda vinbär		○
Vejde	○		Surkörsbär	○	○	
Åkerbär		○	Svarta vinbär	○	○	
Importer	Bovete	○	○	Sötkörsbär	○	●
	Citrus (ospec.)		○	Äpple	○	○
	Daddel		○	Anis		○
	Fikon	●	●	Dill	○	●
	Hirs	○	●	Fänkål		○
	Kardemumma	○		Koriander	○	●
	Mandel		○	Kummin	○	○
	Oliv	○		Kungsmynta	●	○
	Paradiskorn	○		Mejram	○	○
	Peppar		○	Opievallmo	○	○
	Pinjenöt		○	Persilja	○	○
	Pumpa	○	○	Svartsenap	●	●
	Ris	○		Timjan	○	
	Russin	○	○	Akleja		○
	Svarta mullbär	○	○	Berberis	○	
	Svartkummin		○	Hjärtstillä	●	○
Valnöt	○	○	Hålnunneört	○		
Säd och baljväxter	Bondböna	○	○	Isop	○	
	Havre	●	●	Julros	○	
	Korn	●	●	Kattmynta		○
	Råg	●	●	Kransborre	○	○
	Vete	○	○	Läkemalva	○	
	Ärt	○	○	Pipranka	○	
	Hampa	●	●	Ringblomma	○	○
	Lin	●	●	Vi kattost		○
Humle	●	●	Luktreseda		○	

Tabell 1: Kulturväxtfynd från Nya Lödöse (1473-1624) och Göteborg (1620-1800). Ofyllda cirklar innebär förekomst, gråfärgade cirklar ca 10-100 fynd, svarta cirklar > 100 fynd.

I Nya Lödöse är det dock tydligt att rågbrödkulturen spelat en stor roll och detta behov har tillgodosetts genom att råg importerats. I detta avseende är materialet från Nya Lödöse likt materialet från samtida städer i östra Mellansverige, men skiljer sig något från övriga västkusten. Detta speglas genom differenser i stadens pollenflora (som speglar lokalt odlad och tröskad säd) och fynden av sädeskärnor (som speglar den lokala sädeskonsumtionen). Importsäden märks också genom spår av åkerogräs som sällan förekommer i Sverige, till exempelvis kolvhirs som här tolkats som att den kommit med importsäd från Polen. Behovet av råg i staden kan också förklaras med närvaron av en hög andel tyska och holländska köpmän som haft en mer kontinental brödkultur, där jästrågröd varit centralt.

Även baljväxter som ärtor och bondbönor ingick i sannolikt i baskosten och kan till en del ha kommit från egna odlingar. De påträffas i Göteborgs stadslämningar från medeltiden och framåt, men är underrepresenterade i materialet eftersom de bara bevaras vid förkolning och då är mycket ömtåliga.

Den här studien fokuserar på den vegetariska kosten, men kort kan också nämnas något om spåren av kött och fisk. Här märks både ett tydligt inslag från lokalt fångad fisk och från torkad stockfisk som var något av medeltidens "hamburgare" – en typ av kosmopolitisk matkultur som serverades i alla nordeuropeiska städer. Även kött, främst nöt och svin förekommer, men nästan inget viltkött. Det mesta av kött- och fiskrätterna verkar ha kokats, och nästa inga spår av grillning har påträffats. Det finns inga spår av ostron och skaldjur från Nya Lödöse, men gott om dessa i materialet från Göteborg. Denna typ av mat verkar slå igenom på 1620-1630-talen och sammanfaller med flytten till Göteborg.

Invid tornet på kyrkan i Nya Lödöse har vi hittat resterna av vad som förefaller vara ett dass. I botten fanns lite av latrinens innehåll kvar inskjutet mot murkanten, kanske som en följd av att det hamnat där via en öppning i tornet. Utifrån innehållet med dyra kryddor och exotiska frukter är det uppenbart att det är en mycket välbärgad person som använt dasset, antagligen prästen själv. I hela staden är detta den enda latrin vi hittills hittat. På alla stadsgårdar finns spår av mänsklig avföring, men den är alltid uppblandad med stalldynga, ett tecken på att materialet stackats ihop för att användas som gödsel. Möjligen fanns någon form av konstruktion i anslutning till gödselstacken – eller så använde man en flyttbar hink eller tunna som regelbundet tömdes där.

Mest framträdande i avföringen från Nya Lödöse är olika typer av vilda bär, björnbär och hallon dominerar, men även blåbär, lingon och hallon är vanliga när materialet är mer välbevarat. Det ger en intressant kontrast till de historiska källorna där vilda bär nästan aldrig nämns, vare sig som handelsvaror eller mat; kanske har det att göra med att vilda bär insamlades och salufördes av fattiga som var befriade från skatt och sällan omnämns.⁶ Det här mönstret känns igen från andra städer och i diskussionen om äldre matkultur är bären ständigt underskattade till följd av en stor tilltro till skriftligt källmaterial.

Av innehållet i latrinerna invid kyrkan (tab. 2) framgår att det måste vara en rik person som använt den, och i detta sammanhang finns inte många andra alternativ än prästen själv. Här finns exklusiva importvaror som ris och peppar, men även enklare import som

russin och hirs vittnar om en internationaliserad matkultur. Ris och hirs användes i en sorts söt välling eller gröt som serverades vid högtider och var tillåtna att ätas även under fastan. Denna rätt har kontinentalt ursprung och kan dels knytas till holländare och tyskar, men även personer med mer internationell matkultur som köpmän och präster.⁷

Basen i materialet består av fragmenterade sädeskorn – möjligen spår av grövre bröd. Men det är uppenbart att prästen ätit väl kryddad mat och tyckt om sötsaker. Här finns kryddor som koriander, dill och kummin; och spår av frukter (torkade eller syltade) som krikon, äpplen och svarta vinbär. Om frukterna och bären varit syltade så var även detta en lyxprodukt. Socker var dyrt, men att döma av nyare analyser kan det ha varit vanligare i städerna än man tidigare antagit.⁸

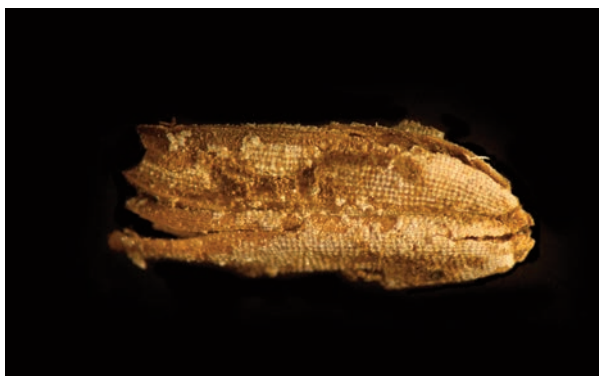
I latrinen fanns också fiskben, men rätt få ben av köttdjur, kanske ett tecken på kost under en fasteperiod då det inte var tillåtet att äta kött.

Hur rik var då prästen? Priset på exklusiva varor som peppar och ris var helt beroende av från vilken tid de införskaffades. Vår preliminära tolkning är att latrinen använts någon gång i slutet av stadens levnad, ungefär mellan 1580 och 1624. Under de första decennierna av 1600-talet skedde en dramatisk prissänkning på exotiska importvaror till följd av att de ostindiska kompanierna i England, Nederländerna, Frankrike och Danmark började föra in dessa varor i större skala till Nord-europa. Detta innebär att om latrinen är från slutet av 1500-talet så måste prästen ha varit rik om han haft råd med denna kost, medan han något decennium in på 1600-talet kan ha införskaffat dessa varor som en rätt ordinär borgare.

I just detta fall är det också möjligt att föreslå kandidater till just vems matvanor vi får en skymt av genom latrinen. Om latrinen tillhör det sena 1500-talet så har det sannolikt

Insamlade bär utgjorde en viktig del av kosten i städerna, men nämns knappt alls i skriftliga källor. Vilka bär som användes styrdes av lokala förutsättningar. I Nya Lödöse och Göteborg tillhörde björnbär de vanligaste bärslagen. b) Ris var under 1500- och 1600-talet en exklusiv importvara som bland annat användes i sötad gröt som serverades med torkad frukt. Det har påträffats i en latrin invid kyrkan Nya Lödöse.

Import	Spannmål	Hirs	Liksom ris vanligt i söta gröter eller vällingar som serverades med frukt eller bär
		Ris	Mycket exklusivt. Användes liksom hirs i söt gröt och välling som serverades med frukt eller bär
	Frukt	Vindruva	Importerades som russin som var vanlig i mat
	Krydda	Peppar	Mycket exklusiv krydda. Mognadsgraden motsvarar vår vitpeppar
Import eller lokalodlat	Spannmål etc	Säd	Fullkorn (oidentifierat) utgör den större delen av avföringsmassan, förmodligen från bröd eller gröt
		Linfrö	Vanligt förekommande i bröd och annan mat
	Frukt & bär	Hallon	Vanligaste bäret i Nya Lödöse
		Krikon	Serverades under större delen av året som torkade
		Lingon	Serverad både söttad och osöttad, även använd som konserveringsmedel
		Svarta vinbär	Ovanliga att finna, under medeltiden förmodligen knutna till exklusivare miljöer
		Äpple	Vanligt förekommande även som ingrediens i mat. Konsumerades även torkade
	Kryddor	Koriander	Ganska vanlig krydda som odlades även i Sverige, vanligen använd som frö
		Opievalmo	Vanligt förekommande brödkrydda
		Svartsenap	Vanlig matkrydda
Dill		Användes både i matlagning, som brännvins- och brödkrydda	
Kummin		Användes både i matlagning, som brännvins- och brödkrydda	

Tabell 2: Växter påträffade i prästlatrinen invid tornet till Nya Lödöse kyrka, daterad till slutet av 1500-talet eller 1600-talets början.

tillhört prästen Gunnar Arneri (som enligt Strömbom gav ”intrycket av kraft och nit”). Hans efterträdare hette Paulus Pauli som var verksam fram till sin död 1617. Vid sidan om dessa ordinarie präster var också tre kaplaner verksamma i kyrkan, och även dessa kan ha använt latrinen.

VÄXTER TILL DRYCK

Särskilt fascinerande är spåren efter ölbrygging. Öldrickandet tillhör våra äldsta bords-traditioner och före etablerandet av de stora bryggerierna på 1700- och 1800-talet bryggdes nästan allt öl i liten skala av hushållen själva. I princip alla drack öl, även barn. Hushållens ölbrygging framträder i form av de avsilade resterna av humle och pors, och de hittas lite här och där. Förmodligen har man gett resterna till svin, vilket kan förklara varför vi också hittar bryggeriavfall i fåhus. Vi har också hittat rester av brygg-hus, där bryggeriavfall legat på golvet.

Förkolnade porsnötter från ett golv i ett brygghus i Nya Lödöses senare fas, möjligen knutna till en brand 1612, är ett exempel på hur den lokala porsölskulturen levde kvar längre på den svenska västkusten än i andra delar av Europa. (Foto förf.)

Den äldre svenska ölkulturen hade en större variation och mångfald än den likriktning som följde på bryggerinäringens inträde då allt öl började humlas och jäsas med kontrollerade jästkulturer. Just porsen är ett exempel på en sådan äldre ölkrydda, och på västkusten liksom i Danmark förefaller porsölet ha varit särskilt omtyckt. På ostkusten var det vanligare att ölet kryddades med humle och pors i kombination. Den svenska västkusten kan i det närmaste betraktas som ett reliktområde för porsöl mellan 1400- och 1600-talet. Övriga Nordvästeuropa (inkl. Jylland och Själland) som under 1100- och 1300-talen tillhörde porsölsbältet, hade övergått till humleöl under 1300-talet, efter att holländska porshandlarna hade förlorat handelskriget mot de hanseatiska humle- och ölhandlarna.⁹

Nya Lödöse är spännande ur ett ölkultursperspektiv, eftersom staden förefaller ha varit en av de platser där dessa två kulturer existerade parallellt under längre tid än övriga Nordueuropa. Här där det tydligt att flera olika ölsorter bryggs. Rena porsöler av lokal typ verkar ha bryggs ända in i det tidiga 1600-talet, och under hela perioden förekommer blandöler av samma slag som i östra Mellansverige. Det rena humleölet intar dock en sär-

Medicinalväxten ringblomma (ovan: blomma, nedan: frö) odlades redan i Nya Lödöses tidigaste skede, kring 1470-talet. (Foto förf.)

skaliga bryggerier och ölhandeln. Där den lokala bryggeritraditionen levde vidare, som i Sverige, höll man alltså längre fast vid porsen.

För att få bukt med konkurrensen från pors införde de tyska humlehandlarna de ännu idag välkända "renhetslagar" som bannlyste andra ingredienser än malt, humle och vatten. Därtill spred man rykten om andra kryddors giftighet. Porsen, hävdade man, gav upphov till huvudvärk, synrubbingar, diarré och våldsamt rus. Visserligen förekom det att porsöl ibland bryggdes starkt för att öka hållbarheten, men överlag var det fråga om ren smutskastning. Ännu idag finns spår av dessa kampanjer i form av rykten om porsens giftighet, och många bryggerier framhäver ännu renhetslagarna som något att värna om och vara stolta över.

ställning som dominerande, dels i den lokala bryggeritraditionen, och dels genom stora mängder tyskt öl som till staden främst importerades från Stralsund.

I lämningarna från Göteborg förekommer lokala bryggerirester i hushållsavfallen ända in i det tidiga 1800-talet. Under 1600-talet är humlets dominans ännu tydligare och porsen förekommer i dessa rester endast i mindre utsträckning. Humleöl har i vissa fall spetsats med pors.

En vanlig missuppfattning när det gäller pors- och humleöl är att porsen skulle ha varit en sämre ersättare för humle, som främst hörde till de lägre klasserna. Dettas stämmer inte med situationen i Sverige, där det är tydligt att porsen uppskattades just som krydda, inte minst genom att man länge tillsatte det i humleöl även när tillgången på humle var god. Vad som däremot gav humlen en tydlig fördel var att den, i högre utsträckning än pors, verkade bakteriedödande vid bryggningen och gjorde ölet mer hållbart. Det var alltså mindre risk att brygga med humle, och ölet blev därtill okänsligt för transport och kunde lagras för försäljning. Dessa förhållanden påverkade dock främst stor-

VÄXTER TILL MEDICIN

Det var vanligt att odla medicinalväxter för husbehov.¹⁰ Inom hushållsmedicinen användes många växter som också användes som grönsaker och kryddor och dessa är av förklarliga skäl svåra att uttyda som just medicin, men vissa växter odlades specifikt som medicinalväxter. I Nya Lödöse och Göteborg har vi hittat spår av flera sådana (tab. 1). I några fall har vi också påträffat spår av hur medicin använts.

I spåren efter de odlade växterna kan vi till exempel nämna ringblomma, som påträffas i lämningar från det sena 1400-talet och framåt. Under samma period omnämns den också i svenska läkeböcker, och bland annat tillverkade man en sårsalva av den. Liksom många andra örtmediciner så var ringblommans användningsområde mycket brett, den användes även mot menstruationsbesvär, magsmärtor och hudutslag. Blommans gula färg ansågs enligt signaturlärans principer vara ett tecken på dess verkan mot gulsot. En annan intressant art är julrosen, som ansågs ha effekter som vi idag närmast skulle beskriva som de hos psykofarmaka. Den har påträffats i odlingsavfall från 1600-talet.

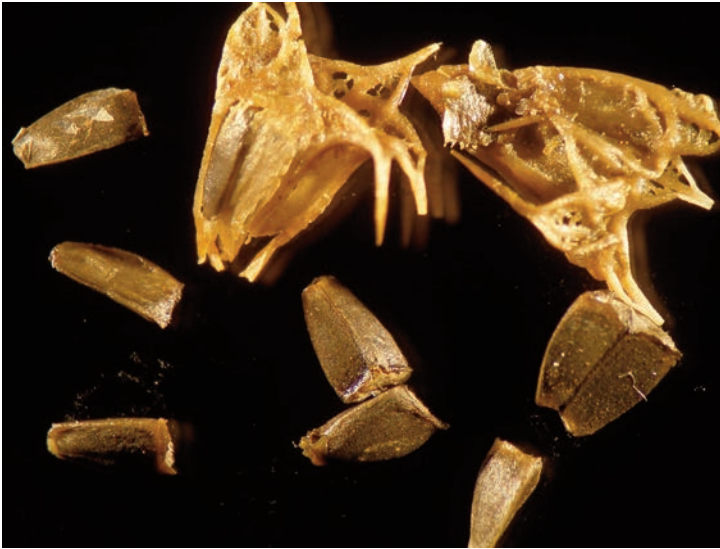
Särskilt spännande är fynd som antyder på vilket sätt medicinalväxter använts, och här ska två exempel på detta lyftas fram: rökning av bolmört för smärtstillning och drickande av en dekokt på hjärtstilla i samband med en förlossning.

I lämningar efter spisavfall i ett av husen påträffades ett stort antal förkolnade bolmörtsfröer. Bolmörten är giftig och en växt man inte gärna vill ha nära den plats där man lagar mat, vi hittar den i princip aldrig där, och antagligen har fröerna här medvetet hanterats vid spisen. En förklaring till detta är att rökning av bolmört användes vid bot av värk, i synnerhet tandvärk. Fröerna kunde till exempel läggas på ett glödgat järn varpå man sög in röken i munnen, ibland med ett litet rör. Denna behandlingsform är mycket gammal och påträffas bland annat i romersk medicin, och under medeltiden verkar den ha varit utbredd i hela Europa.¹¹

Bolmörten är starkt förknippad med myter om häxeri och förgiftning, inte minst i samband med den så kallade "häxsalvan" – den salva som häxorna enligt demonologerna (de teologer som studerade och förklarade häxeri) använde för sina blåkullafärder. Detta gav under 1900-talets första hälft upphov till vilda spekulationer om att narkoman-epidemier legat bakom häxprocesserna, och rasistiska fantasier om att giftörter som bolmört spreds till bondebefolkningen av illvilliga resandefolk som romer. I synnerhet fick dessa idéer näring och inte minst trovärdighet när de spreds och bekräftades av läkare

I avfallet från en spis hittades en stor mängd brända bolmörtsfröer som förmodligen är spår efter att dessa röks för tandverksbot. (Foto förf.)

I buken på en 20-25-årig kvinna som var begravd tillsammans med sitt nyfödda barn påträffades hundratal fröer och foderfragment från medicinalväxten hjärtstill, en ört som användes i samband med förlossning. (Foto förf.)

och apotekare med historiskt intresse, som med förtjusning såg att frustrerande irrationella historiska fenomen fick biokemiska förklaringar. Dessa myter har sedan dess varit seglivade trots att de sedan länge avfärdats som felaktiga.¹²

Till de mest gripande medicinska fynden hör spåren av örten hjärtstill i magen på en kvinna som dött i barnsäng och någon gång under 1500-talet begravts tillsammans med sin nyfödda – ett tecken på att erfarna och kunniga händer vårdat henne och försökt hjälpa henne intill slutet.¹³ Då liksom idag var barnafödande något mycket laddat, omgärdat av blandade känslor av glädjefull förväntan och oro. Förlossningen kunde vara livshotande både för kvinnan och barnet och omgavs av religiösa regler som stod i konflikt med vad många kvinnor själva önskade. Ångest inför barnafödande var vanligt, vilket inte minst märks i de brev och testamenten skrivna inför förlossningar som förberedelser om kvinnan skulle avlida.¹⁴

Kvinnan var i 20-25 årsåldern och hon hade fått dricka en osilad dekokt av örten, före, under eller efter förlossningen. Eftersom hon inte har ätit något annat så dog hon antagligen strax efter förlossningen. Samtida engelska, italienska och tyska läkeböcker omnämner hjärtstillan som användbar vid förlossning för ångestdämpning, smärtlindring och som sammandragande för livmodern.¹⁵ Att örten använts på detta sätt bekräftas också av dess engelska namn *motherwort*.¹⁶ Hjärtstillan finns däremot inte omnämnd i några medicinska skrifter från det medeltida Sverige, men arkeobotaniskt material visar att den länge odlats här. Internationellt är fyndet det första beviset för att örten verkligen användes vid förlossningar och inte bara var en teoretisk idé spridd i en snäv krets av lärda. Antagligen var det barnmorskor som spred kunskapen om att hjärtstill kunde användas på detta sätt.

I 1500-talets Nya Lödöse är det osäkert hur situationen för barnmorskorna såg ut. I staden tycks två bardskärare ha varit verksamma åt gången (mästare och gesäll). De tillhörde en manligt dominerad yrkeskår organiserad som ett skrå. Barnmorskorna däremot var kvinnor upplärda i muntlig tradition som främst bedrev sin verksamhet som bisyssla. Det fanns en tydlig hierarki bland de medicinska utövarna, och deras professionalisering och status var beroende av utövarnas kön och klass; men det är också tydligt att de olika utövarna i sin verksamhet var beroende av varandras kunnande.¹⁷

Att barnmorskor ska ha varit en särskilt utsatt grupp i samband med trolldomsanklagelser har varken kunnat beläggas i svenskt eller utländskt material.¹⁸ Däremot är det tydligt att den medicinska historiskrivningen ofta gett en negativ bild av barnmorskan, kanske för att yrket dominerades av kvinnor. Från svenskt håll finns exempel på hur man också svävade ut i rasistiska fantasier om hur den medeltida barnmorskan under inflytande från romer verkade som abortör, änglamakerska och som falskvittne under trolldomsanklagelserna.¹⁹

I Sverige reglerades yrkeskåren senare, först kring sekelskiftet 1700, genom en centraliserad utbildning och ett eget skråväsende. Nyordningen drevs igenom av läkaren Johan Hoorn, författare till den första svenska handboken för barnmorskor *Den svenska wälöfwade jord-gumman* från 1697. I förordet upprepar han sina föregångares klagovisa. Yrket, menade han, dominerades av samvetslösa fyllekärningar. Därtill var det svårt att få lämpliga kvinnor att bli barnmorskor på grund av yrkets usla villkor.

Utifrån nordeuropeiskt bildmaterial verkar det ha varit vanligt att föda sittandes eller knästående i säng. Ifrån rikare borgerliga miljöer är särskilda förlossningsstolar kända. Vi vet också att barnmorskor använde sig av örtmedicin i samband med vårdande av gravida och i samband med förlossningar, men om denna medicin är mycket lite känt. Möjligen hemlighölls information medvetet eftersom många örtmedicinska behandlingar sågs med misstänksamhet av kyrkan.²¹

Kyrkan hade starka åsikter om hur förlossningar skulle gå till. Tre sidor in i 1500-talets svenska bibelöversättning beskrevs Guds vilja i frågan: *Jagh skal få tigh mycken wedermödo tå tu aflat hafwer. Tu skalt föda tin barn medh sweda.* Smärta under graviditet och förlossning var straffet alla kvinnor skulle bära för syndafallet – när Eva fick Adam att äta av kunskapens frukt. Smärtlindring sågs därför som ett sätt att kringgå Guds vilja och sätta både mänsklighetens och den enskilda kvinnans frälsning på spel. För oss idag är det lätt att uppröras över de teologiska argumenten mot smärtlindring vid förlossning – att läsa det som ett utifrån kommande förtryck. Men för dåtidens kvinnor var de här frågorna inte enkla och de religiösa föreställningarna var ofta mycket starka också hos dem, vilket kunde leda till ångestladdade spänningsförhållanden. Även barnmorskors kunskap om preventivmedel och fosterfördrivning var något som oroade kyrkan. Det fanns också en uttalad oro för att de skulle bruka trolldom i samband med förlossningar. Den trolldomspraktiserande barnmorskan var en återkommande figur i många samtida demonologiska manualer.²²

Den muntliga kunskapsöverföringen var en självklarhet när utövarna inte var läs- och

Från Nya Lödöse har 1200 gravar undersökts från kyrkogården. Materialet är ovanlig välbevarat och i flera fall kan vi se hur de döda lagts till vila på bäddar av hö, halm och mossor. Från barngravar finns exempel på särskilt ömsinta prydnader med buketter och bäddar av ängsull. (Foto: Markus Andersson).

skrivkunniga och denna tradition förefaller ha fortlevt bland barnmorskor långt in i tidigmodern tid, trots att läs- och skrivkunnigheten ökade också bland kvinnor. Kanske har detta sin förklaring i den misstänksamhet yrkesgruppen betraktades med från olika håll, vilket också kan ha lett till att kunskaper om och bruk av örtmedicin medvetet hemlighölls för att inte väcka misstankar och orsaka anklagelser.²³

Arkeobotaniska fynd av hjärtstilla visar att odlingen har varit mycket spridd under medeltiden. I detta perspektiv är örtens frånvaro i de skriftliga källorna särskilt intressant. Hur kommer det sig att en medicinalväxt som är så vanlig inte omnämns i någon skriftlig källa? Kan det bero på att hjärtstillan främst brukades vid förlösningar, och att kunskapen därför främst var spridd bland kvinnor och okänd för de män som författade de medicinska manuskripten? Under medeltiden verkar det framförallt ha varit kvinnor som ansvarat för insamlande och odlande av medicinska örter,²⁴ och kanske vittnar hjärtstillans popularitet om just detta förhållande. Kanske inte hemlighetsmakeri i strikt bemärkelse, internationellt var ju örtens bruk välkänt – men möjligen fanns en återhållsamhet i vem man förmedlade sin kunskap till, här i synnerhet andra kvinnor.²⁵

VÄXTER TILL GRAVEN

I flera av gravarna på kyrkogården har arkeologerna hittat rester efter halm under skeletten. Analyserna visar att vissa av de döda begravts på bäddar av kornhalm, slaget hö och mossor. Materialet är ibland sammanklibbat med likfett som visar hur kroppen ruttnat på halm-bädden, men i de flesta fall saknas spår av flugpappor och insekter som levt av liken. Kanske beror detta på att halmen användes för att förvara de döda i under vinterhalvåret medan man väntade på tjällossningen. Begravningarna kunde då ske innan insekterna började angripa kropparna.

Vi har flera gånger i tidigare artiklar berättat om hur de döda på kyrkogården lagts på hö, halm eller mossor – kanske som ett slags ömhetsbetygelse där den döda inte skulle ligga rätt på den kalla fuktiga jorden, utan mjukt, som på en bädd. I de allra flesta fall rör det sig om enkla bäddar och vi har inte hittat så mycket spår av utsmyckningar, men i några barngravar finns ett iögonfallande innehåll i gravbäddarna.

Ett exempel är ett barn i 3-årsåldern som begravts utan kista och varit så litet att kroppen fått rum på en omsorgsfullt arrangerad bukett. Barnets fötter vilade på buketterns bas och huvudet på blommorna. Buketten utgjordes främst av prästkrage men också ängsskallra. Ett annat exempel är ett barn i sexårsåldern som lagts till vila på en bädd av hö och mossor. Men här visade analysen också på en stor mängd dun som plockats loss från tuvull. Ovanpå mossan har alltså barnet lagts ner på en vit omsorgsfullt arrangerad dunbädd, och ovan på denna dunbädd, runt den lilla lindade kroppen har man prytt dunbädden ytterligare med vitblommig nysört.

Med den djupt religiösa medeltida världsbilden för ögonen är det lätt att föreställa sig hur dessa blomsterarrangemang kunde symbolisera föreställningen om paradiset som en trädgård, men varför hittar vi då de finaste arrangemangen just i barngravar? Kanske är det rimligare att förklara blommorna och de ömsint iordningställda bäddarna i högre utsträckning är rena kärlekshandlingar. De efterlevande – kanske föräldrar och syskon – har här haft utrymme att personligen, för sista gången, uttrycka sin ömhet och sin saknad. Kanske är det här som vi lättast kommer nära de människor som levde, bråkade, åt, pratade, sov, älskade, drömde och längtade på samma plats som vi, fast för mellan 500 och 200 år sedan.

Noter

1. <http://stadennyalodose.se>
2. Larsson 1984; Wennberg & Gullbrand 2015 & 2016.
3. Lindeblad 2006; Lindeblad & Wennström 2007; Björklund 2010; Heimdahl 2010; Lindeblad & Heimdahl 2012; Heimdahl 2014d.

4. Ahrland 2006; Bäck et al. 2016
5. Wennberg & Gullbrand 2015.
6. Heimdahl 2012, Bäck et al. 2016.
7. Alsleben 2007, Strobacius 2016.
8. Algstad 2016.
9. Unger 2004, Balic & Heimdahl 2015.
10. Heimdahl 2014a, b, c; Stobart 2016.
11. Heimdahl 2009 & 2012.
12. Heimdahl 2009 & 2014c.
13. Heimdahl & Vretemark 2017.
14. Wesson 2014.
15. Raynalde 1545; Mattioli 1557; Gerard 1597; Parkinson 1640; Sharp 1671.
16. Larsson 2010.
17. Bergkvist 2013.
18. Harley 1999.
19. Hewe 1949.
20. Hoorn 1697.
21. Bergkvist 2013, Wesson 2014.
22. Taglia 2001, se även till exempel demonologiska handböcker som *Maleus Maleficarum*.
23. King 1998; Wesson 2014.
24. Bergqvist 2013.
25. Hobby 2014.

Referenser

- Ahrland, Å., 2006: *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Carlssons Bokförlag. Stockholm.
- Algstad, T., "Socker hos biskop Brask och andra under senmedeltid i Sverige", i: Gröntoft, M., Bonow, M., Gustafsson, S., Lindberg, M.: *Biskop Brasks måltider. Svensk mat mellan medeltid och renässans*, s 285-293.
- Alsleben, A., 2007: "Food consumption in the Hanseatic towns of Germany", i: Karg, Sabine: *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. National Museum. Köpenhamn.
- Balic, I. & Heimdahl, J., 2015: "Halmstads medeltida öltraditioner ur ett nationellt och internationellt perspektiv", i: Öbrink, M. (red.) *Vår by brokorp*. Hallands länsmuseum. Halland, s 143-184.
- Bergqvist, J., 2013: *Läkare och läkande. Läkekunstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund studies in historical archaeology 16. Lund.
- Björklund, A., 2010: *Historical Urban Agriculture. Food Production and Access to Land in Swedish Towns Before 1900*. Stockholm Studies in Human Geography 20. Stockholm University. Stockholm.
- Bäck, M., Heimdahl, J. & Vretemark, M., 2016: "Från odling till bord och avfall", i: Tagesson, G. & Carrelli, P., (red.): *Kalmar mellan dröm och verklighet. Konstruktionen av den tidigmoderna staden*. Arkeologerna Statens historiska museer. Linköping, s 286-357.
- Gerard, J. 1597: *Herball, or Generall Historie of Plantes*. John Norton. London.
- Harley, D. 1999: "Historians As Demonologists: the Myth of the Midwife-Witch." *Social History of Medicine* 3: s 1-26.

- Heimdahl, J., 2009: "Bolmörtens roll i magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden." *Fornvännen* 104 s 112-128.
- Heimdahl, J., 2010: "Barbariska trädgårdsmästare. Nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut." *Fornvännen* 105 s 265-280.
- Heimdahl, J., 2012: "Den klassiska världens medicin i 1100-talets Nyköping. Bränt bolmörtsfrö från Åkroken". *Fornvännen* 107 s 56-58.
- Heimdahl, J., 2014a: "Det borgerliga livets kryddor." I: Nordman, A-M., Nordström, M. & Pettersson, C. (red), *Stormaktsstaden Jönköping, 1614 och framåt*. Jönköpings länsmuseum: Jönköping. s 326-347.
- Heimdahl, J., 2014b: "Det blommande apoteket. Medicinsk odling i 1600-talets Jönköping", i: Stibeus, M. (red.): *Slaktarens kaj, apotekarens trädgård och fällberedarens gård. Arkeologi på tre gårdar i 1600- och 1700-talets Jönköping*. Riksantikvarieämbetet. s 82-93.
- Heimdahl, J., 2014c: "Arkeobotaniska spår av medicinalväxtodling och örtmedicinsk praktik i Sverige 1000-1700", i: Andréasson, A., Gräslund Berg, E., Heimdahl, J., Jakobsson A., Larsson, I. & Persson, E. (red): *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010-2013 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA)* SLU Rapport 2014:25, s 259-272.
- Heimdahl, J., 2014d: "När grönskans prakt till mull och stoft förtvina. Forna tiders trädgårdar i Sverige studerade genom kvartärgeologi och arkeobotanik 1999-2012", i: Andréasson, A., Gräslund Berg, E., Heimdahl, J., Jakobsson A., Larsson, I. & Persson, E. (red): *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010-2013 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA)*. SLU Rapport 2014:25 s 3-15.
- Heimdahl, J. & Vretemark, M., 2017: Oozing ulcer – Herbal Cure. Medical Cultures of Nya Lödöse Reflected in Bones and Plants. *International Journal of Historical Archaeology*. Online pub. april 2017.
- Hewe, N. 1949: *Läkeväxternas sällsamma historia. Del 1: Växter som verka på könsorganen*. Internationella offertbladets förlag, Helsingborg.
- Hobby, E., 2014: "Early-modern Midwifery Manuals and Herbal Practice", i: Francia, S. & Stobart, A. (eds.): *Critical Approaches to the History of Western Herbal Medicine*. Bloomsbury Academic: London & New York. s 67-85.
- Hoorn, J., 1697: *Den Svenska wälöfwade Jord Gumman*. Stockholm.
- King, H. 1998: *Hippocrates' Woman. Regarding the Female Body in Ancient Greece*. Routledge. London & New York.
- Larsson, E.-L., 1984: *Fruktar och fröer från det äldsta Göteborg – en botanisk makrofossilanalys av fyra 1600-1700-tals kvarter*. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Larsson, I., 2010: *Millefolium, Rölrika, Näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. (2:a uppl) Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Stockholm.
- Lindeblad, K., 2006: *Den gröna staden*. Larsson, Stefan. (red.): *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Lindeblad, K. & Heimdahl, J., 2012: *The Cultivated Town – Another Perspective on Urban Life*. NTAA, Prague.
- Lindeblad, K. & Wennström, S., 2007: *The Cultivated Town – Another Perspective on Urban Life Medieval Europe* Paris 2007, 4th International Congress of Medieval and Modern Archaeology. Paris.
- Mattioli 1557: *I discorsi ne i sei libri della materia medicinale di Pedaio Dioscoride Anazarbeo (rist. anast. Venezia, 1557)*. 1984: Il Libri Forne. Bologna.
- Parkinson, J., 1640: *Theatrum Botanicum. Or, An Herball of Large Extent: Containing Therein a More Ample and Exact History and Declaration of the Physicall Herbs and Plants*. The Cetes. London.

- Raynalde, T. 1545: *The Birth of Mankind: Otherwise Named the Womman's Book*. Ed. Hobby, E., 2009: Farham. Ashgate.
- Sharp, J., 1671: *The Midwives Book, or, the Whole Art of Midwifry Discovered*. Ed. Hobby, E. 1999: Oxford University Press. New York.
- Stobart, A., 2016: *Household Medicine in Seventeenth-century England*. Bloomsbury, Oxford.
- Strobaeus, P. 2016: "Matordningen. En spegling av Hans Brasks roll i samhället." I Gröntoft, M., Bonow, M., Gustafsson, S., Lindberg, M: *Biskop Brasks måltider. Svensk mat mellan medeltid och renässans*, s 115-134.
- Taglia, K. 2001: "Delivering a Christian Identity: Midwives in Northern French Synodal Legislation, c. 1200-1500", i: Biller, P. & Ziegler, J., *Religion and Medicine in the Middle Ages*. Woodbridge. York Medieval Press. Suffolk, s 77-90.
- Unger, R. 2004. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press.
- Wennberg, T. & Gullbrand, T., 2015: *Kv. Högvakten*. Göteborgs stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2015:9.
- Wennberg, T. & Gullbrand, T., Manuskript: kv. Bastionen. Inom Vallgraven 5:2. Arkeologisk rapport 2016:8.
- Wesson, N. 2014: "Early Modern Childbirth and Herbs. The Challenge of Finding the Sources." In: Francia, S. & Stobart, A. (eds.): *Critical Approaches to the History of Western Herbal Medicine*. Bloomsbury Academic. London & New York, s 131-148.

VAD LÄSTE MAN?

VILKA KUNDE LÄSA OCH KÖPA BÖCKER?

Vad läste man i Göteborg i äldre tid? Svaret på den frågan beror naturligtvis på vilket segment av detta ”man” vi fokuserar på. Läskunnigheten skiljde sig förstås radikalt åt mellan olika samhällsgrupper och det gällde också de ekonomiska förutsättningarna för litteraturinköp. Per definition kan nog dock ingen samhällsgrupp helt uteslutas vad gäller tillgången till litteratur. Efter vad Egil Johansson genom sina unika studier i kyrkornas läsundervisningsprotokoll har kunnat påvisa låg i slutet av 1600-talet läskunnigheten bland personer födda vid mitten av seklet runt femtio procent och andelen i yngre åldrar markant högre, något som inget annat land i Europa kunde mäta sig med vid denna tid.¹ Om man inte kunde läsa själv var därmed chansen stor att det i alla fall inom bekantskapskretsen fanns någon läskunnig som kunde läsa högt för dem som inte behärskade konsten.²

Det som således främst begränsade litteraturtillgängligheten var penningen, vilket Stina Hansson framhållit.³ Men även här förändrades prispildern under 1600-talets lopp och framförallt blev marknaden allt mer diversifierad, med böcker i många prisklasser. Skillingtryck av olika slag och innehåll blev mot seklet allt vanligare. Dessa kunde för en relativt billig peng köpas i bokhandeln eller av kringvandrande försäljare, och även litteratur av andligare art kunde oftast införskaffas för en inte alltför stor kostnad.⁴ I Amund Grefwes tryckeri i Göteborg kunde man enligt en bevarad förteckning över tryckeriets produkter för åren 1660–1675 köpa inte bara dyra tryck som *Christelig förklaring öfver then store propheten Esaïam* av Jonas Erics Billovius i tre volymer, utan även ”små tractater såsom Fredzfördragh, Stadgar, historier, wijsor och annat smått”, en typ av litteratur som även de mindre bemedlade på den göteborgska samhällsstegen skulle kunna ha tillskansat sig om viljan fanns.⁵

De ungefärliga 90 procent av befolkningen utanför stadsmurarna, som utgjorde allmogen och personer utanför ståndsordningen, och där reda pengar var någonting mycket ovanligt, kan inte heller helt räknas bort som potentiella bokköpare. Betalning kunde lika gärna erläggas *in natura* som i klingande mynt.⁶ Ett gott exempel på det har vi från 1690, då Arvid Svahla, präst från Dal, klagar inför kämnersrätten i Göteborg att han gett bokbindaren Nils Grefwe, Amund Grefwes son, 2 fjärdingar smör och tre stycken baggar i

utbyte mot en bok, ”Prucknero kallad”, men att han ännu inte fått densamma.⁷ Med ”Prucknero” avses förmodligen något verk av den tyske teologen Andreas Prückner (f. 1610). Kanske åsyftas hans *Manuale mille questionum* [...], som kom ut i flera utgåvor (till exempel 1661, 1668, 1679, 1689) och således verkar ha åtnjutit en viss popularitet.

TIDIGARE FORSKNING

För den som vill få en heltäckande bild av litteraturlivet i Göteborg i äldre tid finns det ingen mer gedigen källa än Gösta Lexts avhandling *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809* (1950). Lext går igenom alla delar av den göteborgska världen där böcker rörde sig, från de offentliga skolorna till de privata biblioteken. Han kartlägger bokimporten, boktryckerierna, bokhandlarna, bokbindarna och tidningsväsendet. Inte minst ger bouppteckningarna från tiden, med förbehåll för alla de brister de är behäftade med, en intressant inblick i göteborgarnas bokinnehav och läsvanor. Inte oväntat är det framför allt den andliga litteraturen som dominerar. Även om verk som ger uttryck för en i tiden allmän kristen trosåskådning är främst förekommande, representerad av uppbyggelseförfattare som Johan Arndt och Christian Scriver, tilltar under seklets gång innehavet av pietistisk och herrnhutisk litteratur.⁸

Tittar man bortom de religiösa verken är det böcker i juridik som är talrikast. Inte bara jurister och ämbetsmän ägde lagböcker utan även handelsmän och hantverkare – till och med en båtdräng och en sockerkokargesäll tycks ha varit i behov av att kunna konsultera sådana.⁹ Överhuvudtaget är det praktisk och fackbetonad litteratur som framträder i Lexts bouppteckningar. Den vittra och underhållande litteraturen lyser nästan helt med sin frånvaro, men så var det inte heller alltid att den togs upp, antingen på grund av det ringa värde upptecknaren ansåg att den betingade eller att den kunde riskera att kompromettera innehavaren.¹⁰

För den intresserade finns förstås mycket mer att hämta i Lexts uttömmande redogörelse. Vad det kan bli frågan om här när det gäller att svara på frågan vad man läste i Göteborg i äldre tid är att försöka säga något om tiden före Lexts undersökningsperiod, det vill säga något om litteraturens spridning i Göteborg från stadens grundande till stormaktstidens slut. Även om ett sådant intressant material som bevarade bouppteckningar före 1720 hade varit tillgängligt har tiden för detta arbete inte räckt till för några omfattande källstudier, utan jag har fått nöja mig med att sammanställa och analysera det som kan utläsas ur tryckt material från tiden och senare forskning.

Tryck och handskrifter cirkulerade och fanns tillgängliga i många sammanhang och många sfärer i det göteborgska samhället under 1600-talet. Naturligtvis behövde kyrkan sin särskilda litteratur för att bedriva den dagliga verksamheten, stadsförvaltningen och näringslivet var beroende av brevväxling och tillgång till protokoll, bokföring och lagtexter, kanske också stundtals av böcker i aritmetik, och i skolorna var behovet av skolböcker förstås kontinuerligt, om än sällan tillfredsställt. Vad vi dock närmast ska rikta in oss på är de ställen där litteratur fanns mer allmänt tillgänglig.

Det fanns förvisso redan tidigt ett större bibliotek i Göteborg i form av Hvitfeldtska gymnasiet boksamling, men detta var så vitt vi vet endast avsett för lektorer och lärjungar. 1721 brann dessutom hela skolbyggnaden inklusive biblioteket ned och totalförstördes, varför mycket litet är känt om dess innehåll. Gymnasiet och biblioteket rustades dock upp igen och blev 1764 även tillgängligt för allmänheten mot en subskriptionsavgift. De latinska och kyrkliga verk som till största delen upptog bibliotekets hyllor tilltalade dock borgarna i staden föga och det dröjde ett tag innan samlingen kunde kompletteras med tidskrifter och nyare fransk, engelsk och svensk litteratur, som på allvar kunde locka subskribenter. Under 1600-talet fanns dock inte detta utbud och de som mer fritt ville kunna välja sina läsefrukter var hänvisade till bokhandeln, som seklet igenom representerades av boktryckarnas och bokbindarnas försäljning samt ett relativt okänt mått att kolporterad lektyr.¹¹

BOKBINDARNA

Under hela 1600-talet rådde det förhållandet att bokbindarna hade privilegium på all försäljning av bundna böcker och redan tidigt uppträder de i Göteborg. Den förste vi känner vid namn är Peter Buchbinder, som nämns i underrättens protokoll 1630. Fem år senare uppträder Thomas Kuhn i arkiven, vilken inte bara utövade bokbindaryrket utan också 1653 uppförde ett pappersbruk vid Mölndalsån, som kom att producera papper på samma ort och ställe ända fram till 2005. Kuhn, som var av tysk härkomst, råkade stundtals i delo med sina underleverantörer, och en smal inblick i hans affärer kan till exempel fås genom hans tvist med boktryckaren i Strängnäs, Zacharias Brockenius.

Fallet bestod i att Brockenius beskyllde Kuhn för att ha lurat honom på pengar vid en försäljningsuppställning angående ”någre exemplar af svenske bibeln och andre böcker”. Kuhn hade orättmätigt behållit en större del av vinsten än avtalat, vilket Brockenius fordrade ersättning för.¹² Episoden är å ena sidan typisk för förhållandet mellan boktryckare och bokbindare under 1600-talet, där de förra idogt försökte bli av med eller gå runt de senares privilegium på bokmarknaden, men den är å andra sidan intressant på det viset att de båda kontrahenterna här ändå försökte att samarbeta. Brockenius erbjöd Kuhn böckerna mot att få ta del av försäljningen. De osålda skulle Kuhn returnera till Brockenius, varför den ekonomiska risken för denne i gengäld var minimal. Ett innovativt sätt av Brockenius att undgå det förbud mot handel med bundna böcker som förelåg honom som boktryckare.

Kuhn avled 1661 och efterträddes av sin landsman Johan Schenck. Denne dog 1675, men redan 1673 omtalas en annan bokbindare, Johan Bielfeld, och 1678 vet vi att Göteborg ägde åtminstone två bokbindare, Gottfried Meisner (död 1695) och den tidigare omtalade Nils Grefwe (död 1694). Därefter följer en rad andra av vilka i detta sammanhang särskilt Torsten Winberg kan nämnas, då en del av hans från Amsterdam importerade böcker finns upptagna i magistratsprotokollet av den 9 juni 1716. Däribland fanns mestadels litteratur på latin, t.ex. Ciceros tal, men också Nya testamentet på grekiska.¹³

Winberg räknade tydligen i detta fall med en lärd och språkkunnig kundkrets och det är väl inte otroligt att tänka att en del av lasten var menad för läroverkets gymnasister och lektorer.

ANDRA BOKHANDLARE

Tillstånd att få idka bokhandel kunde emellanåt ges till andra än medlemmar av bokbindarskrået. De som reste runt på marknader och saluförde böcker var under vissa perioder inte så få och dessa ambulerande boklådor kompletterades också av fasta sådana, inte sällan opererade av utländska bokhandlare. I Göteborg möter vi Heinrich Kreuger (död 1666) som 1634 erhöll frihet att sälja böcker i staden. Kreuger var kantor i Tyska kyrkan och kanske var det, som Helge Almquist föreslagit, just psalmböcker, som Kreuger inriktade sin försäljning på.¹⁴ Om han hade någon särskild bod för sin verksamhet är inte känt.

En lokal där det dock med säkerhet bedrevs bokhandel var rådhuset vid Gustav Adolfs torg. Två kringresande bokförare, Christoph Denhardt och Gottfried Liebezeit hyrde därstädes rum i mitten av 1670-talet, det vill säga strax efter att huset hade uppförts.

Bland de fasta bokhandlarna är annars den tidigast kände en Gottfried Stolle, vilken kommit i tvist med en kollega från Hamburg som uppehöll sig i Göteborg.¹⁵ Stolle drabbades sedermera av obestånd och fick pantsätta hela sitt boklager hos handlanden Henrik Weddinghusen (1664–1737), som 1695 auktionerade ut det. Om än olyckligt för Stolle hade det den lyckliga omständigheten med sig att vi genom auktionskatalogen kan få en inblick i de titlar han saluförde och därmed också vad han ansåg var säljbart till den göteborgska publiken – om än han till viss del verkat missbedöma detta, såvida inte hans

Sigismund Evenius, *Drey Tausend Klagen über das verdorbene Christenthum* (Quedlinburg, 1691) (Källa: Staatsbibliothek zu Berlin – PK, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000102100000000>)

ekonomiska bekymmer berodde på andra orsaker än dålig känsla för marknaden.

Stolles lager bestod till största delen av titlar i historia och teologi på flera olika språk.¹⁶ Till exempel fanns *Drey Tausend Klagen über das verdorbene Christenthum* utgiven av initialerna M.S.E.R. i Regensburg, men egentligen ett verk av den tyske pedagogen och skolreformatorn Sigismund Evenius (1587–1639). Den äldsta utgåva jag funnit är från 1691, så Stolle verkar ha försökt att hålla sig med relativt nyutkommen litteratur. En annan titel angiven i katalogen var ”*Les occupations Saintes des Ames finées*”. Denna något obskyra katalogpost torde indikera den fransk-lutherska samlingsvolymen av psalmer, evangelier, katekes och liturgi med titeln *Les occupations saintes des ames fides* (1674 med flera utgåvor) i redaktion av Johann Balthasar Ritter (1644–1719), präst och predikant vid Evangelische Landeskirche Frankfurt am Main.¹⁷ Av historiska verk finns *Historia pacis Germano-Gallo-Suecicae* upptagen, en beskrivning av Westfaliska freden, utgiven första gången 1679 i Irenopoli (=Amsterdam) utan författare, men förmodligen av Tobias Pfanner (1641–1716).

BOKTRYCKARNA. EXEMPLET LÖNBOHM

Utförsäljningen av Stolles boklager är ett av få tillfällen då vi kan komma i kontakt med vad som faktiskt fanns till salu i Göteborgs boklådor – och därmed vad som potentiellt lästes. Ett annat sätt att angripa frågan kring litteraturtillgången är att titta närmare på tryckeriernas utbud, som ju är betydligt bättre dokumenterat. Exakt hur mycket av detta som kom att säljas och stanna i staden och hur mycket som gick på export är omöjligt att svara på. Boktryckaren Lars Lönbohm trycker till exempel gravskrifter och likpredikningar som är beställda från både Karlshamn och Stockholm och med all sannolikhet avsedda att tillhandahållas där,¹⁸ men oaktat detta måste ändå i någon mån tryckproduktionen motsvarat efterfrågan på litteratur i närområdet. Göteborgs tryckerihistoria är dock dåligt utforskad. Visserligen finns Gösta Engströms biografi över Amund Grefwe, Göteborgs förste boktryckare, men i övrigt är det tunnsått med specialstudier med fokus på den tidigmoderna perioden.¹⁹ Här ska vi för enkelhetens och exemplets skull koncentrera oss på Lars Lönbohms tryckproduktion, som är av ett hanterligt omfång och omfattar åren 1680 till 1685.

Bakgrunden till det tryckeri Lönbohm drev, och som förblev det enda i Göteborg fram till 1734, låg i skolans officiella upphöjande till gymnasium, 1647, till vilket man även ansåg behövdes ett tryckeri, som kunde förse gymnasiet med nödig undervisningslitteratur och trycka dess dissertationer och program med mera. Amund Grefwe tillkallades samma år och han flyttade från Nyköping till Göteborg i juli 1650. I Nyköping hade han först drivit tryckeri år translator regius Erik Schroderus, men sedan i egen regi. Grefwe tycks motvilligt ha tagit platsen som boktryckare i Göteborg. Det dröjde, som synes, tre år innan han infann sig, och redan tre år därefter försöker han dels blir boktryckare i Mariestad, dels få platsen som universitetsboktryckare i Åbo, vilken enligt honom, och det säkert med rätta, erbjöd ett ekonomiskt fördelaktigare perspektiv. Platsen gick efter

många turer dock till tryckaren Peter Hansson och Grefwe förblev i Göteborg.²⁰

Grefwe verkade som boktryckare fram till sin död 1677 och tryckeriet övertogs av hans son Tideman, som dock själv avled två år senare. Hans änka vidtog arbetet helt kort tills Lars Lönbohm blev dess ägare 1680 genom att, som det hette, ”konservera” änkan. Av vad som bevarats tycks Lönbohms produktion i princip enbart bestått av andliga skrifter, almanackor, kungliga förordningar, disputationer och tillfällesskrifter.

Disputationerna och tillfällesskrifterna ska inte närmare behandlas, då de utgjorde beställningsverk, som i gemen var riktade mot personer verksamma vid universiteten och läroverken respektive de närvarande vid den händelse, som gett upphov till tillfällesskriften. Det kunde till exempel röra sig om bröllopsdikter, gratulationer, gravtal eller likpredikningar. I vissa fall kunde visserligen sådana skrifter vinna en mer allmän avsättning, men som regel kan man inte säga att de indikerar en individuell preferens för den typen av litteratur, utan snarare är ett uttryck för en konvention och tradition. Som den avgjort största litteraturgenren under 1600-talet får tillfällesskrifterna dock ändå kanske sägas höra till de potentiellt sett mest lästa, vid sidan om katekesen och psalmboken.²¹

Bland de mer omfattande verken i Lönbohms repertoar märks ett antal andakts- och psalmböcker, till exempel *En andeligh watukälla* (u.å) av den tyske luthersk-evangeliske prästen Basilius Förtsch (död 1619), och översatt till svenska av Haquin Ausius (död 1653), vidare Schroderus översättning av Johan Arndts *Paradijs lustgård* i två utgåvor (1681 och 1682), liksom Mårten Helsingius (1525–1568) – Erik XIVs sekreterare – översättningar av böner, *Andeligit rökoffer och välklingande harpa, eller En fullkomblig böne- oc psalm book* (1685).²² Gemensamt för dessa skrifter är att de inte utgör några originella publiceringar. Förtschs andliga vattukälla var före 1680 utgiven i minst fyra editioner, den första 1641 och de övriga tre under 1670-talet, och under 1680-talets första hälft utgick ytterligare fem editioner, Lönbohms ej medräknad. *Paradijs lustgård* hade tryckts tidigare av Grefwe, både under hans tid i Nyköping (1646 och 1648) och i Göteborg (1674) och publicerades också av stockholmstryckare fyra gånger fram till 1680-talets mitt (1648, 1659, 1683 och 1685). Helsingius bönbok publicerades oftast under titeln *En nyttig och kristelig bönbok* och hade varit en stadig vara hos boktryckarna sedan slutet av 1500-talet. Från 1577 till 1670 kom den ut i minst åtta editioner, ungefär med ett regelbundet intervall av ett decenniums mellanrum. Inget av dessa verk kan därför sägas vara speciellt för den läsekrets som befann sig i Göteborg utan måste ses som exempel på en allmänt läst litteratur i större delen av riket.

Till denna allmänna kategori kan även *En christens gyllende clenodium, eller siäle-skatt* (1683) föras samt Lönbohms mest omfattande tryckta verk, på nära 900 sidor vardera, *The christnas andeliga kyrckio-skatt* (1680) och *Ett ljtet Manuale, eller Hand-book* (1684). Alla dessa tre är exempel på de kompilar av bibelböcker (vanliga var Psaltaren, Syraks bok, Ordspråksboken, Höga visan, Predikareboken och Jobs bok), psalmer och böner, som ymnigt under 1600-talet spreds via tryckarna till den läsande publiken – företrädesvis adeln, men också inte minst till soldater i armén.²³ I detta avseende verkar dock Göteborg sticka ut en smula, som en av de mest produktiva orterna för dylika tryck, med start redan

under Grefwes första verksamhetsår i staden.²⁴ Kanske är detta inte så konstigt med tanke på den starka närvaron och genomströmningen av både meniga soldater och adliga officerare i Göteborg och längs de genom hela seklet oroliga gränserna söder- och norrut. I sitt värv att förse armén med dessa populära samlingsvolymerna, som oftast utgavs i höga, smala duodeciovolymer, vilka lätt fick plats i en rockficka, behövde Lönbohm inte räkna med konkurrens. Längs med hela västkusten och norrut längs norska gränsen fanns inget annat svenskt tryckeri förrän efter 1658, då införlivandet av Skåne ledde till att Georg Hantsch 1659 fick kungligt tillstånd att trycka böcker i Malmö, och sedan i Lund från 1663. Även om bokhandlarna i regionen förstås kunde köpa in böcker från andra ställen låg onekligen Lönbohms officin bekvämt till.

Det är under alla omständigheter tydligt att Lars Lönbohm inte var någon risktagare när det kom till utgivningen av mer omfattande och kostnadskrävande projekt. Han satte på säkra kort, som inte bara kunde ha avsättning i Göteborg utan i landet som helhet. Det samma kan sägas om den myckna utgivningen av almanackor.

Nataaniel Fransén har emellertid pekat på en omständighet som förlänar de psalmböcker och manualer med psalmer, som trycktes i Göteborg en viss egenart. För att förstå detta behöver man veta att innehållet i psalmböckerna under hela 1600-talet på intet sätt var stadfast. Ett försök till att skapa en officiell och för hela riket enhetlig psalmbok gjordes genom den så kallade Uppsalapsalmboken, 1645, men det var inte förrän med 1695 års psalmbok som en gemensam ordning blev accepterad på bred front. Framför allt var det adeln som motsatte sig den statskyrkliga linjen, oroliga att tvingas beblanda sig med den övriga församlingens kyrkliga liv. Valet av psalmer till en psalmboksutgåva ställde sig, som Fransén uttrycker det, allt som oftast som en bokhandelsspekulation, och han noterar att Göteborg tidigt utmärker sig som ”ett självständigt centrum för psalmbokstrycket”.²⁵ I Grefwes *Ett ljtet manuale eller hand-book* som i stort följer Uppsalapsalmboken finns till exempel ett tillägg med andliga visor med varierande kristen inriktning, bland annat pietistiska sådana.

Det pietistiska inslaget stärks ytterligare när vi rör oss framåt i tiden. I Lönbohms manual från 1684 är detta påfallande och efterträdaren Jöns Rahm fasthåller det i sin utgivning.²⁶ Lext påvisade, som nämnts, det i Göteborg under 1700-talet tilltagande intresset för pietistisk litteratur, och det är intressant att notera att det redan vid det förra seklets slut alltså redan fanns en lokal produktion av och efterfrågan på sådan. Till yttermera visso är även de två andliga verken ur Stolles boklåda som anfördes ovan signifikativa i detta avseende. Utgåvan av Evenius *Drey Tausend Klagen über das verdorbene Christenthum* innehöll nämligen också ett tillägg, bestående av ett verk med ytterligare ”Klagen” av Philipp Jacob Spener, ”pietismens fader”.²⁷ Spener figurerar också i bakgrunden av det franska manualen, 1674, från Frankfurt am Main, där han verkade som predikant 1666–1686. Bland annat höll han likpredikan för redaktören Johann Balthasar Ritters far.²⁸ Sammantalet ger detta den göteborgska läsningen en något större skärpa gentemot övriga Sverige, men den bör inte överdrivas, då intresset för pietismen under 1690-talet och början av 1700-talet snabbt spred sig till andra landsdelar, inte minst Stockholm.²⁹

Tittar vi på tryckalster av mer beskedligt omfång än de hittills berörda i Lönbohms produktion finner vi där ytterligare prov på litteratur som kan antas ha attraherat mer specifika göteborgska intressen. Det tydligaste exemplet utgör en nyutgivning av dåvarande superintendenten över Göteborgs stift Andreas Prytz' predikningar vid invigningen av Göteborgs domkyrka 1633. Talen hade tryckts av Henrik Keyser i Stockholm 1634, men nu ville Matthias Oberberg i Göteborg ge ut en ny utgåva för att, som han säger i företalet, ”ett sådant Wärk måtte blifwa Barn och Effterkommande til ett ewigt Minne, och icke så plöztligen komma vhti Förgätenheet”. Han uppmanar alla, hög som låg, män som kvinnor, gamla som unga, att ta skriften i sina händer och läsa den.

De kungliga påbud och plakater, så kallade årstryck, som utgått från Lönbohms officin röjer också ämnen som kunde attrahera göteborgare. Dessa skrifter utgick i regel från den boktryckare i landet som för tillfället uppbar titeln av att vara kunglig sådan, och som således hade uppdrag att offentliggöra viktiga statliga beslut och nya förordningar. Lönbohm innehade aldrig detta ämbete, men tryckte, i likhet med sina kollegor, de i närområdet mest gångbara och efterfrågade texterna i nya utgåvor. För handelsstaden Göteborgs del torde det således inte vara överraskande att Lönbohm särskilt lagt sig vinn om att ha årstryck om sjö-tullar tillhanda, t.ex. *Kongl. May:tz Placat Om Tull och Tolagz erlägggiande* (1680), *Kongl. May:tz Förordning och Stadga, Hwar effter medh Swenske Skepp och Godz, hwilke genom Öresund eller Bält Passera, i förmågo aff Rijkzens Rätt och Pacter, skal förhållas. Datum Kungzöhr den 1. Augusti Anno M DC LXXX* (1681) och *Kongl. may:tz nådige Placat Och Protectorial för Store Siö-Tulls betiänterne* (1681).

Lönbohm tryckte också uppseendeväckande många officiella publikationer angående tobak. Tobaksimport och tobaksodling var en eftersökt och inkomstbringande verksamhet 1600-talet igenom, som många ville göra sig en hacka på, inte minst i Göteborg. Här mottogs stora tobakslaster från Nordamerika, och kustbandet lämpade sig dessutom väl för smuggling av tobak från Danmark och Norge. Det skulle dröja en bit in på 1700-talet innan Göteborg fick sina egna tobaksodlingar, på markerna runt Liseberg, men 1687 tillskansade sig Daniel Crokat privilegium att anlägga ett tobaksspinneri i staden.³⁰ Före dess, 1662 till 1685, hade staten monopol genom Tobakskompaniet – det fjärde och sista försöket att kontrollera tobakshandeln i Sverige under 1600-talet. Affärerna gick dock av olika anledningar inte särskilt bra, och en av dem tycks ha varit den västkustska illegala införseln av de begärliga bladen.³¹ Generalguvenören för Bohuslän och de södra länen, den bekante Rutger von Ascheberg, lät 1680 hos Lönbohm trycka en *Alfwarligh Befalning och åthwarning* för att stävja smugglingen och komma åt de skyldiga. Året efter tryckte Lönbohm en ny upplaga, så det hela verkar inte ha fått någon omedelbar effekt. På titelsidan anges att skriften är ”til vtdehlning i Orterne” och vi kan alltså inte här tala om någon allmän håg för att läsa dylika förmaningar.

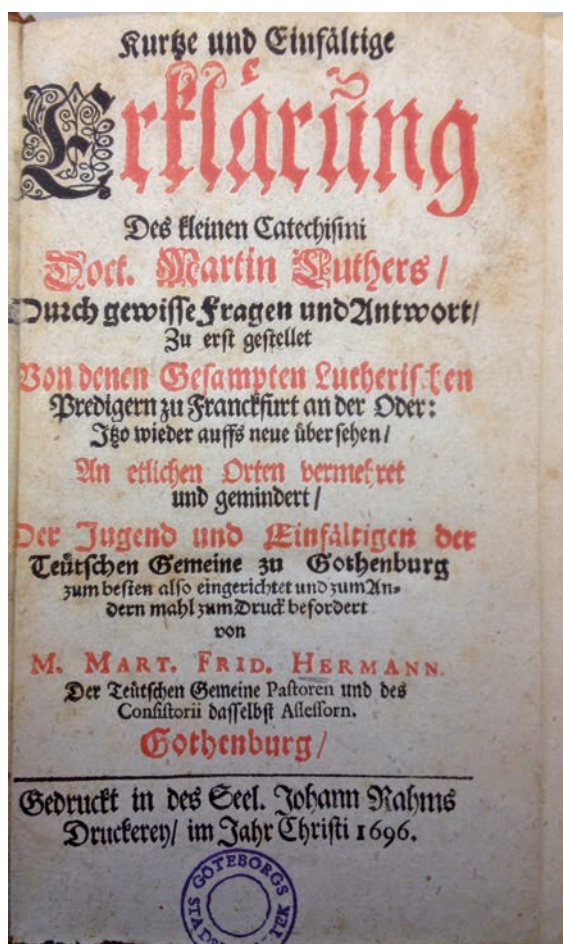
Lönbohm lät också trycka upp en rad andra äldre och nyare årstryck gällande tobak och tobakshandel. Huruvida han räknade med inkomster från försäljningen eller om detta också var på uppdrag av Ascheberg är dock oklart. Som exempel kan anföras *Kongl. may:tz Placat, Angående Tobackz-Handelen öfwer beela Sweriges Rijke* (1682) utfärdad 1662 och

Kongl. May:tz Förordning öfwer Tobakz Handelen, nu mehra renoverat, och tryckt i Stockholm den 24 Novemb. Anno 1670 (1681). Att stadsmagistraten regelbundet uppdrog åt tryckaren att förmera lokala och riksomfattande plakat och förordningar till allmänhetens upplysning vet vi genom en bevarad räkning ställd 1666 från Grefwes tryckeri, där årstryck angående sådana för Göteborg centrala saker som sillfiskeri och saltsjuderi är upptagna.³² Även om dessa tryck är talande exempel på vad överheten ansåg att allmänheten skulle läsa, snarare än vad de ville läsa, blev de sannolikt också det.³³ Vi kan i sammanhanget påminna oss om Lexts utsaga om den juridiska litteraturens relativa popularitet under 1700-talet och häri finna ett liknande intresse.³⁴

Avslutningsvis ska något kort också nämnas om den enda publikation från Lönbohms press som kan sägas skilja sig från det gängse utflödet av trycksaker: Sven Bryngelsson Dalius' (1604–1693) översättning av det kristna moral-dramat *Hecastus*, som går tillbaka på det mer kända medeltida *Spelet om envar*. Den ny-latinska versionen *Hecastus* var författad och första gången utgiven 1539 av den tyske rektorn Georg Macropedius (död 1558), känd för sina många skolkomedier.

Sven, eller Sveno, Dalius har gått till historien som den svenska poesins främsta driftkucku, först genom att Georg Stiernhielm förlöjligade honom i en av sina baletter och sedan genom Olof von Dalin, som odödliggjorde honom som ”Salig gubben” i ett otal parodier på bristande diktartalang. Den gamle litteraturhistorikern Gustaf Ljungren säger om honom att ”han hörde till den klass af ’litteratörer,’ hvilka utan att ega fantasi falla offer för en obetvinglig rimlusta”.³⁵

Dalius var, som namnet antyder, bördig från Öhrs socken i Dalsland och lät under senare delen av sitt liv föra fem skrifter till trycket, varav Lönbohm tryckte *Hecastus* omkring 1681 och samma år *En lijten ny cantilen-book, hwar vthi finnas några gudelige loff-wijsor*,

Lönbohm försåg också Göteborgs tyska församling med litteratur. Här är ett exempel, den så kallade Frankfurterkatekesen, utgiven till församlingens fromma på bekostnad av dåvarande pastorn Martin Friedrich Hermannus (1679–1698).

Swen Bryngelssons Dalii
Valet-skänck /
 På sitt 77de Wandringz-åhr/
 Eller
 Ett skönt Gyldene Frögde-
 Speel och liusfligh
COMOEDIA,
 Om en stoor Herre/
HECASTUS benämnd;
 Alla syndige och bootferdige
 Siälars Tröste-Spegel/först
 på Latijn anstält aff
 Hr Georgio Macropedio,
 Sedan på Tyska affsatt och agerat
 vthi Nürnberg vthaff
 Poëten Laurentio Rapholt,
 Och nu sedermera / alla Dygd-älskande
 Swenske Patrioter, mitt k. Fäderneslandz
 Förwarter / til gunstigt Behagh in på
 vårt Språk transverterat.
 Sampt
 Til Slut / några them Gudälskandom och
 Frommom til Tienst/enfaldigt författade Cantilener.
 Göteborg / Tryckt hos Lars Lönbom.

I synnerheet är themma Book
Then Dygde-kära och Ehre-
älskande Ungdomen / the Adlas /
 Wälb. och Ehreborne Herrars
 Liusflige Barn/vthi den beröm-
 lige k. Residens-Staden
Stockholm /
 Sampt
 Den Förmånlige Gøthiske
 Hufvud-Staden
Gøtheborg /
 Til ett Gudfruchtigt Tjndzfördriff /
 Tienstlydigst och enfaldigt dedicerat
 aff des ringa Translatoro.

 Dle/Hög-och Wälborne/Hög-
 och Ehrewärdige/ Ehreborne och
 ærtimerade gunstige Herrar och
 Fautoror, Säsom Troowärdige
 gamla Historier tungötra/at många sköna och
 nyttiga Comædier och Tragædier vthi förre
 Tijder (på Latiniska och Grefiska beskrefue)
 X 2 huf

Sveno Dalius' *Valet-skänck* med den inledande dedikationen till Stockholms och Göteborgs ungdom.

christ-liusflige gratulationer, tro-skyldige patrioters lyckönskningar vthöfwer kongl. öfwerheten, sampt nödwändige påminnelser, wabrningar och tänckwärdige relationer om närwarande werldenes barns handel och wäsende. Överhuvudtaget är det visor av olika slag – andliga visor, krigsvisor, gratulations- och hyllningsvisor med mera – som legat Dalius närmast om hjärtat och som han publicerat. Sådana finns även med som ett tillägg till *Hecastus*, vilken gavs ut under den fullständiga titeln *Swen Bryngelssons Dalii Valet-skänck, på sitt 77de wandringz-åhr, eller ett skönt gyldene frögde-speel och liusfligh comoedia, om en stoor herre, Hecastus benämnd; alla syndige och bootferdige siälars tröste-spegel, först på latijn anstalt aff: r Georgio Macropedio, sedan på tyska affsatt och agerat vthi Nurnberg vthaff poeten Laurentio Rapholt, och nu sedermera, alla dygd-älskande swenske patrioter, mit k. fäderneslandz förwandter, til gunstigt behagh in på vårt språk transverterat, sampt til sluut, några them Gudälskandom och frommom til tienst, enfaldigt författade cantilener.*

Handlingen kretsar kring *Hecastus*, en förmögen yngling, som inte tänker på mor-

gondagen utan förlustar sig dagarna i ända tills han helt oväntat får ett brev från Gud, som råder honom att ta sig i akt. Hecastus tror att allt hopp är ute, men med hjälp av en präst och sina hjälpare Virtus (dygden) och Fides (tron) räddas han undan Satan och dör en lycklig död.

I verkets dedikation inleder Dalius på följande sätt:

I synnerheet är thenna Book Then Dygde-kära och Ehre-älskande Ungdomen, the Ädlas, Wälb. och Ehreborne Herrars Liufige Barn, vthi then berömlige K. *Residens*-Staden Stockholm, Sampt Den förnämliche Göthiska Hufwud-Staden Götheborg, Til ett Gudfruchtigt Tijdzfordrijff, Tienstskyldigst och enfaldigt *dedicerat* aff des ringa *Translatore*.

Som den skolkomedi *Hecastus* från början var riktad sig Dalius till den studerande ungdomen, och då främst den adliga. Oavsett om det var denna grupp som i slutändan tog del av översättningen är det genom Dalius särskilda fokus på Stockholm och Göteborg sannolikt att den funnits tillgänglig i dessa städer och sålunda potentiellt sett också blivit läst där. Om detta betraktades som ett välkommet avbrott till den, som vi har sett, annars så nyttbetonade litteratur som präglade göteborgarnas tidiga läsvanor kan vi blott spekulera i.

Noter

1. Egil Johansson, "Literacy Campaigns in Sweden", Ian Winchester & Ruth Hayhoe (red.), *Educational Reform in China and the West* (Interchange, 19:3-4. Ontario, 1988), s. 135-162. Artikeln finns omtryckt i Daniel Lindmark (red.), *Alphabeta Varia. Orality, Reading and Writing in the History of Literacy. Festschrift in honour of Egil Johansson on the Occasion of His 65th Birthday March 24, 1998* (*Alphabeta Varia. Album Religionum Umense*, 1. Umeå, 1998), s. 89-116, tillsammans med 6 andra artiklar ur Johanssons läsforskning.
2. Se t.ex. Nils Erik Villstrand, "Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur", Peter Danielsson & Håkan Nordmark & Jan Samuelson (red.), *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter (Rapporter från Växjö universitet. Humaniora*, 5. Växjö 1999), s. 89-150, särskilt s. 140-142.
3. Stina Hansson, "Afsatt på swensko". *1600-talets tryckta översättningslitteratur* (Göteborg, 1981) s. 219.
4. För en hypotetisk diskussion av löner i förhållande till bokpriser se Rikard Wingård, *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik* (Bokenäset, 2011) s. 104-106.
5. *Förteckning på the böcker som finnas för tiden wara tryckte i Götheborg* (u. o. & å. [Göteborg 1676]) [ex. i UUB, Palmskiöldska samlingen, T. 337] s. 607. Förteckningen finns beskriven och återgiven i Isak Collijn, "En bokförteckning från Amund Grefwes boktryckeri i Göteborg", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 30 (1943), s. 175-178.
6. Charlotte Appel *Läsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, vol. I (diss.: Roskilde univ. Danish Humanist Texts and Studies, 23. København, 2001), s. 536-538.
7. Wilhelm Berg, *Samlinger till Göteborgs historia*, vol. I (Stockholm, 1882), s. 301.

8. Gösta Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809* (diss.: Göteborgs univ. Göteborg, 1950), s. 244.
- 9 Lext, 1950, s. 245.
10. Lext, 1950, s. 278. För en diskussion kring bouppteckningarnas tillförlitlighet gällande böcker, se Wingård, 2011, s. 84–86.
11. För en historik över bibliotekets tidiga historia se Kleberg, Tönnes, ”Hvitfeldtska läroverkets i Göteborg bibliotek. Några anteckningar om dess historia och bokbestånd”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 29 (1942).
12. Helge Almquist, *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren*, vol. I (*Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté*, 1. Göteborg, 1935), s. 701.
13. Almquist, 1935, II, s. 410; Berg, 1882, s. 298.
14. Almquist, 1935, I, s. 700f.
15. Almquist, 1935, II, s. 410.
16. Berg, 1882, s. 300.
17. Hermann Dechent, ”Ritter, lutherische Pfarrersfamilie zu Frankfurt a. M.”, i *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. XXVIII (1889), s. 666–670.
18. Johannes Matthiae, *En Christeligh Lijk-Predijkan öfwer [...] Hr. Petter Baltzarson, Wäbestält Proviantzmästare vthi Carlshamn* (Göteborg 1680); Arvid Austrenius, *Miles Christianus eller een Andelig Strijdzman [...] [likpredikan över Matthias Achatius Reethz]* (Göteborg, 1681).
19. Gösta Engström, *Amund Grefwe. Den förste boktryckaren i Göteborg* (Göteborg, 1983).
20. Processen redogörs detaljerat för i Fredr. Wilh. Pipping, ”Några historiska underrättelser om boktryckeriet i Finland”, *Acta Societatis Scientiarum Fennicae*, vol. II:1 (Helsingfors 1847), s. 696–703.
21. En uppfattning om hur stor del av tryckeriernas produktion som utgjordes av tillfällesskrifter kan man få genom att studera de trycklistor från Göteborg för åren 1691–1707, som publicerats av Gustaf Clemensson, ”De äldsta trycklistorna från Göteborg”, i *Bibliografiska och personhistoriska studier tillägnade Gustaf Bernström 15/1 1927* (Stockholm/Uppsala, 1927), s. 42–78.
22. Helsing bönbok utgör huvuddelen av *Andeligt röökoffer och välklingande harpa*, men däri ingår också en hel del annat material. För närmare upplysningar om Helsing bönbok se Sigfrid Estborn, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet* (Lund, 1929), s. 176–190.
23. Hjalmar Holmquist & Hilding Pleijel (red.), *Svenska kyrkans historia*, vol. IV (Stockholm, 1938), s. 218; Natanael Fransén (red.), *Koralbok till Then svenska Ubsala psalmboken 1645. Sveriges äldsta bevarade koralbok. Kyrkohistorisk och musikhistorisk orientering samt svensk psalmbokshistoria t.o.m. Ubsalapsalmboken jämte anteckningar till enskilda koraler*, vol. I (Liturgia Suecana, ser. B:3:2:1. Stockholm, 1945), s. 272.
24. Fransén, 1945, s. 274.
25. Fransén, 1945, s. 272, 274.
26. Fransén, 1945, s. 274f.
27. Den fullständiga titeln är: *Drey Tausend Klagen über das verdorbene Christenthum, Darinnen für-gestellt, wie nemlich so wol von Predigern und Schul-Lehrern, als Regenten und Haus-Vätern allenthalben verstossen wird, Sampt einen Anhang aus Herrn D. Philipp Jacob Speners Schrifften, darinnen einige Gewissens-Prüfung derjenigen, welche in den beyden obern Ständen leben, ob und wie fern die Klagen über das verderbte Christenthum sie auch betreffen, Allen hohen und niedrigen Standes-Personnen, Gelehrten und Ungelehrten, Männern und Frauen nutz- und nöthig zu lesen. Vorgestellt von M. S. E. R. zu Regensburg* (Quedlinburg, 1691).
28. Dechent, 1889, s. 669.

29. Hjalmar Holmquist & Hilding Pleijel (red.), *Svenska kyrkans historia*, vol. V (Stockholm, 1935), s. 157ff.
30. Almquist, II, 1935, s.424f.
31. För en historik se Arne Munthe, "Tobaken kommer till vårt land", i *Minnesskrift utgiven med anledning av svenska tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940* (Stockholm, 1940), s. 13–67.
32. Almquist, 1935, I, s. 739.
33. Om årstrycket och intresset av att köpa årstryck se vidare Gunilla Jonsson, "Årstrycket under senare delen av 1600-talet", *Biblis*, 44 (2008), s. 9–23.
34. Grefwe var för övrigt ganska flitig med att trycka större juridiska verk, inte minst Göteborgsjuristen Claudius Kloots verk i olika delar av ämnet (Engström, 1983, s. 47f.)
35. Gustaf Ljunggren, *Det svenska dramat intill slutet af sjuttonde århundradet* (Lund/Köpenhamn, 1864), s. 504.

HUR TALADE MAN I STADEN? OM GÖTEBORGSKAN INNAN DEN FANNS

FÖRE 1800-TALET'S INDUSTRIALISERING fanns det knappast någon göteborgska av det slag som finns nu. Staden fanns såklart och folk pratade olika språk där, mest svenska, en svenska som vi kunde kalla göteborgska. Problemet med begreppet göteborgska är emellertid att det ger associationer till den moderna stadsdialekten göteborgska, den som under de senaste decennierna har spridit sig långt utanför stadens och kommunens gränser (om vilket vi kan läsa i exempelvis Grönberg 2004 och Svahn & Nilsson 2014). Den nutida göteborgskan har sina rötter i det sena 1800-talets framväxande industristad, med starka strömmar av inflyttning till förstäderna, där stora skaror barn växte upp och skapade det stadsmål som ännu traderas; denna utveckling beskrivs utförligt av Andersson (2006). Här skall jag istället försöka närma mig det förindustriella talspråket i Göteborg. Kort (men kryptiskt) sagt: göteborgskan från tiden före den sentida göteborgskans födelse.

Inför symposiet "Göteborg, de första hundra åren" blev jag ombedd att säga något om hur det lät, rent språkligt, i staden för 400 år sedan. De precisa detaljerna i en sedan så länge försvunnen ljudbild är ofta omöjliga att rekonstruera. Målar vi däremot med bredare pensel kan vi komma rätt nära den äldre verkligheten: det är ett brokigt språklandskap som framträder. Redan i Göteborgs föregångare, Nya Lödöse, stod ständigt olika språk och dialekter i kontakt med varandra. I stadens tänkeböcker kan vi nästan höra mångfalden i alla de personbetecknande ursprungsorter som förekommer. Många som nämns i rådstugan förknippas förstås med platser i stadens omedelbara närhet:¹ *Arffuidh i Gäla* [d.v.s. Gårda], (23/11 1596), *Jens Hissing* (16/8 1596), *Assers Kuunx dotter i Krogslett* (27/3 1587). Vi skymtar också borgare från städer i inlandet: *Oluff Hokensson i Hio* (10/8 1587), *Suuenn Olsson j Örebro*, (8/7 1595). Somliga har rest söderut från platser längs kusten: *Elsa, som er hemma widh Oxslö widh Askesundh* (12/8 1601),² *Hans, bor på ehn hollmme wthanför Stångiennes*, (29/9 1589); andra har följt kusten norrut: *Jörann Gunnarsson ifrånn Landzcrone* (15/10 1604), *Hans Skrader wthi Helssingöre* (13/3 1621). Åter andra leder sitt ursprung till länder och städer på andra sidan haven: *Jachiop Has thill Lybbich* (20/8 1596), *Dirick Gabriells ifrå Herlüngh j Frilandh* [d.v.s. Frisland] (5/12 1620). Några har uppenbarligen anknytning till utlandet men tycks vara bofasta: *Hans engelsman* (31/7 1587), *Jöns juthe* (24/11 1591), *Valter hollender*, (25/4 1621).

Å 1630 den 24 April sapsins dragaren Gert 30 linnor
kalk til waggstol, til tollkammaren, og skal sapsin
2 1/2 g. linn Cooper 7 1/2 av N. Actum 16 supra
Dit sal den h. Behouder der i. cap. Stidde
betalen in d. tolkelding,
A. J. 1630 i May
Fran Dijk
met dit betalt

Kvittens från drätselkammaren i Göteborg (1630).

Ett sådant flöde av människor som detta persongalleri återspeglar har naturligtvis frambringat ett sprudlande och spretigt ljudlandskap, inte minst rent språkligt.

Också den tidiga staden Göteborg genomsyras av flerspråkighet. Formella skrivelser och tryckt text från samtiden gör sällan det förhållandet rättvisa; här håller man sig till ett språk i taget. Men i mer spontant tillkomna skrifter, t.ex. kvittenser, kan vi verkligen se flera språk sida vid sida. I ovanstående avbildning uppträder således svenska och nederländska på samma kvitto, hämtat från Göteborgs drätselkammarens arkiv; i båda fallen kryddar man, som brukligt, också med lite latin. På svenska anges först att det har inkommit tunnor med kalk till stadens tullkammare. Därefter specificeras, på nederländska, vem som skall betala. Slutligen anges, också på nederländska, att betalning verkligen skett. Den svenska texten är undertecknad av stadsbyggmästaren Luloff Stidde, den nederländska fortsättningen av burggreven Jacob van Dijk.³

Vi kan alltså konstatera att det i området där Göteborg nu breder ut sig sedan lång tid har samlats folk med olika språklig bakgrund (som skildringarna från Nya Lödöse visar), och att olika språk verkligen förekom sida vid sida (som i drätselkammaren i det tidiga Göteborg). Men vi kan med stöd i dessa material inte dra några säkra slutsatser om de fonetiska enskildheterna i det folk sade för 400 år sedan. Bedömningen av svenskan i den återgivna kvittensen kompliceras dessutom av att Stidde inte har haft svenska som modersmål; han var antagligen holländare (som van Dijk), och han hade möjligen hunnit vara bosatt i både Norge (Kungälv) och Danmark (Köpenhamn) innan han kom till Göteborg (Stidham 2012:11–12). Vi får heller inte glömma att skriften, det enda språkliga avtryck som bevarats från äldre tid, i första hand syftar till att förmedla ett innehåll, inte att meddela läsaren hur det lät när skribenten pratade.

Det finns visserligen återgiven dialog i exempelvis de nyss nämnda tänkeböckerna från

Nya Lödöse, men återgiven dialog är många gånger mer förrädisk än användbar. I juli 1620, i ett av de sista rådstugumötena i den gamla staden, läser vi om en tyghandlare vid namn Anders Vassen. Han skall ha sagt följande till en lokal borgare, som tydligen haft virke att sälja: "Wele I icke beholla kledet så kan jag icke beholla edra planker" (NyL 15/7 1620). Att på det här sättet knyta vad som ser ut som direktcitrat till enskilda personer är vanligt i äldre framställningar av det här slaget. Vi skall emellertid vara försiktiga med att ta det återgivna talet alltför bokstavligt. Det rör sig snarast om ett stilmedel. I just det här fallet får vi mycket riktigt också bekräftat att Vasser knappast har sagt ens någonting i närheten av det återgivna yttrandet (även om innehållet nog stämmer). Han är nämligen skotte och har uppenbarligen högst begränsade kunskaper i svenska, eftersom han begär att få gå ed "på sitt eget tungomåhl" (ibid.). Riktigt så här långt ifrån verkligheten ligger förstås inte allt återgivet tal i äldre skrifter, men exemplet illustrerar ändå hur problematiskt det är att uppfatta citatliknande sekvenser som goda källor till faktiskt ljud.

Exempelvis kan ju citat rentav komponeras för att bidra till en karaktärsskildring. En annan, något mer sentida skotte i Göteborg var krögaren James Carnegie, som arrenderade Nya Klippan under slutet av 1760-talet (Stålmarek 1999:16). Om honom skriver Wallenberg i inledningen till sin *Min son på galejan*. I samband med skeppet Finlands avresa till Canton 1769 ges Carnegie följande replik: "Mine Herrer, I ma icke före penger ur landet, that är mot Kongens förordning: Ik hap god rød vin, kapuner, harer, pudding – what ye please, gentlemen – a toast for your sweethearts, before you are going away" (1928 [1781]:157). Wallenberg vill uppenbarligen förmedla att Carnegie har haft flera strängar på sin språkliga lyra. Och att han verkligen har haft det behöver ingen betvivla: han är skotte, han lever i Göteborg där svenska talas och där också tyska (särskilt nordlig sådan) är synnerligen vanlig. Alla dessa förhållanden bakas in och komprimeras i Wallenbergs personteckning: Carnegie talar svenska, men bryter på och blandar in engelska; han slänger in nordtyska vändningar (*ik hap*),⁴ och han byter slutligen språk till engelska. Att Carnegie helt lägligt har råkat spela upp hela sin språkliga repertoar just när han vänder sig till Wallenbergs sällskap, det är såklart påhittat. Kanske skall vi rentav förstå citatet snarast som ett slags symbol för Göteborgs språkliga profil vid denna tid.

Söker man en mer verklighetsnära bild av äldre tal vill man gärna kunna stödja sig på äldre beskrivningar som verkligen har som syfte att återge språket såsom det tedde sig. Problemet är bara att det inte finns några regelrätta beskrivningar av talspråket i Göteborg före industrialiseringens genombrott.⁵ Vi måste röra oss fram till mitten av 1800-talet innan vi finner några som helst uppgifter om ett särpräglat språk i Göteborg. Den tidigaste antydning härom som jag känner till ger John Hellstenius i sin Göteborgshistoria från 1870. I anslutning till att han diskuterar det nederländska inslaget i stadens tidiga historia och kvardröjande effekter därav skriver han: "Osannolikt är ej heller att en del af de för vår ort och stad egendomliga provinsorden (t.ex. det välkända slabát) i sjelfva verket är ett dylikt minne" (Hellstenius 1870:19). Det är självklart för Hellstenius att det fanns språkliga uttryck som han och hans samtida gelikar uppfattade som typiska för "vår ort och stad" (han var själv född i Göteborg 1834). Även om embryot till den moderna industri-

stadsgöteborgskan kanske redan hade börjat växa vid mitten av 1800-talet, kan vi nog vara säkra på att Hellstenius, en person i samhällets toppskikt, knappast kände till något om den; det torde vara språket bland de bättre bemedlade (och möjligen deras tjänstefolk) som Hellstenius har i åtanke. Att hans enda språkexempel *slabát*, som betyder förkläde eller haklapp, är ett lån från nederländskan (där *slabatje* betyder samma sak) framstår som sannolikt.⁶ Ordet tycks däremot inte alls ha varit så geografiskt begränsat som Hellstenius signalerar. I Rietz stora dialektordbok från 1860-talet finns ordet faktiskt belagt från folkmål över hela södra och mellersta Sverige. Tyvärr ger Hellstenius inga fler exempel på språkliga egenskaper från sin hemstad.

Hur skall vi då gå till väga för att få fram fler detaljer om språkbruket i det förindustriella Göteborg? Direkta källor saknas alltså, såvitt vi känner till. Vilka sekundära källor kunde vara aktuella att nyttja? En möjlighet är att söka spår av regionalspråkliga drag i skrifter som historiska personer från Göteborg har lämnat efter sig. Av olika skäl skall jag dock inte gå den vägen. Vi har redan berört den besvärliga omständigheten att skrift inte har som syfte att återge hur skribenten talade. Och även om vi i ovanliga stavningar och oväntade ordval möjligen skulle kunna skönja en äldre skribents talspråk, har vi ändå att sortera fram vad däri som var typiskt för just Göteborg.

I återstoden av denna uppsats skall jag istället ägna mig åt vad man kan karakterisera som en äldre rekonstruktion av ännu lite äldre Göteborgsspråk. Det rekonstruerade språket kan tidfästas till 1790-talet, och det återges i en drygt 100 år gammal bok som följdriktigt bär titeln *I Göteborg för 100 år sedan*.⁷

EN FINGERAD HOLLÄNDARE BERÄTTAR

När *I Göteborg för 100 år sedan* utkom under senhösten 1898 hade stora delar av innehållet redan uppträtt som följetong i Göteborgs Morgonpost, nämligen under våren och sommaren samma år. I Morgonposten signeras berättelserna av en "Z", sannolikt pseudonym för tidningens ansvarige utgivare Fredrik Åkerblom. Det är också Åkerblom som sedermera står som författare till boken, som fått undertiteln: *en romantiserad kulturhistorisk skizz*. Boken är ett slags fingerad resedagbok. Signaturen Z uppger visserligen att texten baseras på en samling verkliga anteckningar från 1700-talet, men Åkerblom förtydligar i bokens inledning att Z:s utsaga inte är "värd någon tilltro och ej heller är afsedd att vinna sådan" (Åkerblom 1898:[5]). Att få boken att sälja var under alla omständigheter högt prioriterat. Strax före jul, den 17 december, tar Åkerblom faktiskt hela första och andra sidan av sin Morgonpost i anspråk för att basunera ut denna "bästa julkapp för Göteborgare".

Historien inleds med att berättelsens "jag", en tidigare okänd medlem av den adliga släkten Gladsten, kommer till Göteborg på våren 1795. Och den avslutas med att Gladsten tvingas fly landet i slutet av 1797 efter att ha deltagit i en duell. Det har verkligen funnits en adelssläkt med detta namn och den tycks ursprungligen vara en gren av den skotska släkten Gladstone; om detta samband kan vi läsa i Anreps *Svenska Adelsns Ättar-Taflor*

Nr 293 C. **MORGON-POSTEN** Nr 293 C.
Lördagen d. 17 Dec. 1898. Göteborg. Lördagen d. 17 Dec. 1898.

Den bästa **JULKLAPP** **för Göteborgare!**

Alla svenska tidningar, som uttalat ett omdöme om
D:r Fr. Åkerbloms
"I GÖTEBORG FÖR 100 ÅR SEDAN"

hafva gifvit boken sitt fulla erkännande. "Den är icke blott en kulturhistorisk studie af rang utan och ytterst underhållande" och beskriver lifvet i Göteborg för 100 år sedan: den, som vill se, huru våra förfäder lefde, arbetade och tänkte, finner här en skildring, som både är sann i detalj och högst lustig att läsa."

Boken har nu utkommit i 6 häften. Kostar 3 kr halftvis, 4,25 banden.
Finnes hos alla bokhandlare. Ordre från landsorten expedieras före jul, under tecknad, julkäppare.

Köp
S. Bellanders Bokhandel
"Julklassen"
Illustrerad af Gustaf Bellander.
Pris 3 kr. 25 öre.

Gustaf Bellander.

No 293 C. MORGON-POSTEN, Lördagen den 17 December.

Den bästa
JULKLAPP
för Göteborgare!

Da Dir Åkerbloms ♦ ♦ ♦
"I Göteborg för 100 år sedan"

Helt utom, trodde allmänhet, att Refektören v-råttigen funnit en gammalt manuskript, ut lifvande vore skildringarna. För Göteborgare uppta de naturligtvis ett särskildt intress. I detta samhälle hafva ännu många förlingar af de personer, som levde i lifvande i boken.

Förliggaren är alldeles öfvertygad om, att ingen bok kan lifvra lifvarens lifvare för Göteborgare. Det är ja alldeles lifvare, att lifvarens i lifvare andra stad mer än lifvare intressera sig för sin stads historia.

Boken finnes hos alla bokhandlare till 3 kronor lifvare och 4,25 banden. Ordre från landsorten expedieras före jul, om ordre skickas till under tecknad, förliggaren.

Köp
S. Bellanders Bokhandel
"Julklassen"
Illustrerad af Gustaf Bellander.
Pris 3 kr. 25 öre.

Gustaf Bellander.

Första och andra sidan av Göteborgs morgonpost 17/12 1898.

från 1858, som Åkerblom förstås har haft tillgång till. Kopplingen till den skotska släkten framhålls också i inledningen (genom Z:s penna) och exemplifieras med en vid denna tid högaktuell figur: William Ewart Gladstone. Denne Gladstone var i olika omgångar brittisk premiärminister, och han dog i maj 1898. Den uppmärksamhet mot Gladstone och hans släkt som detta frånfälle måste ha rönt har uppenbarligen inspirerat Åkerblom till att publicera berättelsen om den svenske Gladsten. De första delarna av följetongen i Morgonposten går i tryck direkt i anslutning till premiärministerns bortgång: Gladstone dör den 19 maj, och Gladsten debuterar i Morgonposten någon vecka senare.

Trots att vi alltså har att göra med skönlitteratur har Åkerblom uppenbarligen sökt att få de faktiska detaljerna i texten sanningsenliga, eller åtminstone historiskt trovärdiga. Själva huvudpersonen är visserligen påhittad, men han går ändå att passa in i ett verkligt släkträd. Konsulterar vi Anreps artikel om släkten Gladsten finner vi snart den inbjudande lucka som Åkerblom har tagit sig den litterära friheten att fylla med innehåll.⁸ Det finns också gott om andra inslag som består av i sak riktiga uppgifter som Åkerblom har späckat sin historia med. Ibland blir resultatet så faktamättat att formen av autentisk be-

rättelse helt förloras; kanske betraktar Åkerblom faktaförmedlingen rentav som överordnad de litterära anspråken i somliga fall. En karaktär i boken som tycks fylla funktionen av ett nav för faktauppgifter är den historiskt verkliga Lona Busch, ingift faster (tidstypiskt benämnd ”tante” av Åkerblom) till Gladstens nyfunne kamrat Stålhandske. Bush var själv släkt med den kände piraten Gatenhielm, och honom vill Åkerblom gärna ha med i berättelsen. Fastern blir hans väg dit.

GLADSTENS SPRÅKLIGA OBSERVATIONER

Den typ av fakta som är av störst intresse i den här uppsatsen är förstås Åkerbloms framställning av 1790-talets talade språk. De språkexempel som förekommer i boken har sinsemellan olika karaktär och framstår som mer eller mindre tillrättalagda. Ibland är det uppenbart att Åkerblom själv kryddar sin text med dialektord som han då oftast skiljer ut grafiskt (genom att omge dem med vinkelparenteser), för att vi skall notera deras provinsiella karaktär. Dialektkryddningen är särskilt vanlig när Gladsten vistas ute på Hisingen hos den just nämnde Stålhandske (där fastern för övrigt ligger och är sjuklig). Här är det ett bohuslänskt ordförråd som framträder när Åkerblom låter Gladsten själv få prova de lokala uttryck han hört, som i (1).

(1) Ibland få vi s. k. speken mat, d. v. s. rå eller torkad. Jag har emellertid god appetit och äter stundom, så att jag kan köfvas; och så »dura» vi till*) på eftermiddagen. Mitt the »syftar» jag sjelf om qvällarna, liksom jag sjelf, när det nu börjar bli kallt, »köllar» med »nöre» i min lilla ugn, hvarefter jag »molar» och läser.

*) »Dura te», inslumra (bohuslänska). Utgifvarens anm.

Som vi ser träder ibland Åkerblom in i texten och förklarar ord i noter (här *dura till*). Och han låter också Gladsten själv komma med förtydliganden (som här med *speken*). Men det vanligaste är att orden inte förklaras alls utan bara får den just nämnda parentesmarkeringen.

Andra gånger är det inte lika tydligt att Åkerblom så i detalj har regisserat Gladstens språkliga iakttagelser; se (2) nedan. Här är det inte fråga om att dialektord markeras grafiskt och vävs in i historien, som således kan fortsätta. Istället avbryts berättelsen av en uppräkningslista av lokala ord som Gladsten uppfattar som ”holländska”. Uppräkningslistan är lite klumpigt och inkonsekvent formulerad vilket kan vara en restprodukt av att Åkerblom här stöder sig på en verklig och oredigerad källa.

(2) När det lägre folket talar här, påminner det mig ibland om holländskan. Sådana ord som snipig, snut, snipp eller näsa, fyrtyg eller elddon, gynna eller smickra, pij (grof ylletröja), runderom eller rundtom, rympla eller skrynkla, råmskål eller gräddkanna, slem, slab och slabat äro ju rent holländska.

Oavsett hur mycket Åkerblom själv har bearbetat språkproven är de enskilda ord som förekommer värda att fundera över i och för sig. Särskilt intressanta är de uppgifter som inte riktigt stämmer med vad vi förväntar oss. Vi börjar dock med det någorlunda för-

väntade. Som utgångspunkt för min ordgranskning tar jag Rietz dialektordbok. Denna utkom, som sagt, på 1860-talet men speglar många gånger ett mycket äldre språk än så, och den täcker hela det svenska språkområdet. Rietz kompletteras med uppgifter i den ordsamling från Göteborgs och Bohus län, som förvaras vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG); dessa ord samlades in under det tidiga 1900-talet, men också för dessa dokument gäller att de i första hand speglar en äldre tid. Jag konsulterar också Svenska Akademiens ordbok (SAOB), Schånbergs göteborgska ordlista (1968) samt, vid behov, andra speciallexika.

I (1) har vi, enligt Rietz, två typiskt bohuslänska ord, nämligen *kölla* ('elda') och *nöre* ('torr ved'). Samma gäller i (2) för *gynna* i betydelsen 'smickra', liksom *fyrtyg* för 'elddon'. *Råm* i betydelsen 'grädde' (som i (2)) finns hos Rietz men knyts där inte till västra Sverige. På DAG finner vi dock just *råm* för 'grädde' i en handskriven landskapsövergripande ordlista för Bohuslän (Thorén u.å.); det snarlika *römme* med samma betydelse förekommer dessutom i en uppteckning från Tanum (DAG: 81). Att de här orden kan ha brukats i Göteborgsområdet i slutet av 1700-talet är med andra ord sannolikt; om *kölla* uppger Schånberg att det ännu förekom i de västra stadsdelarna under början 1900-talet (1968:89–90).

Som vi redan noterat om *dura te* i (1) förklarar Åkerblom själv uttrycket och anger att det betyder 'inslumra' på bohuslänska. Enligt Rietz är frasen inte specifikt bohuslänsk utan har förekommit över hela sydvästra Sverige. Andra ord bör ha varit spridda över ett ännu större område: av orden i (2) är både *snipp* och *snipig* (såväl för att beteckna näsor som för annat), liksom *slem*, 'dålig', upptagna i SAOB utan särskild markering om att de skulle vara "bygdemålsfärgade", vilket är SAOB:s sätt att indikera att ett ord eller uttryck är dialektalt. Också *syfta* i betydelsen 'blöta' verkar ha varit i allmänt bruk ännu under slutet av 1800-talet. Enligt DAG:s katalog förekommer *syfta* i stora delar av Bohuslän, men alltid i den bryggeritekniska betydelsen 'lägga malt i blöt'. Den specifika användningen i (1), att låta teblad dra i varmt vatten, finns inte upptagen vare sig i SAOB eller hos Rietz, vilket kanske egentligen säger mer om tedrickande än om språk; ute i "bygden" har man under alla omständigheter inte haft särskilt mycket teblad att syfta.

Som just "bygdemålsfärgade" markeras emellertid *snut* i betydelsen 'spetsig nos' och *slabat* för 'haklapp'. Vilken bygd som här står för färgningen anger inte SAOB. Att *slabat*, enligt Rietz, har brukats i både södra och mellersta Sverige har vi redan berört; *snut* tycks ha varit ännu mer spritt: Rietz klassificerar det som allmänt förekommande och antyder att det rentav kan betraktas som "riksspråkligt". Samma överregionala status knyter Rietz till uppslagsordet *spiken*, varunder *speken* (som i (1)) uppges som en av flera variantformer. I SAOB är det istället *spicken* som är huvudform; *speken* uppges som bygdemålsfärgad, *spiken* som allt ovanligare (dvs. under slutet av 1980-talet då den aktuella artikeln skrevs). Ordformen *runderom* i (2) hör en ännu äldre tid till enligt SAOB; den uppges förekomma parallellt med *runtom* fram till slutet av 1700-talet. Att den har förekommit också i Göteborg verkar mot den bakgrunden fullt rimligt. I DAG:s katalog uppges det snarlika *runterom* ännu förekomma i nordligaste Bohuslän kring förra sekelskiftet (DAG:93).

Utöver dessa någorlunda förväntade uttryck finns i (1) och (2) också både oväntade och svårtydda exempel. Till den senare kategorin hör *mola* i (1) och *slab* i (2). *Slab* står i (2) tillsammans med *slabat*, vilket torde indikera att vi skall uppfatta dem som ett slags synonymer.¹⁰ I så fall saknar ordet paralleller i svenskan i övrigt (dialekterna inkluderade). Att *slab* ändå har funnits med denna betydelse (dvs. 'haklapp/förkläde') i Göteborg är dock fullt möjligt; i nederländskan har *slab* använts så åtminstone sedan 1500-talet (EW). Vi kan därför inte utesluta att både *slab* och *slabat* fördes in av holländare i Göteborg ungefär samtidigt och att bara den längre formen spred sig vidare. Vad *mola* betyder i (1) är inte självklart. Det finns, enligt Rietz, ett *mola* som betyder 'smååta' i de nordostliga delarna av det svenska språkområdet. Också i norska dialekter finns det besläktade *maula* med ungefär samma betydelse (enligt Norsk Ordbok). Denna västliga förekomst gör Åkerbloms uppgift, att molandet pågick i Göteborgstrakten också, trovärdig. Vi har desutom nutiden som facit: *môlar* gör ju en del av oss alltjämt, även om det inte är så småskaligt nuförtiden. Å andra sidan finns det ett specifikt bohuslänskt *mola*, som betyder 'arbeta ihärdigt, sträva' (DAG:37 etc.). Möjligen passar sådan aktivitet bättre ihop med läsandet i (1) än att smååta.

Som oväntade ord räknar jag *pij* och *rympla*. Vi börjar med att närmare granska det förra. Det finns ett allmänt spritt klädesbetecknande *paj*, mest bekant kanske som efterled i sammansättningen *skinnpaj*. Detta *paj* har funnits också i de äldre dialekterna runt Göteborg; man uppges exempelvis ha kunnat gå klädd i *pajjrock* både i Solberga och Jörlanda under det tidiga 1900-talet (DAG:27–29). Att Åkerbloms *pij* skall uppfattas som en variant av pajen är emellertid inte alls självklart. Pajen kan visserligen variera i form men den tycks alltid beteckna ett ytterplagg. I (2) får vi veta att det rör sig om en grov ylletröja. Formen *pij* antyder ett nära släktskap med nederländskans *pij*, som betyder just 'tröja'. Denna nederländska tröja finns, enligt Rietz, i skånska och danska dialekter, då med formen *pi* eller *pig*. Också *rympla* tycks vara importerat från nederländskan (där det heter *rimpelen*), men det finns, enligt Rietz, bara belagt i Östergötland; Vendell uppger, i sin Östsvenska ordbok (1906), att det också förekommer i Småland. Varken *pij* eller *rympla* finns i DAG:s ordsamling. Helt otänkbart är det förstås ändå inte att båda har varit i bruk i det sena 1700-talets Göteborg.

Låt oss nu stanna upp ett slag och fråga oss vad Åkerblom har haft för källor till orden i (1) och (2). Som nutida granskare av texten har vi ju ingen känsla för det förindustriella språkbruket i och runt Göteborg. Vi kan i efterhand blott konstatera att språkproven harmonierar mer eller mindre väl med vad vi med stöd i ordböcker och dialektordsamlingar kan rekonstruera för det sena 1700-talets Västsverige. Kan Åkerblom ha gjort ungefär så, nämligen sittande vid sitt skrivbord ha plockat fram lämpliga ord ur olika ordböcker och ordlistor och kompilerat dessa till ett fingerat göteborgskt ordförråd? Som vi skall se strax är Åkerblom i sanning inte främmande för att låna språkexempel från andra (utan att ange det), men vad som då är påfallande är att han gör det lätt för sig: han lånar allt från samma ställe. När det gäller orden i (1) och (2) har jag alltså inte kunnat finna någon enskild källa som rymmer alla exempel. Det skulle med andra ord krävas rätt mycket av Åkerblom för

”Södra Hamnen närmast Stora bommen” ur Åkerblom (1898:iii)

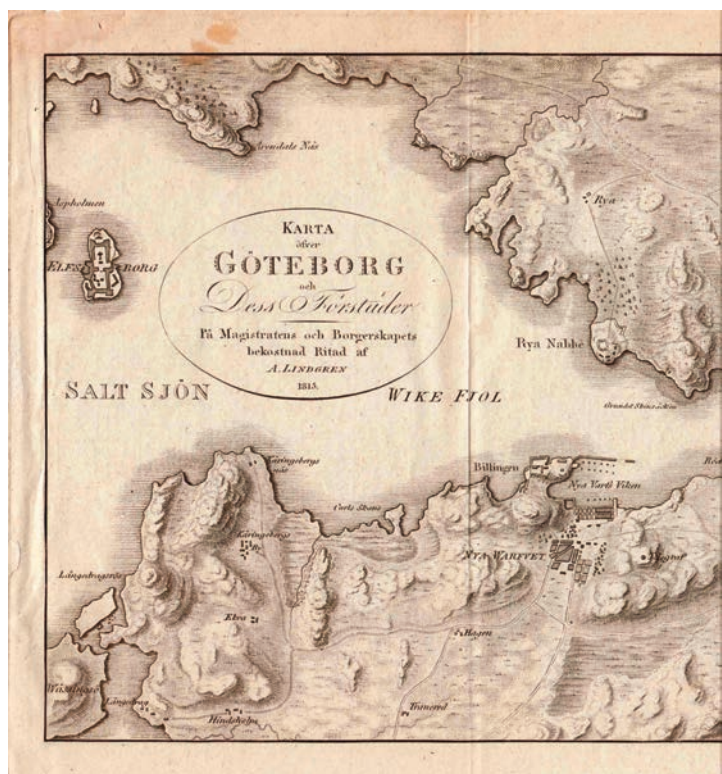
att på egen hand – utifrån de samtida lexikala resurser som vi känner till – sätta samman en trovärdig lista över gamla dialektord från Göteborgsområdet. Det mest sannolika är att han gjort det lätt för sig också när han tagit fram (1) och (2). Han har antagligen haft tillgång till ett för oss okänt material vars innehåll har legat mycket nära det vi nu ser i (1) och (2). Vi skall se exempel på sådan kalkering i nästa avsnitt.

ARGA BÖNDER OCH OBEGRIPLIG UNGDOM

Två gånger kryddas Åkerbloms skildring med lite längre språkprov. Det längsta får vi när Gladsten beskriver småbåtstrafiken i stadens kanaler. Det blir ofta problem, berättas det, när de lokala bönderna skall lägga till med sina vedskutor, eftersom angöringen ofta orsakar skador på broarna. I samband med en sådan angöring blir en vedsäljande bonde åt-hutad av en hamnbetjänt. Bonden är emellertid inte sen med att skälla tillbaka:

(3) »Ragatre: hva ä titt? Hva låter du på meg? Hålamen å santa! Blidfållen ä jeg, men jeg kan bli belåten, å valla deg då att gå här å fansera och bubansa och drita! Å jeg felen, tror du, din gjån? Gu' bäre meg, här går han å mer på meg. Ta meg rämnen, jeg ska hjälpe deg. Sno deg bort din slätte, skrutne skrott»

Åkerblom ger inga förklaringar till alla de ord som bonden vråker ur sig. Lite senare låter

”Karta öfver Göteborg och Dess Förstäder”
ur Granberg (1815; ritad av A.Lindgren).

han dock Gladsten fungera som språklig kommentator när denne lyssnar på ungdomar som pratar så obegripligt att han har behövt fråga om vissa ords innebörd:

(4) »Hva anturar du dej för? Är du grätten?» »Nu datt du i din ejen grop.» »Det kleppera allt.» »Purgas!» »Kleppera» lærer betyda »slå felt». »Purgas» lær er vara detsamma som »för-låt». »Je tror du ä änna ansqvätten, flecka» betyder »Jag tror du vill mycket gärna gifta dig, flicka».

Både bondens utskällning och ungdomarnas repliker är konstruerade av Åkerblom så att det hela skall ge intryck av ålderdomlig bohusslänska. Vi kan nämligen spåra precis vilken källa han här har öst ur: Holmbergs *Bobusläns Historia och Beskrifning*, där det finns en lista över egendomliga bohusslänska ord (1867:253–266). Härifrån har Åkerblom tagit alla de konstiga orden i (3–4); jag har markerat dem med fet stil.¹¹ I (4) har han dessutom plockat ordförklaringarna, inklusive den märkliga specialbetydelsen för *ansqvätten*, från Holmberg och låtit dessa bli Gladstens.¹² Lite har Åkerblom hittat på själv: bondens *deg*, *jeg* och *hjölpe* har han väl lånat från norskt bokmål, och pronomenformerna får ju också stöd av det från Holmberg hämtade *meg*; ungdomarnas *dej* är nog bara en mer allmän markering av talspråk, men *je* för 'jag' och *ejen* för 'egen' stämmer bra med vad vi väntar

SLUTORD

Den göteborgska språkhistorien är både svår- och lättåtkomlig. På makronivå kan vi rekonstruera flöden av både människor och språk för många hundra år sedan. Vill vi ner på detaljnivå blir det besvärligare, inte minst när det är språkliga enskildheter vi intresserar oss för. Bristen på direkta källor till det förindustriella talspråket i Göteborg har här fört oss till skönlitteraturen: en stor del av uppsatsen har således ägnats Åkerbloms fingerade 1700-talsgöteborgska, framställd strax före förra sekelskiftet. Vi kan avslutningsvis fundera över Åkerbloms val av bohuslänska som de vanliga människornas språk i Göteborg vid denna tid. Att det förindustriella Göteborg, i ett dialektperspektiv, snarare hör till Bohuslän än Västergötland kan tyckas besynnerligt. Vi är ju vana vid att ta fasta på stadens placering i landskapet Västergötland. Dessutom har den sentida urbana göteborgskan mycket västgötskt över sig. De traditionella dialekterna längs älvens mynning och i havsbandet är emellertid sydbohuslänska till sin karaktär (se härom Götling & Landtmanson 1940–41:76). Och det är åt havet, längs den södra älvstranden, som staden sväller ut under 1700-talet: den trånga fästningsstaden förvandlas till ett handelsinriktat sjöfartscentrum, som i praktiken alltmer växer samman med Masthugget och Majorna; se kartan på föregående uppslag. Inte särskilt långt ifrån dessa platser, i exempelvis Fiskebäck (precis söder om Långedrag, se karta på föregående sida), talade man ännu kring mitten av 1900-talet en omisskännlig sydbohuslänska. Halvtannat sekel tidigare torde detta språkbruk ha varit det normala även närmare älven och i anslutning till själva staden.

Noter

1. Inom parentes ges det datum och år då personen i fråga nämns i tänkeboken.
2. Att det oftast är män som omtalas, och att kvinnor, när de väl skymtar förbi, omskrivs på ett annat sätt (normalt med hänvisning till vems far eller fru de är – den just nämnda Elssa är ett av få undantag) kunde man förstås uppehålla sig vid ett slag. Tyvärr skulle det dock föra oss för långt ur kurs.
3. På svenska står det överst: "År 1630 rundt 24 Aprill haffuer dragoner buret 30 tunnor kalk til waghuset [dvs. våghuset], til tollkammaren, och skal haffua 24 lb [pund] [per] t[un]na löper [dvs. gäller] 7 fl[järds]mark [per] 4 lb. Actum Ut Supra [dvs. givet som ovan] Luloff Stiddem". Därefter följer på nederländska: "Dit sal de h[err] Peter Langh betaille myt di tolgheldh. Actum dese 1 Maj 1630. J[acob]van Dijk" [dvs. Detta skall herren P. L. betala med tullpengarna. Givet den 1 maj etc.]. Slutligen står nederst: [oläsligt tecken, möjligen Peter Langhs signatur] may dit betalet [dvs. maj detta betalat].
4. Jfr den mer sydliga pronomenformen *ich* och den mer västliga verbformen *heb* (ofta *hebbe* i äldre nederländska).
5. Den tidigaste dokumentationen av göteborgskan utgör A. W. Björcks ordförteckning från tiden 1898–1902. Här rör det sig om en tidig version av den göteborgska vi ännu känner: industristads-målet. Vi känner också till ett outgivet verk om vokalkvalitet och kvantitetsförskjutning i Göteborgsspråket av Nils Carlsson. Enligt Aberstén (1922:360) har detta tillkommit 1917, men det tycks vara förkommet; bland Nils Carlssons språkvetenskapliga alster (som förvaras vid universi-

- tetsbiblioteket i Göteborg) finns det i alla fall inte. Huruvida Carlssons uppsats eventuellt nämner något om förindustriell göteborgska kan vi således bara spekulera i.
6. SAOB gör dock inte den kopplingen utan menar att *slabbat* är inhemskt bildat till *slabba*, med *kra-vatt* som mönster.
 7. Tack till Lars-Gunnar Andersson, som tipsade mig om denna bok.
 8. Denna lucka utgörs i praktiken av det halvdussin barn som en verklig Carl Gustaf Gladsten tycks ha bidragit till att frambringa någon gång under det tidiga 1700-talet, då han var i holländsk tjänst (se Anrep 1858:939).
 9. I (1) är *köfvas*, 'kvävas', inte markerat som dialektord, vilket möjligen är ett misstag från Åkerbloms sida. Alternativt var det så vanligt i Göteborg vid denna tid att det faktiskt uppfattades som helt omarkerat. I DAG:s samlingar finns ordet belagt i närapå alla socknar i direkt anslutning till staden, och det tas också upp av Schånberg (1968:90).
 10. Alternativt kunde förstås *slab* vara ett substantiv bildat till allmänspråkets *slabba*, 'slaska, söla'. Men då skulle vi nog vänta oss stavning med två *b*, för det första, och samröret med nederländskan blir, för det andra, rätt långsökt.
 11. *Ragatre* är en edsformulering enligt Holmberg, kanske från början ett skällsord med grundbetydelsen, 'lång, ranglig typ'. Vidare är *titt* supinum av *te* i betydelsen 'hända', *låta* betyder 'träta', *håla-män å santa* betyder ordagrant 'hårda män och heliga', en välkänd besvärjelsetyp i äldre tid. *Blidfällen* är enligt Holmberg 'godsinnad', *belåten* 'utledsen', *valla* 'våga', *fansera sig* 'stoltsera', *bubansa* 'göra oväsande', *drita* 'göra sitt tarv', *fälen* 'rädd', *gjan* 'narr', *Gu' bäre meg* 'Gud hjälpe mig', *me* 'lura', *sno sig* 'skynda sig', *slätt* 'dålig', *skruten* 'mager' och *skrott* 'kadaver'. En särskild kommentar förtjänar det märkliga *bubansa*. Det nämns första gången i en bohuslänsk ordlista från 1766, tryckt i *Götheborgska Magzinet* (nr 8) och förekommer på sina håll allttjämt i bohuslänskan (t.ex. på Tjörn; se Rafstedt 2003). Ordet har säkert (som Holmberg anger) indirekt med tyskans *Popanz*, 'inbillat viktig person, marionett' att göra, men står faktiskt häpnadsväckande nära det forntjeckiska ursprunget *bobonci*, 'spöke'. Av orden i (4) som Gladsten inte förklarar betyder, enligt Holmberg, *antura sig* 'gyckla med grimaser och åtbörder' – ett verb som enligt Schånberg fanns i den tidiga industristadsgöteborgskan (1968:11) – *gråtten* 'snarsticken', *datt* (av *dätta*), 'föll' och *grop*, 'dike'.
 12. Listigt nog infogar Åkerblom en fotnot (utelämnad i (4)) där han spelar rollen av noggrann utgivare genom att uppge att *ansquätten* betyder 'rädd' hos Rietz. För detta ord har han faktiskt, kanske i ett slags försök att aningen frigöra sig från Holmberg när han ändå är i färd med att bläddra i en ordbok, valt den Rietzka formen av adjektivet och inte den form Holmberg listar (nämligen *ansquättig*).

Referenser

- Aberstén, Simon 1922. *Bibliographia Gothoburgensis: systematisk förteckning över skrifter rörande Göteborg utkomna t.o.m. år 1920 jämte alfabetiskt register*. Göteborg: Medéns bokh.
- Andersson, Lars-Gunnar 2006. Hur göteborgskan växte fram. I: *Göteborg förr och nu. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, nr 31, s. 5–16.
- Götlind, Johan & Landtmanson, Samuel 1940–41. *Västergötlands folk-mål*. Del 1. *Vokalerna*. A. Text. Uppsala: Lundequistska bokh.
- Granberg, Per Adolf 1815. *Staden Göteborgs historia och beskrifning. Sednare delen*. Stockholm.
- Wallenberg 1928 [1781] = "Min son på galejan", första gången utgiven 1781; senare i: Afzelius, Nils (utg.) 1928. *Samlade skrifter av Jacob Wallenberg*. Del I. Stockholm: Bonnier.
- Stålmarck, Torkel (utg.) 1999. *Jakob Wallenberg. Samlade skrifter* Del 2. *Min son på galejan; Susanna*. Stockholm: Svenska vitterhetssamf. (SVS).

- Göteborgska Magazinet* 1766, nr 8. Göteborg.
- NyL = Grauers, Sven (utg.) 1923. *Nya Lödöse tänkeböcker (1586–1621)*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumutställningens publikationskommitté. Göteborg.
- Grönberg, Anna Gunnarsdotter 2004. *Ungdomar och dialekt i Alingsås*. (Nordistica Gothoburgensia 27.) Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis.
- Svahn Margareta & Jenny Nilsson 2014. *Dialektutjämning i Västsverige*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG).
- Stidham, David 2012. Another Look at Luloff Stidden and His Son, Tim. *The Timen Stiddem Society Newsletter*, nr 53, s.10–19.
- Schånberg, Sven 1968. *Kals odbok: göteborgskt skaplyne i språkets spegel*. Stockholm: Bonnier.
- Hellstenius, John 1870. *Några blad ur Göteborgs historia: föreläsningar hållna i Göteborg, våren 1868*. Stockholm: Hæggströms förlagsexp.
- Holmberg, Axel Emanuel 1867. *Bohusläns historia och beskrifning*. Del 1. *Historia och allmän beskrifning*. Andra upplagan. Efter författarens död genomsedd och rättad af G. Brusewitz. Örebro: N. M. Lindh.
- Norsk ordbok: ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet* 1966–2016. Huvudredaktör Alf Hellevik. Oslo: Det norske samlaget.
- Rafstedt, Lars 2003. *Tjörbu: en jämförelse mellan det äldre tjörnumålet och rikssvenskan*. [Klöverdal: eget förl.]
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien* 1893–. Lund: Gleerupska univ.-bokh.
- Åkerblom, Fredrik 1898. *I Göteborg för omkring hundra år sedan: romantiserad kulturhistorisk skizz*. Göteborg: Bellander.
- Göteborgs Morgonpost* 1898. [mikrofilm på Kurs- och tidningsbiblioteket, Göteborg]
- Rietz, Johan Ernst 1867. *Svenskt dialekt-lexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.
- EW = Veen, P. A. F. van & Sijs, Nicoline van der 1989. *Etymologisch woordenboek: de herkomst van onze woorden*. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Vendell, Herman 1906. *Ordbok över de östsvenska dialekterna*. Häfte 3. Helsingfors: Tidnings & tryckeri-AB.

Otryckt

- Björck, A. W. 1898–1902 = Kortkatalog vid Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (nr 12.44–47).
- Göteborgs drätselkammars arkiv: signum SE/GLA/12470/F II/796.
- DAG-katalogen = Kortkatalog vid Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (indelat efter socken 1–108).
- Thorén, u.å. = Ordlista till Det Bohuslänska Landskapsmålet av Alfred Thorén. Förvaras vid Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (acc. nr 4941:4).
- Nils Carlssons språkvetenskapliga anteckningar. Handskriftssamlingen, Göteborgs universitetsbibliotek (5 kapslar).

HUR LÄT DET I STADEN? OM SÅNG OCH MUSIK

INLEDNING

Under de första hundra åren i Göteborg talade ingen om vår nutida, alltmer trubbiga uppdelning i konstmusik, folkmusik och populärmusik. Att musik var en del av konstarterna, *ars*, var känt för de bildade, men i dagligt tal användes ord som musik, sång, visa, psalm, hymn eller benämndes sånger med de inledande eller viktigaste orden och instrumentalmusik utifrån dess funktionella sammanhang.¹ Göteborgs musik var stadens sånger och musik.

Det finns ingen samlad studie om musiklivet under de första hundra åren. Som så ofta finner man att den flitige Wilhelm Berg varit bland de första som tagit del av befintliga handlingar och studier i de västsvenska arkiven. Han skrev en göteborgsk musikhistoria (1914) som emellertid tar sin start år 1754, men även flera andra arbeten som har upplysningar om det tidigare musiklivet.² Upplysningar av likartat slag finns även i Hugo Frödings två första studier om Göteborgs historia (1908 och 1915), samt i historikern Hjalmar Almquists betydligt mer vetenskapliga framställning (1929, 1935). Nyligen har även Lennart Larsson med flyhänt hand sammanställt mycket om det äldre musiklivet i sin bok om *Musiken vid Göteborgs garnison* (2006). Därtill finns en avhandling om kompositören, Christian Geist, som under några få år verkade i Göteborg (Berglund 2002).

Min studie bygger i huvudsak på dessa tidigare arbeten, ett antal andra studier samt begränsad källforskning. Som helhet kunde med andra ord källsituationen beträffande Göteborgs äldre musikliv varit bättre. Musikalier i samlingarna saknas helt.³

ETT LJUDLANDSKAP

Det går att föreställa sig stadens ljud, d.v.s. att stålskodda hjul, smattrande segel, kyrkklockors klämtande, hästars gnäggande, hönors kacklande o.s.v. blandades till ett högljutt så kallat ljudlandskap.⁴ Vi skulle också ha kunnat urskilja att någon sjöng på en gård. Man sjöng sina vardagliga hemlandssånger på olika språk. Det var visor om högt och lågt, ballader, nyhetsvisor, skämtvisor, episka visor etc.⁵ Det förekom också en och annan fransk air från en samtida opera eller så hördes en samtida sång komponerad av en tysk tonsättare som kanske hade fått en svensk text. I båda fall kunde dessa sånger efterhand ingå i en mer

allmän göteborgsk repertoar.⁶ Skillnaden mellan strukturerna i de skilda nationernas sångskatter kunde vara relativt stora, från pentatoniska skotska sånger, modala inhemska melodier i en stil som vi långt senare kommit att kalla nordisk folkton till mer konstfulla melodier i samtida, barocka stilideal. Man sjöng också allmänt psalmmelodier och alls inte bara i kyrkorna. Skiljelinjerna mellan andliga och världsiga visor var generellt diffusa.⁷

Det förekom sannolikt även att andra än de i staden verksamma musikanterna kunde spela för eget nöjes skull (beträffande stadsmusikanter se nedan). Det kunde vara på instrument som mungior, enkla flöjter eller fiolinstrument.

Två exempel sätter oss in i stadens musikliv. Det första berör skalden Johan Runius (1679-1713), en person som alltid omnämns i de tidigare göteborgsstudierna. Hugo Fröding karakteriserar till exempel Runius som ”den glade och fyndige Johan Runius”, och tillägger att han var ”den karolinska älsklingskald [som] räknas till göteborgspoeterna.” Runius gick tillsammans med sin bror Abraham i stadens gymnasieskola, där Johan ”grundlade sitt sångarrykte, och till stadens lov har slutligen äfven strängt sin lyra.”⁸ Åtskilliga forskare har sedermera huvudsakligen från litteraturvetenskapligt håll ägnat Runius sitt intresse.⁹

Det finns melodianvisningar, d.v.s. noter, till endast fyra av alla de dikter som Runius publicerade i utgåvorna, *Dudaim I, II och III* (resp. 1714, 1715 samt 1733). Vi kan anta att han själv framförde dessa sånger. Under antagandet att även övriga dikter kunde framföras prövade musikforskaren Carl-Allan Moberg (1937) att finna troliga musikaliska förlagor till dessa, en uppgift som visforskaren Martin Bagge (2012) har gått vidare med i rekonstruerande anda. Bagge lyfter fram både franska och tyska visor samt danssater som förlagor till Runius texter. Andra går att anpassa till psalmmelodier, som generellt sett under samtiden ofta hade en omväxlande rytmik (vilken senare århundrades praxis kom att släta ut).¹⁰ Som Martin Bagge framhållit var nottryck, som inristades i kopparplåt, en mycket dyrbar och hantverksmässigt krävande framställningsmetod, vilket i sig kan förklara att så få noter stacks.

Under 1600-talet fanns det förstås inget tänkande motsvarande vår tid beträffande upphovsrätt, eller, som sagts, påtagliga gränser mellan kyrkliga och världsiga melodier. Runius text ”En Wijsa uti stor förtret” kan exempelvis sjungas till den i Frankrike verksamme tonsättaren Jean-Baptiste Lullys melodi ”Gavotte d’amour” en ofta använt melodiförlaga under 1600-talets slut.¹¹ Runius berör i texten den kontrovers mellan honom och den hvitfeldtska stipendieinrättningen vilken hade avslagit hans ansökan om ett bidrag. Att han besvårade sig hos Kunglig Majestät över beslutet gjorde honom inte populär inom stadens administration.

De som spelade och komponerade, tänkte under samtiden i grunden funktionellt. Det framförda skulle ha en struktur som passade ändamål och tillfälle, och var i mycket liten grad något som sågs som ett *individuellt* skapat verk.¹² Även tidens mest ansedda kompositörer var och sågs i hög grad som specialiserade hantverkare och kom långt ned i statusordning inom noggrant reglerad hierarki.

Det fanns naturligtvis möjlighet för alla dem som besökte staden krogar att också stämma upp en sång av Runius.¹³ År 1717 lär det ha funnits 189 krogar och källare i staden, olovliga i Masthugget oräknade.¹⁴ Det är väl troligt att även andra män än den ”glade” Runius sjöng visor och andra melodier på stadens krogar. Vi har emellertid inte några belägg för detta; det närmaste vi kommer är ett citat efter Berg från ett rättegångsprotokoll som handlar om en kontrovers vid en krog. Här frågas om en person var drucken: ”Svar: Det vet han ej ... dock såg han honom gå ut dantzandes och trallandes”.¹⁵

Medan Runius sånger sannolikt oftast framfördes i intima eller vardagliga sammanhang kunde musik/sång också användes som ett medel för att befästa eller understryka ära och makt. Musik och sång var hörbara representativa medel. Ett uppmärksammat besök i staden inträffade i november 1653 då ambassadör Bulstrode Whitelocke – utsänd av den dåtida regenten i England, Oliver Cromwell – anlände på ett skepp till Göteborg för vidare resa till drottning Christinas hov i Stockholm. Bulstrodes stora följe var ett (över)tydligt bevis för det viktiga i att offentligt demonstrera makt och betydelse. Han kom, skriver Fröding, långt ifrån ensam, utan ”åtföljdes af en svit på inemot 100 personer och en talrik skara tjänstepersoner, hvarjämte 32 hästar, två galavagnar och alla möjliga förnödenheter”.¹⁶ Bland de etthundra personerna ingick även musikanter, vilka vid en gemensam fest musicerade på fioler.¹⁷

Whitelocke skrev en dagbok – som enligt samtidens syn närmast kan ses en officiell skrift – vilken emellertid först publicerades 1772. Bara några år därefter, 1777, utgav Uno von Triöil i Uppsala en svensk översättning. I dagboken står bland annat att det en afton kom ”20 skolgässar med ljus och lyktor, och sjöngo utan för WHITELOCKES hus. Deras sång liknade den i svenska kyrkorna vanliga, och betaltes de med 8 Riksdaler.”¹⁸ Fröding diskuterar dessa uppgifter och undrar om de som sjöng var de s.k. ”göteborgska stjärngossarna” vars ”hemsökelse – huvudsakligen trettondagen – ej alltid med nöje motto-gos”.¹⁹ Det framgår även att när ambassadören uppvaktades han själv deltog i sången:

[d]eras kyrko-musique, anmälte sig med hela sitt följe, för att låta Ambassadeuren höra sin konst, och föllo de i mycket förundran, att se WHITELOCKE ej allenast känna den, utan äfven sjunga med dem, hvilket de hade hört voro obrukeligt i London; men ännu mera fagnade dem WHITELOCKES hederliga betalning för deras möda.²⁰

SKOLVÄSENDET

Skolgossar sjöng alltså när Whitelocke besökte staden. Skolverksamheten var i förhållande till stadens storlek omfattande. Det fanns redan 1624 en tyskspråkig skola som bedrev verksamhet. Skolan var från mitten av seklet anknuten till den tyska kyrkan och hade som den enda tyskspråkiga i staden, rättighet att bedriva undervisning. Förutom i läsning och räkning skulle barnen också ”utbildas för sång i kyrkan [sic]”.²¹ En svensk trivialskola grundades 1630 och vid mitten av seklet tillkom ett gymnasium. Bland fem lektorer omnämns en som lärare i poetik och musik.²²

Det vi emellertid vet mycket litet om är i vilken mån dessa göteborgska skolor följde den tradition som fanns i Sverige respektive i Tyskland när det gällde utbildningen i sång och musik.²³ Vi kan endast anta att även musikundervisningen någorlunda följde den plan som gällde för trivial- och gymnasieskolorna i stiftsstäderna. När det t.ex. gäller skolorna i Växjö vet vi att man där länge följde 1571 års skolordning där en timmes sångövningar föreskrevs för varje dag, både för lägre och högre klasser. Man skulle inte bara sjunga utan också studera grundläggande musikteori.²⁴ Magnus Gustavsson (2016) har ett citat från sekelskiftet 1700 i sin avhandling som tydligt pekar på vikten av sång och musik:

I skolgossarnas lif intog sången ett framstående rum. Sångövningar hölls varje dag. De dagliga bönestunderna voro förenade med sång. Sön- och helgdagar sjöngs psalmerna och mässans responsorier, under högtiderna utfördes för desamma lämpade hymner på svenska och latin af skolungdomen, dels i kyrkan, dels i skolan och dels i förening med allmoseupptagande ute i staden. Slutligen kunde icke någon högtidlighet af allvarlig eller glädjefull beskaffenhet äga rum, framförallt icke någon begravning, utan att den förhöjdes genom sång och musik af skolungdomen.²⁵

Gymnasiet i Växjö hade därtill en skolkör som medverkade vid svenska kyrkans gudstjänster. De ledande sångarna i kören erhöll en större andel av inkomsterna i samband med den så kallade sockengången, de tillfällen då de, förutom borgarna i Växjö uppvaktade allmogen utanför staden med musik och sång och fick betalt in natura och i pengar. I Växjö liksom i rikets andra katedralskolor lärde sig skolgossarna också att spela instrument.²⁶

Den enda belägg jag påträffat för Göteborgs del handlar om att skolpojkar hade haft inkomst från sitt musicerande handlar om den s.k. ”utsjungningen” när liket togs ut ur bårhuset, något som dock förbjöds redan av Karl XI:s förmyndare.²⁷ Det är likväl sannolikt att skolpojarna i Göteborg hade möjlighet att som skolpojarna i Växjö få ersättning för sina musikaliska kunskaper när de uppvaktade människor i Göteborg med omnejd.

STADENS MUSIKANTER OCH DERAS VÄRV

Som andra större orter i Nordeuropa hade även Göteborg spelmän anställda, eller som de efterhand officiellt benämndes under denna tid, stadsmusikanter. Stadens spelmän, skriver Almquist, omtalas redan i en handling 1622, samt hänvisar ytterligare till en utbetalning i stadens revision från 1624.²⁸ Spelmän noterades också i den första mantalslängden som upprättades 1637. De namnges här eftersom de fick en årlig betalning av staden. En av de första – kanske den förste som uppbar betalning var, fiollekaren Anders Svensson. Som Almquist formulerar det skulle de av staden avlönade musikerna ”spela för borgerskapets förnöjelse”, men också biträda organisten. Mot särskild ersättning spelade de också vid bröllop och andra festligheter. År 1642 fanns, förutom Svensson på tjänstemannastaten, även ”Jürgen, Peter Gröter och Daniel harpespelare”.²⁹ Av dessa tre var tydligen endast Peter Gröter kvar i staden 1651.³⁰ De ersätts av två andra tyska stadsmusi-

Efter som een oreda och missförstånd är försor-
 sakat emellan Stads-Musicanterne, der af, att den ene
 er af dem, Michael Schultz, een lång tid ingen geselle
 hållit hafwer; Och Staden der igenom af dem icke kan
 hafwa sin tillbörlige tjenst, för den skuld upkallades
 bemelte Schultz och för denne sin nachläsighet car-
 perades.

Anteckning 1670 i Göteborgs magistrat om att man ingripit mot den försumlige stadsmusi-
 kanten Schultz, som "carperats", d.v.s. uppkallats och skällts ut.
 "Efter som een oreda och missförstånd är försorsakat emellan Stads-Musicanterne, der af, att
 den ene af dem, Michael Schultz, een lång tid ingen geselle hållit hafwer, och Staden der igenom
 af dem icke kan hafwa sin tillbörlige tjenst, för den skuld upkallades bemelte Schultz och för
 denne sin nachläsighet carperades."

kanter Michael Schultz och Pavel Röder. Den senare var dock endast en kort tid i staden.
 1655 är endast Schultz upptagen i rullorna. Hans relativt höga årslön, 300 d.s.m. innebar
 att han med dessa medel förväntades anställa en eller flera gesäller.³¹ Schultz fick, skriver
 Almquist, uppdrag att:

förskaffa hit till staden några exercerade musikanter i deras ställe, som "härifrån äro afreste" och att
 han för att kunna besöka de orter, där sådana funnos att tillgå, uppbar en summa, tagen av medel,
 som kunnat besparas av de övriga spelmännens lön, emedan dessa icke gjort någon tjänst på ett
 kvarts år.³²

Det ingick som en självklarhet att Schultz som mästare skulle svara för gesällernas kom-
 petens och utbildning, en inte alltid enkel uppgift. Det verkar emellertid inte som om
 Schultz var särskilt angelägen om att finna någon gesäll. Av en inlaga från magistraten
 1670 framgår nämligen att Schultz för sin "nachläsighet carperades". Schultz försvarade
 sig med att "den stränga vintern i Belt" hade medfört drivis som gjort att gesällen inte
 kunde komma över.³³

En andra tysk stadsmusikant, Johan Barsdau, anställdes 1664. De båda stadsmusikan-
 terna fick då var och en årslönen på 150 daler silvermynt. Barsdau och Schultz drog sällan
 jämt, vilket en jämn ström av inlagor till magistraten vittnar om.³⁴

En i staden överallt hörbar uppgift som stadsmusikanterna utförde vara att spela på blåsinstrument i stadshuset.³⁵ Det anges också att stadsmusikanter vid ett tillfälle blåste i trumpet för en person av borgarstånd, något som var olämpligt.³⁶ Musikerna urskuldade sig med att de känt sig tvingade för "om de ej spelat och blåst skulle de med hugg och slag härtill tvungits och ej varit säkra för sin hälsa". Larsson (2006) tillägger, att om någon i fortsättningen ändå försökte tvinga dem spela, skulle de ha tillkallat stadsvakten.³⁷

Att skilda instrument förknippas med både social rang och funktion var alltså en självklarhet för samtidens människor. Detta reglerades även i stadgar och kungliga påbud. När det gällde adelsståndet gällde dock få begränsningar; adelsmän kunde och skulle uppvak-
tas med pukor och trumpeter. Möjligen ansågs stadens *högre* borgare i ett adelsfattigt Göteborg ha snarlika musikaliska privilegier.³⁸

Senare, från 1670-talet, möter vi en mängd alltjämt tyska namn på andra stadsmusikanter: Bertrand Rothmund, Mathias Zöpfner och Johan Kistmacher (alla anställda 1678). Senare tillkommer Martin Ammerman (1698), Andreas Schultze (1701), Heinrich Peter Leiditz (1702).³⁹ Staden betalade sannolikt inte för mer än två mästare, varför frågan om *vilka* två stadsmusikanter som samtidigt var i tjänst under decennierna på 1600-talets senare del återstår att lösa.

När en ny stadsmusikant anställdes upprättades sannolikt alltid en instruktion. Dessa instruktioner blev möjligen efterhand, i takt med att staden växte i storlek och anseende, mer utförliga. I magistratens fullmakt och instruktion för stadsmusikanten Martin Ammerman från den 17 oktober 1698 anges att han:

- själf som genom duglige gesäller under- och uppehålla musiken i staden.
- skall med sina gesäller musicera på orgelverket i svenska kyrkan om jul-, påsk och pingsthögtriderna, alla första-, andre- och fjärdedagarna, så ock de flera andra kristendomens förnämsta fester. Nämligen nyårs-, och heliga tre konungarsdagarna, kyndels-mässan, Mariae bebådelschögtider, Kristi himmelfärdsdag, heliga trefaldighetssöndagen, midsommardagen, S:t Johannis Baptistae, Michaelis dag, alla helgons fest och dessutom åtminstone två söndagar hvar månad, fastetiden och adventet undantagande. Dessutom skall han vara förbunden musicera i kyrkan, när någon extra ordinarie festivitit infaller eller han därom af magistraten tillsäges.
- hvar onsdag och lördag, klockan præcise 11 skall han inställa sig på rådhuset med sina gesäller och genom fönstren i öfre våningen blåsa några stycken. (Detta var ingen ny föreskrift utan hade brukats, allt sedan staden börjat komma i flor.)
- på samma sätt skall han på vanliga ställen i staden utblåsa och indicera, så ofta något skall solenniter förkunnas, marknad och julefrid utlysas eller ock böndagsplakatet och andra flera förordningar opplåsas.
- han skall mot billig och skälig recompense privatim betjäna stadens borgerskap vid bröllopsakt, kollation eller gästabad, hvaremot han försäkras, att man genom alla behöriga och tjänliga medel skall söka maintenera honom, så att hvarken skallmejblåsare eller andra främmande bönhasar få tillstånd uppvakta vid sådana solenniteter. Skulle någon af stadens borgare eller inneväpnare använda andra musikanter, böra de i alla fall betala stadens, såsom om dessa senare presterat sin uppvaktning.
- stadsmusikanten skall för öfrigt comportera och förhålla sig som en ärlig karl och god musikant ägnar och bör.⁴⁰

Stadsmusikanter hade således ett monopol på offentligt utövandet av musik. En mästare kunde också räkna med en del extrainkomster i samband med att invånarna önskade

musik till olika privata tillfällen. Stadsmusikanten kunde visserligen *förpakta*, överlåta åt någon annan kunnig person att utföra musiken, men i de flesta fall får vi anta att stadsmusikanterna och deras gesäller själva tog hand om alla extra musikaliska arbetsuppgifter de erbjöds. Den eller de som tog arbetsuppgifter man saknade rätt till, kallades för bönhasar eller fuskare. Fastän stadsmusikanteriet inte var ett officiellt skrå i Göteborg upprätthöll man sannolikt den arbetsfördelning som musikernas instruktioner stipulerade. Men då och då uppstod det konflikter. Martin Ammerman klagade vid ett tillfälle då:

Per Bagares måg, Nils Svensson, oaktat Ammerman erbjudit sig spela för det i hans ögon ringa arvodet af 3 daler, ändå betjänt sig af fuskare, som var oblyga att göra det för 2 daler 16 öre. Med anledning häraf dömdo rätten, att, som magistraten 'expresse' förbjudit det ingen skulle understå sig att vid slika lägenheter vända sig till andra än dem, som dertill vore berättigade, borde svaranden betala Ammerman så mycket som fuskarna erhållit och derjemte 1 daler i rättegångskostnader.⁴¹

Berg antar att de som fuskat var Christian Ertman ”dulcianblåsare” och Benedict Glaser ”skalmeljebåsare”, båda ”säkerligen anställda vid garnisonen” (se vidare nedan).⁴² Det nämns också en konflikt mellan stadsmusikantens Bardaus änka och Schultz. Hon såg till att andra musiker än Göteborgs stadsmusikanter fick spela vid i ett bröllop i Alingsås, som antagligen låg i utkanten på det avstånd som räknades som deras revir. Schultz klagade hos magistraten och erbjöd sig även ”ta över” Bardaus änkas gesäller eftersom han ansåg sig vara ”en principal och music 'direktor', hos vilken all musik borde beställas.⁴³

Vid de tillfällen konungamakten firade ett trontillträde, bröllop eller då kungens eller drottningens bortgång skulle ihågkommas, samlade staden sina gemensamma krafter för att högtidlighålla begivenheterna. Vid dessa tillfällen deltog sannolikt hela stadens samlade administration, det svenska kleresiet samt togs stadens och garnisonens musikanter i anspråk. Efter det att Karl XI:s gemål, Ulrika Eleonora, avlidit på sommaren 1693, hölls sålunda i november i Göteborg, som överallt i riket, en sorgedustjänst. Den göteborgska magistraten och de högsta i samhället bar vid tillfället så kallad stor sorgdräkt. Männen samlades först i ett sorgehus, varpå de tillsammans med stadens militärer, som också bar sorgdräkt, gick i parad till kyrkan. Fröding nämner att även ”spel och instrumenten” var övertäckta ”under det att processionen gick förbi rördes spelet ’med djup sorgklang och sensibel harmoni av hautbois’ [oboe]”.⁴⁴ Själva sorgeakten tog sin början när processionen nådde ingången till kyrkan med att alla, och nu även de kvinnor som var närvarande i kyrkan sjöng ”Hela världen klagar sig” – följt av andra psalmer (betr. organister se nedan). Man tågade först tillbaka kl. 1800 till ”Kongl. Majestäts byggnad ... [under] sakta och ljuvligt klingande sorgespel”. Därefter följde ”undfågnaden”, man erbjöds en myckenhet av vin och godis. Dagen därefter hölls i gymnasiet en parentation med tal på latin, en student läste ett rim på svenska samt föredrogs det ”anständig sorgemusik”.⁴⁵

Till stadens musikanter får vi, som framgått, även räkna de trumslagare och pipare, dvs. blåsare som var anställda som soldater vid garnisonen. De kunde inte bara blåsa trumpetsignaler som var viktiga som klingande kommandon, utan även, som nyss framkom, spela rörbladsinstrument. Deras kunnande togs också, som framgått, i anspråk vid andra

tillfällen. Liksom stadsmusikanterna och deras gesäller kunde de även engageras då teatergrupper besökte staden, vilket kom igång i slutet av seklet.⁴⁶

Stadsmusikanternas monopol ledde dock till att dessa två musiker kategorier kom i konflikt med varandra. Vid ett tillfälle nämns att i februari 1696 en ”pipare vid kapten *Brauns* kompani, *Bengt Andersson*, inför magistraten klagar ” öfver att han blifvit öfverfallen.”⁴⁷ I en annan notis sägs att en teatertrupp i början av 1700-talet fick tillstånd att uppträda i staden ”dock under villkor att dervid bruka all sedlighet och inte hindra gudstjensten eller bönestunderna, samt att förpligtelse att de, vid behof derav af musik, dertill använda stadens musikanter”.⁴⁸ Förutom instrumentalspel framfördes säkerligen också många sånger i de olika pjäser, ofta komedier, som spelades i staden.

Hur många regementsmusiker som fanns i Göteborg vid ett visst år är svårbedömt. Först efter kriget mot Danmark 1675-79 fick Göteborg en fast garnison. I och med beslutet av indelningsverket 1682 stadgades att varje regemente skulle ha ett ”musikmanskap”. En nyhet i reglementet var att ’harmonimusik’ bestående av fyra skalmejebåsar skulle finnas vid varje regemente.⁴⁹

VAD SPELADE DÅ MUSIKANTERNA OCH DERAS GESÄLLER FÖR MUSIK?

Båda grupperna, regementsmusiker som stadsmusikanter, kunde säkerligen läsa noter och tabulatur. Tidens noterade musik, senare av forskningen kallad barockmusik, var generell musik/sång som var anpassad för bestämda ändamål. Soldater gick i takt till marscher. I samhället dansade man allehanda former av danser: allemande, courante, sarabande, gigue med flera. Danssats kunde även sättas samman och framfördes för nöjes skull eller som musik vid skilda sociala tillfällen. I kyrkan sjöng man psalmer, arior, motetter, passioner med flera former. Från kyrkornas orglar hördes förutom förspel och beledsagning av psalmer också många skilda typer av verk, vilka många var formade efter imitatoriska och improvisatoriska principer, som fugor och passacaglier.

Vid samtidens hov var operan den förnämsta och högsta musikdramatiska formen av representativ underhållning. Vid hoven liksom adelns palats kunde kammarkantater framföras och orkestrarna spela konserter. Fastän det saknades förutsättningar för att de tre sista formerna av musik/sång kunde framföras på scenen i Göteborg, kunde måhända ett eller annat sångavsnitt från en samtida opera ha framförts (se nedan). Ju längre 1600-talet framskred desto större blev inflytandet från en lättare italiensk ton skönjbar även bland nordtyska kompositörer. Som framgått var tryckta noter dyra ägodelar; det normala var därför att musiker skrev av sina kollegers handskrivna noter, liksom var fallet bland för lärare (mästare) och elev (gesäll).

Med några få – sannolika – undantag vet vi inget exakt om den framförda musiken i Göteborg under vår period (se vidare nedan). Ser vi till bevarade notsamlingar i Skara, Växjö och Lund finner vi en bred repertoar av fransk skådespelsmusik och sånger av, danssviter av tysktalande kompositörer, sångsamlingar på tyska, menuetter, marscher, polonesser med mera. Möjligen fanns något likartat i Göteborg (se fotnot 3).

Notbok med menuetter och polska danser, skriven av Gustaf Blidström, krigsfånge i Tobolsk 1715 – sådan musik kan ha spelats i Göteborg.

För att summera var de vanligaste formerna av musik som framfördes dels sånger av skilda slag, dels samtida dansmelodier utförda på instrument. Det är dock först i början av 1700-talet som vi har ett belägg för att det i staden kan ha funnits en danslärare. Menuetten var då en ny och vanlig form av dans.⁵⁰ Berg skriver att en fransman, Jean Cheminau, 1704 hade anhållit om "att blifva av magistraten till stadens ordinarie dansmästare efter ingen av den professionen finnes". Denna önskan beviljades, varför Cheminau kunde tillbringa "halfva året i Stockholm och halfva året i Göteborg", mot det att ingen annan tilläts att inrätta en "dansaeskola" i staden.⁵¹

SVENSKA KYRKANS ORGANISTER OCH MUSIK

Att sjungandet av psalmer var mycket vanligt för samtidens människor är en ofta upprepad sanning. Psalmernas textliga innehåll som ett grundläggande medel för tidens kyrklighet går inte att överskatta. Psalmer under gudstjänster kunde beledsagas av orgelspel, instrument som för sin tid var både komplicerade och kostsamma att bygga. Den förste organisten var sannolikt Christophorus Barsius vilken omnämns redan 1626.⁵² Detta år började domkyrkan att byggas och stod färdig 1633. Det är osäkert om kyrkan också hade

en särskild kantor eller klockare. Därefter nämns Georg Daniel Meyer som organist. Han verkade i staden under åren 1651–1676. Lönen utgick från år 1655 med 150 daler silvermynt, men höjdes år 1667 och utgjorde sedan 200 daler, d.v.s. han hade betydligt högre lön än stadsmusikanten.⁵³ Kyrkan hade därför möjligen tidigt en orgel, men någon dokumentation som klart belägger förekomsten finns inte förrän sent under av seklet. Almqvist skriver att domkyrkoorgeln vid denna tid måste repareras, och nämner de tyska orgelmästare Christian Rüdiger (1696) och Johan Georg Ambthor (1699) som kontaktades för detta ändamål. En gesäll, Elias Wittig kom 1707 och blev bofast i staden (död 1716).⁵⁴

Fröding skriver att hela kleresiet 1690 i Göteborg bestod av – och får vi anta i hierarkisk ordning – av biskopen, domprosten, de tyska pastorerna, de två teologie lektorerna vid gymnasiet, komministrarna vid domkyrkan, rektorn och konrektorn vid trivialskolan, domkapitlets notarie (konsistorienotariaten), fyra lärare vid trivialskolan, två lärare vid tyska skolan, organisten vid svenska kyrkan, kantorn vid svenska kyrkan, cantorn vid tyska kyrkan.⁵⁵ Av Berg framkommer att annan organist, ”orgelnisten [sic] Henrik Sylvius”, som möjligen efterträtt Meyer år 1693, hade kommit i konflikt med perukmakaren Erasmus Stolpenberg eftersom den senare hade sålt en viola da gamba som ägdes av den förre.⁵⁶ Konflikter uppkom vid åtskilliga tillfällen också mellan stadsmusikanteriet och kyrkorna. År 1704 ansåg organisten Henrik Sylvius att stadsmusikanterna skulle ”stå under hans direktion”, medan de senare konstaterade att Sylvius, i motsats till hur det var i Stockholm och andra ställen, inte hade titeln kapellmästare utan endast organist, varför stadsmusikanterna ansåg att Sylvius inte stod över dem.⁵⁷

Efter Sylvius och mellan krigsgevaldigern⁵⁸ Johan Anton Bonn som fick organisttjänsten 1717, hade ”en prästman Göran Friis” under fem år uppehållit tjänsten. Om Bonn, berättar Fröding (1915), att han 1717 ”nu äfven hade sin kyrkomusik färdig”, men att han för att kunna uppföra musiken behövde assistans av skolan. Av allt att döma avspeglar Frödings källa skillnaden mellan världslig och kyrklig musik, eftersom det står att Bonn nu skrivit musik ”som voro ’likmätiga’ med evangelier och epistlar... [och att] han ämnade särskilt ’animera sinnena med sådana texter som hvar och en kunde utantill”. Bonn ville pröva sin musik tillsammans med stadsmusikanten Leiditz, och dennes folk, liksom med alla dem som hörde till kyrkomusiken ”så att han ej behöfde stå med skammen”.⁵⁹ Bonn sökte även medel till att köpa notpapper (sic), vilket förstås dels betyder att han skrev musik, dels att sångarna och musikerna kunde läsa noter.

I slutet av seklet, 1695 utkom en psalmbok och två år senare en koralpsalmbok. Som Harald Göransson (1992) formulerat det ”sjöngs kyrkans lära in, i husandakten, i skolan och arbetet och först och sist i gudstjänsten”.⁶⁰ Koralpsalmbokens repertoar var dock inte full av nyheter: majoriteten av psalmmelodierna hade man sjungit under flera generationer.

TYSKA KYRKANS ORGANISTER OCH MUSIK

Dunkel skriver (1849) i sin kyrkohistorias 27:e paragraf att Johan Christoph Knebel 1644 tillfrågades ”ob er nicht die hiesige Schule und das Cantorat annehmen wollte. Allein er

hatte sich geweigert.” Man erbjöd honom då bättre villkor vilka han accepterade.⁶¹ Knebel arbetade sålunda i både den tyska skolan och kyrkan. Den tyska kyrkan och skolan brann emellertid ned redan 1669. Sannolikt förstördes då även den orgel som troligen byggts färdig av Hans Horn i slutet av 1650-talet.⁶² Ny kyrka och skolbyggnad stod emellertid klara efter endast några år, och skriver Duncel (1849) år 1674 ”versprach der Hr Commissarius Amija eine orgel zu schenken...” (§56). Denna nya orgel var färdig 1679 då en ny tysk organist och kompositör, Christian Geist, anställdes vid kyrkan.⁶³ Geists namn och värv har kommit att bevaras i vår musikhistorieskrivning inte minst tack vare svenska musikforskarens vedermödor (se vidare i Berglund, 2002). Geist fick 1669 en anställning vid hovkapellet i Köpenhamn och därefter kom han till hovkapellet i Stockholm. Geists lön låg i mellanklassen för musikerna, 450 daler silvermynt. Berglund antar att Geist sökte sig till Göteborg där han på sommaren 1679 antogs som organist i den tyska kyrkan. I mars 1682 skrev likväl Geist ett brev till församlingens föreståndare och påtalade en del problem som att man ”skall anskaffa en bra orgel”.⁶⁴ Berglund förmodar att Geist:

[h]ade räknat med att extrainkomsterna i Göteborg skulle vara låga, men även med att det skulle finnas möjlighet till extrainkomster genom musikundervisning, eftersom ”es auch einen guten *informatore* in *Musici*s fehlete”... [men] Geists förhoppning om inkomster från bröllop och begravingar hade uppenbarligen inte slagit in (id.: 40).

Geist var därför inte nöjd med sin situation i Göteborg och hade sannolikt inga övriga musikaliska resurser till sitt förfogande. Geists tanke att få igång ett samarbete med stads-musikanterna realiserades troligen heller inte.⁶⁵ Han skrev dock en hel del musik, minst åtta större verk, under sin Göteborgstid. Dessa verk finns bevarade. Berglund diskuterar dessa verk, men förmodar att de vokalister Geist hade att tillgå endast bestod ”av skolgossar och möjligen församlingsmedlemmar”.⁶⁶ Den obesvarade frågan är därför om någonsin något verk uppfördes i Göteborg. Några av Geists verk framfördes emellertid vid Karl XI:s bröllop i Skottorp, men vilka musiker som medverkade är inte känt.⁶⁷ Geist lämnade 1684 Göteborg för Köpenhamn.⁶⁸

Sammantaget framstår det som att musik och sång i de båda kyrkorna bestod av psalmsång och att man möjligen framförde *figural* musik, d.v.s. vokalmusik med instrumentbelysning vid större högtider. I de perioder då orgeln i resp. kyrka var spelbar kunde också respektive organist förutom att ackompanjera psalmer och koralförspel också framföra samtida instrumental orgelmusik. Det är dock föga troligt att man någonsin under de första hundra åren kunde uppföra något *större anlagt* verk som de nyss nämnda av Geist eller liknande, men möjligen *mindre* komplicerade flerstämmiga verk. Några konfessionella stridspunkter mellan de båda protestantiska kyrkorna som omöjliggjorde en musiksamverkan till Guds ära fanns knappast. Både den svenska och tyska skolan hade sannolikt pojkar som både kunde sjunga och spela instrument. Därtill fanns som vi vet andra musiker i staden.

Det fanns sannolikt i ett eller annat burget hem också musikinstrument. Som Christina

Dalhede (2011) visat importerades det en hel det instrument till Göteborg under andra halvan av 1600-talet. En del av dessa instrument skickades väl till andra orter. Dalhede nämner samtida instrument som trumpeter, trummor, fioler, fiddlor, zittror, skalmajor, spinett, klavichord m.fl.⁶⁹ Det finns även detaljerade uppgifter som att ”skepparen Börje Olofsson” år 1685 importerade ett klavichord, att Anders Hansson ”importerade en symfoni, värd 10 Rdr från Hamburg 1667, psalm- och sångböcker, varav tre ryska sångböcker.”⁷⁰ Åtskilliga av dessa musikinstrument måste ha kommit till användning i staden.

Ett annat akustiskt verktyg som ofta nämns är kyrkklockor. De var mycket dyra investeringar. Förutom i kyrkliga sammanhang kunde också klockornas ljud påminna människorna om konungars bortgång och andra olyckor samt fungera som akustiska signaler för dygnets förlopp. Klockarnas ljud var sedan många hundra år viktiga fysiska och psykiska markeringar, ett reglerande inslag i den ljudvärld som 1600-talsmänniskorna levde i.

TILL SIST

Göteborgs musikliv var i förhållande till den ringa befolkningen relativt kosmopolitiskt eller snarare nordeuropeiskt. Vid sidan av svenskar inom allehanda yrken och sysslor fanns här tyska, holländska och brittiska handelsmän. Staden växte inte bara till i antalet invånare utan samtidigt vidgades även musiklivet: magistraten anställde stadsmusikanter, det ingick musiker i de militära styrkorna, de två största kyrkorna fick under perioden orglar som trakterades av organister med sannolikt hög kompetens, till exempel Christian Geist. Skolor och gymnasiet hade musikundervisning på schemat, en ny koralhandbok utkom i slutet av seklet. Teatergrupper kom på besök. Handelsmän i staden importerade både instrument och musikalier. De gossar som gick i stadens skolor lärde sig ett och annat om musikteori, men för de allra flesta i staden var sång och musik i staden under perioden något som man kunde lyssna på och i olika grad själv utföra, till egen och andras förnöjelse.

Noter

1. För en allmän inledning om sång och musik i 1600- och 1700-talens Sverige se *Musiken i Sverige* del I, (1994), och del II (1993).
2. Bland tidigare studier av Berg se 1882, 1896 och 1914.
3. Bibliotek i Skara och Växjö har däremot relevanta samlingar. Jag och Martin Bagge besökte i augusti 2016 dessa bibliotek med anledning av konferensen. Mitt föredrag beledsagades av samtida musik av bl.a. Hans Hake och Johan Zschotzscher samt sånger av bl.a. Georg Greifflinger med text av Johan Runius, vilket allt framfördes av mig och Martin Bagge tillsammans med musikerna Jonas Franke-Blom och Andreas Edlund.
4. Jfr Bergs kommentar: ”Oljud på gator och gränder beifrades med all flit” (1882, s. 126).

5. Se vidare i *Musiken i Sverige* del I s. 192ff om två representativa sång- och vissamlingar från Västergötland. Jfr Landtmanson, 1912.
6. För en diskussion av nya texter till befintliga melodier och omsjungning av melodier se Ling 1989, s. 135f.
7. Redan 1650 utkom en lokal svensk psalmbok i Göteborg (*Een Wanligh Psalmbok*). Dunkel (1849) berättar om att den tyska kyrkan i Göteborg länge arbetade med ett projekt kring en egen psalmbok (se i kap. 3 § 3). Denna psalmbok blev dock färdig först 1727.
8. Fröding, 1915, s. 166f.
9. Det första större arbetet skrevs av Magnus von Platen (1954).
10. Se Göransson 1992 s. 2ff för notexempel på denna förändringsprocess.
11. Bagge 2012, s. 16). Se även i Rudén (1974 s. 37). Beträffande kontroversen mellan Runius och staden se Fröding 1908, s. 158.
12. Verk som ett begrepp som står för ett individuellt särpräglat konstverk, är en idé som sakta vinner utbredning från 1800-talet, se Edström 2002, s.106f.
13. Jfr von Platen 1985, s. 3.
14. Fröding 1915, s. 152. Bland många detaljuppgifter fann jag en kanske oväntad: ”1656 fanns det 12 öltappare i Göteborg, en av dem var organisten.” (*Lejonet och Kronan*, s. 106).
15. Berg 1882 s. 184.
16. Fröding 1908, s. 274.
17. Almquist 1929, s. 544.
18. Bulstrode 1777, s. 142.
19. Fröding hänvisar till ”ett rådhusprotokoll af den 18 januari 1664, hvori Jöns järndragare åtalas, därför att han tredje dag jul om aftonen då han med andra ’omgingo i staden och spelte med stjärnor’ med ett svärd sårat en af de öfriga på kindbenet.” (1908, s. 277)
20. Bulstrode, 1777, s. 144. Se Elias (1983) för en studie om hovsamhället under Ludvig XIV där, på liknande sätt, interdependensen mellan makt, representativitet och konst klar framgår.
21. Almquist 1935, s. 766.
22. Ibid. s. 778.
23. Som framgår av Hjelmquist (se sid. 69 i denna antologi) var det sammanlagda antalet timmar för sång för trivialskolans fyra år 21 timmar. Den tyska musikundervisningen vid katedralskolor och liknande institutioner under 1600-talet skildras av John Butt (1994). Butt betonar att utbildningen var omfattande och citerar Praetorius (1619) som betonar att en god sångare inte endast skall sjunga utan med ”besondern Künstlich und anmütig singen: Damit das Hertz der Zuhörer gerühret/ und die affectus beweget werden.” Butt, 1994 s. 41
24. Se även Rudén i *Musiken i Sverige* I s. 273f. Observera att de första svenska akademiska och musikteoretiska trakterna skrivs vid denna tid i Uppsala av bland andra Peter Vallerius (se Lundberg & Sjökvist, 2010 samt Sjökvist, 2012). Sannolikheten att innehållet i dessa lärda traktater var kända i Göteborg är liten.
25. Som citerat efter Rosengren i Gustavsson 2016 s. 158.
26. Författarna i handboken *Musik i Sverige* ger många exempel på musikalier i gymnasieskolornas bibliotek under perioden. Som ett exempel skriver Rudén att ”i Västeråsskolans musikaliebestånd tillkom på 1640-talet verk av Andreas Hammerschmidt. Hans Kirchen- und Tafelmusic (1662) fanns i var och varannan skola” (*Musiken i Sverige* I s. 286). Christina Dalhede (2010) belägger införseln av ”en symfoni” till Göteborg (se nedan).
27. Fröding 1915, s. 135f.
28. Skillnaden mellan antalet musiker i Göteborg och Stockholm är stor. Från samma tid listas drygt 20 man vid hovkapellet i Stockholm (Kjellberg, 1979 s. 53f).

29. Almquist 1935, s. 416. Jfr Larsson (2006, s. 28).
30. Larsson (2006) anger att Gröter efter det han på 1630-talet måste fly från sin ställning i Kristiania hamnade i Göteborg. Han hade då med sig sin son Hans Jürgen som också verkade som stadsmusikant. Det framgår även att en dotter till Peter Gröter ett tag var i Göteborg och där gifte sig med en annan, ursprungligen, tysk stadsmusikant, Paul Rödder, som ett kort tag också var stadsmusikant i Göteborg (s. 28).
31. Det fanns en i samtiden inbyggd statusordning mellan olika musikerkategorier vid hovet i Stockholm, vilket innebar att trumpetare hade högst lön, betydligt mer än övriga instrumentalister som lutenister och s.k. fedlare. – Gesällers utbildning var sannolikt likartad i norra Europa, men mycket litet bevarat material angående detta finns på svensk botten. För en översikt se Karle 2008 s. 104.
32. Almquist 1935, s. 417.
33. Berg 1882 s. 174. Som framgår av Berg (1890) dog en gesäll till Schultz 20/1 1660. Några år senare dog även en gesäll till Johan Barsdau (2/ 5 1667). Gesällernas namn antecknades inte.
34. Se t.ex. anteckningar i Magistratens Resolutionsböcker 1670, den 13/1, 4/3 och 6/6. (Göteborgs Stadsarkiv, A IE.1). Berg formulerar konflikten så här: ”För resten lågo de båda mästare ständigt i lufven på varandra, enär de icke kunde i godo att hålla musik i enskilda samqväm och gillen.” (1882, s. 174)
35. Berg (1882) berättar att senare, 1717, stadsmusikanternas trumpetblåsande på onsdagar och lördagar kl. 11 kom att krocka med magistratens samtida sammanträde, d.v.s. konserten ”var störande för rättvisans obehindrade skipande”, varför konserterna framflyttades till 12-½1 (s. 174).
36. Likväl var borgarståndet sannolikt som överallt i riket indelat i fyra kategorier där medlemmarna i magistraten var den högsta. Antagligen fanns borgaren i det här fallet i de lägre kategorierna.
37. Larsson 2006, s. 28. Jfr Almquist 1929, s. 417.
38. Av Hedvig Eleonoras förordning reglerades även hur många gäster och musiker som kunde få finnas på ett bröllop utifrån de skilda ståndens status. Har framgår även att de tre lägre stånden fick nöja sig med ”zinkor och basuner”. (*Musiken i Sverige*, I, s. 360.
39. Almquist 1929, s. 418. Schultze, skriver Berg, kom från Falun och fick en rundlig summa ”200 daler Smt” som reseersättning, en summa som enligt Berg visade att man ”höll tonkonsten idkare i vördnad”. Jfr Fröding 1915, s. 46f.
40. Fröding 1915, s 47.
41. Berg 1882, s.174f.
42. Berg 1882, s. 175.
- 43 Almquist 1929, s. 418.
44. Det står ”oboee” men som skall framgå var det säkerligen oboens föregångare, skalmejan, som användes.
45. Se vidare i Fröding 1915, s. 58f för liknande skildringar vid Karl XI:s död, 1697 och Karl XII:s smörjelse samma år. Fröding beskriver hur den sistnämnda dagen började med gudstjänst klockan 0800, att det förekom vokal och instrumental musik både före och efter gudstjänsten (1915, s.163).
46. Se Berg (1896).
47. Berg 1896, s. 6.
48. Berg 1896, s.13. Ordet musikanter kunde således innebära att båda kategorierna av musiker kunde komma ifråga. Berg skriver att en regementsmusiker, Johann Georg Schmeisser, år 1721 hade kommit i konflikt med teaterdirektören som tydligen anställt Schmeisser både som skådespelare och musiker. Schmeisser krävde inför rätten, skriver Berg, även att få ha betalt för ”apart för förrättad musik” och ville också få tillbaka ”in natura’ trenne notböcker” (1882 s. 193).
49. *Musiken i Sverige* I, s. 387. Kvartetten bestod av två sopranskalmejor, en altskalmeja och en dulcian. Larsson (2006) skriver vidare enligt 1700 års stat bestod regementet i Göteborg av 1078 man, varav

- ”4 skalmejblåsare vid regementsstaben samt 2 trumslagare och 1 pipare vid varje kompani, eller totalt 24 man spel.” (2006, s. 37)
50. Jfr Runius text ”En Gammal Menuet” som Bagge föreslår kan utföras till en menuett av J P Lully (2012, s. 42).
 51. Berg 1882, s.195.
 52. Almquist 1929, s. 298.
 53. Almquist 1929, s. 299.
 54. Almquist 1935, s. 443.
 55. Man kan som Fröding undra över varför organisten vid tyska kyrkan inte nämns (1908 s. 131).
 56. Berg 1882, s. 175.
 57. Fröding 1915, s. 46f. Som ovan framgår av Ammermans instruktion hade han dock att med sina gesäller spela vid åtskilliga tillfällen i den svenska kyrkan. Beträffande den samtida situationen i Växjö skriver Magnus Gustavsson (2016): ”Det korta utdraget ur domboken avslöjar en liten del av en tydlig hierarki bland de yrkesutövande musikanterna i staden under 1600- och 1700-talen. Högst status hade organisten i domkyrkan, därefter följde domkyrkokantorn, sedan Canthor Figurativus och Canthor Choralis vid gymnasium och skola (om de inte samtidigt uppbar befattningarna i domkyrkan). Lägst ner i hierarkin återfanns stadsmusikanterna och regementsmusikerna.”(2006, s. 146)
 58. Gevaldiger är enligt SAOB benämning på ”poliskonstapel; äv.: rättsbetjänt”.
 59. Fröding 1915, s. 138f.
 60. Göransson 1992, s.187.
 61. Dunkels bok, som flera senare skribenters, vilade på en av de framställningar av församlingens historik som Johan Christoph Knebel började med 1682 (jfr Berglund 2002, s. 37/). Av Dunckel framgår ytterligare ett namn på en organist år 1666: ”Der Hr Cantor Hinr. Krüger”, står det, hade avlidit (§48), och även att man samma år önskade samla in medel till en orgel (§49).
 62. Tack till Magnus Kjellsson för information! Som ovan nämnts förbättrades senare domkyrkans orgel av andra tyska orgelbyggare med gesäll/er.
 63. Berglund 2002, s. 37.
 64. Som Berglund också påtalar är denna kommentar först svår att förstå eftersom orgeln då var nybyggd. Två orgelbyggare från Köpenhamn inkallades emellertid och kunde vid visitationen konstatera att orgeln hade många brister (Dunckel 1849 skriver att orgeln i maj 1682 befanns vara ”mangelhaft“). Därtill skriver Berglund att orgeln började repareras ”först 1684 relativt snart innan Geist lämnade tjänsten” (ibid., s. 40). Dunckel skriver att orgeln även reparerades 1695 och att ”Der Orgelbauer bekam 120 rth für seine Mühe“ (Dunckel kap. 2I, §18).
 65. I Bergs genomgång av Christine kyrkas födslar, vigslar m.m. förekommer Geists namn endast en gång, dvs. han antecknas den 3/3 1682 ha varit närvarande vid ett dop, ”Mons. Geist... gevattern... Sven Nilsson Elgs Söhnlein.” (Berg 1890, s.172). Detta kan tyda på att han inte riktigt kom in i den tyska gemenskapen i staden. Man kan jämföra med Sylvius som var organist i den svenska kyrkan och som antecknas ha varit närvarande vid många liknande tillfällen.
 66. Jfr organisten Bonns tidigare hänvisning år 1717 till ”alla dem som tillhörde kyrkomusiken”, vilket möjligen kan tyda på att situationen nu var annorlunda än när Geist lämnade Göteborg 1684.
 67. De göteborgska verken är i en stil som visar att Geist var nordtyskt utbildad organist och kompositör. Som hovmusiker skrev Geist verk som ligger närmare samtidens italienska ideal (Berglund 2002, s. 232, 238f.).
 68. Av den tyska församlingens historik framgår att Geists anställning upphörde i november 1684 och att församlingen anställde ”Johañe Schwartz” och på detta sätt sparade mycket pengar (Berglund 2002, s. 41f.).

69. Dalhede 2001 s. 68f.

70. Ibid., s. 369.

Referenser

- Almquist, Helge (1929/1935), *Göteborgs historia – Grundläggningen och de första hundra åren, del I och II*, (Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag).
- Bagge, Martin (2012) "Hvad är musten? Bara pusten" – Ett försök till upprättande av en musikalisk verkförteckning över Johan Runius andliga och världsliga visor (Stencilerad kandidatuppsats i musikvetenskap, Göteborgs universitet) 2012.
- Berg, Wilhelm (1882), *Samlingar till Göteborgs historia* (Göteborg).
- (1890), *Christine kyrkas böcker för vigda, födda och döda, I 1624-1725* (Göteborg).
- (1896), *Göteborgs äldre Teatrar*, del I (Göteborg).
- (1914), *Bidrag till musikens historia i Göteborg 1754-1892* (Göteborg).
- Berglund, Lars (2002), *Studier i Christian Geists vokalmusik*. Diss. Uppsala: Studia musicologica upsaliensia.
- Butt, John (1994), *Music Education and the Art of Performance in the German Baroque* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Dalhede, Christina (2001), *Handelsfamiljer – På stormaktstidens Europamarknad*, del 2 (Partille: Warne förlag).
- Den svenska psalmboken 1695-1967 års koralhandbok* (Värnamo: Gidlunds 1985 [1697]).
- Dunckel, D. W (1849), *Kurzgefasste Geschichte der deutschen Gemeinde zu Gothenburg* (Gothenburg).
- Edström, Olle (2002), *En ANNAN berättelse om den västerländska musikhistorien – och det estetiska projektet*, Skrifter från Institutionen för musikvetenskap nr 72, Göteborgs universitet.
- Elias, Norbert (1983), *The Court Society* (New York: Pantheon).
- En Wanligh PsalmBook – Göteborgspsalmboken (1650)*, ed. Anders Jarlert, 2002 [faksimilutgåva av enda kända exemplaret i Bodleian Library, Oxford, u.å.].
- Fröding, Hugo (1908), *Göteborgs äldsta historia*, del I (Göteborg: Wald. Zachrissons förlag)
- *Göteborg under enväldstiden*, del II, (1915) (Göteborg: Wald. Zachrissons förlag)
- Gustavsson, Magnus (2016), *Polskans historia - En studie i melodityper och motivformer med utgångspunkt i Petter Dufvas notbok*, Diss. Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Göransson, Harald (1992), *Koralpsalmboken 1697 – Studier i svensk koralhistoria*, Diss. (Värnamo: Gidlunds).
- Karle, Gunhild (2008), *Kungligt fest-, teater- och musikliv under 400 år* (Uppsala).
- Landtmanson, Samuel (1912), *Menuetter och Polska Dantzar – En fången karolins musikminnen*, Svenska Landsmälen 1912 s. 78-125.
- Larsson, Lennart (2006), *Musiken vid Göteborgs garnison* (Göteborg: Centor).
- Lejonet & Kronan*, (1989), red. Mats Sjöli, (Landvetter: Göteborgs Museer).
- Ling, Jan (1989), *Europas musikhistoria. Folkmusiken* (Stockholm: Esselte).
- Lundberg, M. & Sjökvist, P. (2010), *Andreas Orostander's Compendium musicum: a Swedish music primer from the late seventeenth century*, edited and translated, with introduction and commentary, *Svensk tidskrift för musikforskning*, 92: 51-112, 2010.
- Moberg, Carl-Allan (1937), *Musikkommentar till Samlade skrifter av Johan Runius*, utg. Av Erik Noreen, Svenska Vitterhetssamfundet.
- Musiken i Sverige – frihetstid och gustaviansk tid 1720-1810* (1993), Del II, red. Jonsson, L & Ivarsdotter-Johnsson, A (Värnamo: Fischer & Co).

- Musiken i Sverige- Från forntid till stormaktstidens slut 1720* (1994), Del I, red. Jonsson, L, Nilsson, A-M & Andersson, G. (Värnamo: Fischer & Co).
- von Platen, Magnus (1954), *Johan Runius. En biografi*. (Stockholm: W & W).
- Rudén, Olof (1974), Stormaktidens tio i topp, *Svensk tidskrift för musikkforskning*, s. 25-52, 1974:2.
- Sjökvist, Peter (2012), *The Music Theory of Harald Vallerius, Three Dissertations from the 17th-century Sweden* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensa 33, Uppsala).
- Whitelocke, Bulstrode (1777), *Bulstr. Whitelockes Dag-bok öfver dess ambassade til Sverige, åren 1653 och 1654*, Öfversatt ifrån engelskan. Uppsala: Edman.

FÖRFATTARNA

LARS-GUNNAR ANDERSSON är professor i modern svenska vid Göteborgs universitet.

OLLE EDSTRÖM är professor em. i musikvetenskap vid Göteborgs universitet.

MARTIN FRITZ är professor em. i ekonomisk historia vid Göteborgs universitet.

JENS HEIMDAHL är arkeobotaniker och verksam vid Statens historiska museer.

ERLAND HJELMQUIST är professor em. i psykologi vid Göteborgs universitet,

ANDERS JARLERT är professor i kyrkohistoria vid Lunds universitet.

CHRISTINA MÖLLER har varit chef på KF/Coops provkök och är hedersledamot av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien samt doktor *honoris causa* i Uppsala.

ERIK MAGNUSSON PETZELL är docent i nordiska språk och forskningsarkivarie vid Dialekt- namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.

ANNIKA NORDSTRÖM är fil. dr i etnologi och arkivchef vid Dialekt- namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.

OLA NYLANDER är konstnärlig professor i arkitektur och byggnadsteknik på Institutionen för arkitektur- och samhällsbyggnadsteknik vid Chalmers tekniska högskola i Göteborg.

TOM WENNBERG är antikvarie och arkeolog vid kulturmiljöenheten på Göteborgs stadsmuseum.

RIKARD WINGÅRD är fil. dr i litteraturvetenskap och verksam vid Göteborgs universitet.

AGNES WOLD är professor i klinisk bakteriologi vid Sahlgrenska akademien i Göteborg.